Marija Gimbutienė

Baltai priešistoriniais laikais

Marija Gimbutienė

Baltai priešistoriniais laikais

Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija

VILNIUS „MOKSLAS" 1985

63.3(0)2
Gl 216

G $\frac{0504010000-136}{M\,854(08)-85}$ 58—85

Leidėjų žodis

Skaitytojams pateikiamas JAV archeologės Marijos Gimbutienės (angliškai pasirašo M. Gimbutas) veikalas „Baltai priešistoriniais laikais" yra dar 1963 m. angliškai paskelbto ir dabar papildyto darbo lietuviškas variantas apie baltų archeologiją bei mitologiją. Iki šiol nebuvo lietuvių kalba taip plačiai baltų gentis apimančios knygos, todėl tikimės, kad ji bus naudinga visiems, kas domisi baltų praeitimi. Kai kurios autorės koncepcijos savitos, neretai skiriasi nuo mūsų archeologų, mitologų bei kalbininkų požiūrio. Tačiau tai vers skaitytoją pamąstyti, palyginti ir gal paskatins ieškoti kitų sprendimo būdų, nes į daugelį ankstyvosios baltų istorijos klausimų nėra vienareikšmio atsakymo.

Šio veikalo autorė, vilniečių gydytojų Veronikos ir Danieliaus Alseikų duktė Marija, vaikystę praleido lenkų okupuotame Vilniuje. Čia pradėjo ir mokytis. Būdama pirmosiose klasėse, kartu su motina pasitraukė į Kauną. Ten baigė gimnaziją ir įstojo į universitetą. Grąžinus Vilniaus kraštą Lietuvai, parvyko į Vilnių ir 1942 m. baigė universitetą. Nors pagrindinė specialybė buvo archeologija, tačiau drauge Marija išėjo visą lietuvių kalbos ir literatūros kursą, atliko darbus ir išlaikė egzaminus, klausė etnologijos bei tautosakos paskaitų. Be to, geras svetimų kalbų mokėjimas ir apsiskaitymas bei didelis darbštumas padėjo jai tapti žymia specialiste.

Karo audrų nublokšta į Vakarus, nors ir didelėmis pastangomis, M. Gimbutienė sugebėjo likti pasirinktos srities specialistė. Jau 1946 m. Tiūbingene apsigynė daktaro disertaciją ir išleido knygą vokiečių kalba „Laidosena Lietuvoje priešistoriniais laikais". Persikėlusi į JAV, nuo 1950 iki 1963 m. dirbo Harvardo universiteto (Kembridže) muziejuje. Parengė nemaža darbų iš archeologijos, pvz., „Rytų Europos priešistorė" (1956 m. anglų k.), „Žalvario amžiaus kultūros Vidurio ir Rytų Europoje" (1965 m. anglų k.), iš mitologijos, pvz., „Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene" (1958 m. anglų k.) ir kt. Nuo 1963 m. gyvena Los Andžele, yra Kalifornijos universiteto profesorė.

Tyrinėjo nemaža akmens ir žalvario amžiaus paminklų Pietų Europoje: Jugoslavijoje, Graikijoje, Bulgarijoje ir kt. Dalyvavo įvairiausiuose archeologų kongresuose; parašė daugybę mokslinių straipsnių. Remdamasi šių tyrinėjimų medžiaga, M. Gimbutienė sukūrė savo koncepciją apie Senosios Europos kultūrą ir jos žlugimą, užplūdus indoeuropiečių gentims. Išstudijavo Senosios Europos meną bei mitologiją ir 1974 m. išleido veikalą anglų k. „Senovės Europos dievai ir deivės", kurio 1982 m. pasirodė antrasis leidimas.

Turinys

Chronologinė lentelė

Metai pr. m. erą	
	Vėlyvasis paleolitas
10 000	Iš Vakarų (Madleno kultūros atšaka) ir iš Vidurio Europos (Svidrų kultūra) ateina pirmieji Rytų Pabaltijo gyventojai
	Mezolitas
7000	Atšyla klimatas. Maglemosės-Kundos kultūra Pabaltijyje. Žmonės — medžiotojai ir žvejai
	Neolitas
4000	Sėslių žvejų kultūra. Atsiranda keramika. Narvos kultūra šiaurinėje Rytų Pabaltijo dalyje. Nemuno kultūra Pietų Rytprūsiuose, Nemuno aukštupyje ir Baltarusijoje. Lialovo-Volosovo kultūra Vidurio Rusijoje
3000	Rutulinių amforų kultūros žmonės — Vidurio Europos suindoeuropietinti gyventojai — pasiekia Pietryčių Pabaltijį
2500	Šukinės keramikos kultūros žmonės (medžiotojai ir žvejai), finougrų protėviai, iš rytų pasiekia Baltijos pajūrį. Virvelinės keramikos kultūros žmonės iš Vidurio Europos plinta Rytų Pabaltijyje, Dnepro ir Volgos aukštupių baseinuose.
2000	Įsigali gyvulininkystė ir žemdirbystė. Formuojasi baltų grupės
	Ankstyvasis žalvario amžius
1200	Iš Vidurio Europos importuojamas varis
	Vėlyvasis žalvario amžius
600	Vakarų baltų žemėse suklesti žalvario amžiaus kultūra Pirmieji Prūsijos geležies dirbiniai Dėl skitų antplūdžių žuvus lužitėnų kultūrai, vakarų baltų antropomorfinių urnų kultūra plinta Šiaurės bei Rytų Lenkijoje ir toliau į rytus, virsdama varpinių kapų kultūra
300	
	Ankstyvasis geležies amžius
100	Zarubincų kultūra (prūsų galindai?) plinta per Volynę į Dnepro vidurupio ir aukštupio baseiną

M. e. metai

Senasis geležies amžius

100 Suklesti materialinė kultūra. Įsigali metalai (geležis, varis, auksas ir sidabras). Gyva gintaro prekyba su Romos imperijos provincijomis

Vidurinis geležies amžius

400 Žlugus Romos imperijai, baltų kultūra šiek tiek sustingsta
Prekyba su Vidurio Europa, Bizantija, gotais
Turtingumu pasižymi vakarų baltai, ypač galindai

600 Danai ir švedai puldinėja prūsų bei kuršių žemes. Slavai veržiasi į Desnos—Dnepro ir Dauguvos aukštupį
Ryčiausi ir piečiausi baltai pradeda asimiliuotis su slavais. Baltiška Bancerovščinos kultūra Dnepro aukštupyje gyvuoja toliau

800 *Vėlyvasis geležies amžius:* pusiau istoriniai laikai

Išauga amatai, susidaro pirklių luomas. Plečiasi prekyba Dauguvos—Volgos keliu. Pirmosios arabiškos monetos
Didikų rankose kaupiasi turtas

1000 Sparčiai kyla materialinė kultūra
Gyvai prekiaujama su vikingais, Vakarų Europa ir Kijevo Rusia

1200

Istorinių laikų pradžia

1300 Kryžiuočių ordinas nugali prūsus: vakarų baltai netenka žemių

Pratarmė

„Baltai priešistoriniais laikais“ yra knygos „Baltai“ („The Balts“, 1963) naujas variantas*. Baltų kultūros supratimas kaskart ryškėja, prisideda svarbūs lingvistų, archeologų, antropologų ir mitologų atradimai. Jis ir toliau keisis, plėsis. Nesu pasirengusi ir nepretenduoju pateikti skaitytojui išsamaus šios kultūros vaizdo. Mano įnašas į baltų kilmės ir kultūros problemas yra ir liks subjektyvus ir bendras žvilgsnis iš tolo, kiek leidžia vieno žmogaus galimybės ir gyvenamojo laikotarpio sąlygos.

Per 25 m. nuo knygos anglų kalba parašymo susikaupė daug naujos medžiagos; tik dalį jos galėjau panaudoti. Svarbesnių pakitimų ir papildymų yra II, etnogenezės, skyriuje, nes remiamasi paskutiniųjų dvidešimt metų archeologijos ir antropologijos duomenimis ir mano indoeuropiečių protėvynės bei Senosios Europos kultūros ir jos suindoeuropėjimo tyrinėjimais. Gerokai išplėstas religijos ir mitologijos skyrius. Jame pirmą kartą skelbiama baltų deivių ir dievų klasifikacija, dievai apibūdinami remiantis jų kilme, skiriant Senosios Europos ir indoeuropietiškąjį sluoksnį.

Priešistoriniais laikais baltų gyventa teritorija buvo maždaug šešiagubai didesnė negu šiandieninis lietuvių ir latvių užimamas plotas. Dėl to knygoje bus kalbama ne tik apie Rytų Pabaltijį, bet ir apie Pamarį, Prūsiją (Rytprūsius) vakaruose ir Dnepro bei Volgos aukštupių sritis rytuose, taip pat ir Volynę į pietus nuo Pripetės pelkių. Baltų kultūros kilimo ir klestėjimo laikai priklauso proistorei. Istoriniais laikais kraštines baltų sritis asimiliavo kaimynai, liko tik viduriniai baltai — lietuviai ir latviai.

Remiantis dabartiniais kalbotyros, archeologijos, antropologijos ir mitologijos tyrinėjimų rezultatais, baltų kilmės klausimas, palyginti su visų kitų indoeuropietiškai kalbančių šeimų Europoje, yra vienas iš aiškiausių. Baltų susikūrimas, paplitimas dideliuose plotuose, išlikę senieji vandenvardžiai ir sutampantys lingvistikos bei archeologijos duomenys turi didelę reikšmę senajai Europos etninei istorijai pažinti ir atkurti.

Pagrindiniai šaltiniai senųjų baltų genčių paplitimui pasekti yra baltiški vandenvardžiai ir istorijos šaltiniuose minimi genčių vardai. Be jų būtų neįmanoma kalbėti apie baltų žemes dabartinėje Rytų Vokietijoje, Šiaurės Lenkijoje, Baltarusijoje ir Vidurio Rusijoje.

---

* Ta pati knyga išversta į italų („I Baltici“, 1967, Milano) ir į vokiečių kalbą („Die Balten“, 1983, München).

Baltų priešistorinių laikų kultūrai atkurti duomenų duoda archeologų tirti piliakalniai, gyvenvietės ir kapinynai. Daugybė piliakalnių, išlikusių prie upių santakų, ežerų pakrantėse ar kyšuliuose, baltų žemei davė pelnytą piliakalnių žemės vardą. Tačiau diduma muziejuose saugomų radinių yra ne iš piliakalnių, o iš kapinynų — sistemingai ištirtų tūkstančių kapų.

Paskutiniame skyriuje, kalbėdama apie baltų mitologiją, remiuosi ne tik istorijos šaltiniais, kalbine ir archeologine medžiaga, bet ir tautosaka. Mitologinės dainos, tikėjimai, sakmės, pasakos, patarlės yra tarytum milžiniška kraičio skrynia, kurioje sukrauti labai gilios senovės priešistoriniai ir istoriniai sluoksniai. Tautosakos turtai savaime brangūs, o priešistorinės kultūros rekonstrukcijai jie ne mažiau vertingi kaip materialinės kultūros paminklai ir konservatyviai išlaikyta kalba.

Knygos tikslas — atskleisti baltų kultūros bruožus nuo jos formavimosi užuomazgų, paliesti etnogenezės klausimą, teritorinį paplitimą ir susiskaidymą į kultūrines grupes, santykius su kaimynais, prekybą, ekonominę ir socialinę raidą, religiją ir mitologiją. Knyga skiriama visiems, kas domisi baltų kilme ir kultūra.

I. Lingvistiniai ir istoriniai pagrindai

1. Baltų gentys ankstyvuosiuose istorijos šaltiniuose

Sioje knygoje kalbėsime apie baltų kalbų grupę sudarančias gentis: prūsus, lietuvius, latvius ir kitas, kurių dalis išnyko priešistoriniais ar istoriniais laikais. Baltai priklauso indoeuropiečių kalbų šeimai. Lyvių ir estų kultūrų, nors ir giminiškų latvių kultūrai, neliesime, nes tai jau finougrų kalbų šeima. Mūsų kriterijus lingvistinis-etnografinis, ne geografinis ar politinis.

Baltų vardas siejamas su Baltijos jūra — *Mare Balticum*, pasidarytas lingvistų ir vartojamas nuo 1845 m. žmonėms, kalbantiems ar praeityje kalbėjusiems baltų kalbomis — prūsams, lietuviams, kuršiams, žiemgaliams, latviams (latgaliams) ir sėliams — pavadinti (pav. 1). Iš didelės šių kalbų šeimos šiandien teliko lietuvių ir latvių kalbos. Vokiečiams kolonizavus Rytprūsius po prūsų užkariavimo XIII a., per 400 m. prūsai buvo suvokietinti. Senoji prūsų kalba galutinai užmiršta apie 1700 metus. Maždaug 1400—1600 m. kuršių, žiemgalių ir sėlių kalbos susiliejo arba su lietuvių, arba su latvių kalba. Kitas baltų kalbas dabartinėje Baltarusijoje ir Vidurio Rusijoje istoriniais laikais asimiliavo slavai, neliko jų nė rašto paminklų.

XX a. pradžioje baltus pradėta vadinti aisčių vardu. Sis vardas buvo paimtas iš romėnų istoriko Tacito, kurio veikale „Germania" (98 m.) minimi *Aesti, gentes Aestiorum*, žmonės, gyvenantys rytiniame Baltijos jūros pakraštyje (pasak Tacito, „dešiniajame Svebų jūros krante"). Baltų kalbomis kalbančius žmones turbūt teisingiau būtų vadinti aisčiais negu dirbtiniu baltų vardu, tačiau neaišku, ar Tacitas juo vadino visus baltus, ar prūsus, ar vien tik tuos, kurie gyveno aplink Aistmares. Anglosaksų keliautojas Vulfstanas Aistmares IX a. pab. vadina *Ev stmere*. Be to, Vakarų Lietuvoje yra upė, vardu Aista. Po Tacito aisčiai dar daug kartų minimi istorijos šaltiniuose. VI a. Jordanas gotų istorijoje aprašo juos *(Aestii)* kaip taikius žmones, gyvenančius prie Baltijos, į rytus nuo Vyslos žiočių, „ilgiausioje Baltijos jūros pakrantės juostoje". Einhardo 830—840 m. veikale „Karolio Didžiojo gyvenimas" („Vita Caroli Magni") irgi nurodoma aisčius gyvenant rytiniuose Baltijos jūros pakraščiuose. Tarp I ir IX a. aisčių vardas yra turėjęs

1. Baltų gentys XIII a.

platesnę reikšmę negu vienos prūsų genties pavadinimas. Šiuo metu tarptautinėje literatūroje baltų vardas yra įsigalėjęs, ir aisčių pavadinimą būtų sunku sugrąžinti. Ir vienas, ir kitas vardas turi teigiamų ir neigiamų pusių: aisčiai dažnai suplakami su estais, kalbančiais finougriškai, arba su *„east"* (rytais), o baltų terminas istorijos veikaluose kartais apima ne tik lietuvius ir latvius, bet ir estus, net ir Pabaltijo vokiečiai jį savinasi.

Ankstyviausias rašytinis šaltinis apie baltų gimines yra istorijos mokslo pradininko Herodoto maždaug 450 m. pr. m. e. istorija, kurioje jis mini *neuri „neurus"*, galbūt neruvius, gyvenusius į vakarus nuo mordvių ir į šiaurę nuo „skitų žemdirbių". IV knygoje jis aprašo 512—513 m. persų karą su skitais ir išvardija keletą

tautų, gyvenusių į šiaurę nuo skitų, tarp jų ir neurus, budinus, androfagus, melanchlenus. Neurai jo tekste minimi šitaip: „Pradedant Istro upe (Dunojumi), Skitija pirmiausia apsupta agatirsių, toliau neurų ir androfagų, o galiausiai melanchlenų" (IV, p. 100). „Ister yra viena iš Skitijos upių. Kita upė yra Tyras (Dnestras), kuris šiaurėje prasideda dideliame ežere. Tas ežeras skiria skitus nuo neurų" (IV, p. 51). Kitoje vietoje Herodotas kalba apie Dnepro žiočių gyventojus:

„Pradedant nuo Boristeno (Dnepro) uosto, kuris yra Skitijos pajūrio viduryje, gyvena kalipidai. Jie yra pusiau graikai, pusiau skitai. Už jų gyvena kiti žmonės, kuriuos vadina alizonais... Bet už alizonų gyvena skitų žemdirbiai, kurie sėja javus ne maistui, o pardavimui. Ir už jų gyvena neurai" (IV, p. 17).

„Ežerą, iš kurio išteka Dnestras" (to nebuvo), greičiausiai Herodotas suplakė su Pripetės pelkėmis, skyrusiomis skitus nuo neurų. Minimi „skitų žemdirbiai"— galbūt slavai, kurie tuo metu buvo skitų pavergti ir Vakarų Ukrainoje vertėsi žemdirbyste, o patys skitai klajokliai tuo neužsiėmė. Herodotas aiškiai nurodo, kad neurai gyveno kaimynystėje su skitų žemdirbiais ir androfagais. Kas tie androfagai „žmogėdros"? Jų vardą XIX a. pabaigoje Vienos universiteto lingvistas J. Tomašekas identifikavo su mordviais, gyvenusiais tuo laiku į rytus nuo Okos. Jo nuomone, mordvių vardas skitų-iranėnų kalboje (remiantis R. Jakobsono paskaitomis Harvardo universitete 1958 m.) yra kilęs iš *mardxvār: mard* „žmogus", *xvār* „ryti". Dar kitoje Herodoto istorijos vietoje (IV, p. 18) kalbama, jog androfagai labai skiriasi nuo skitų, o neurai laikosi skitų papročių. Šitas palyginimas suprantamas, nes neurai greičiausiai buvo baltai, indoeuropiečiai, giminiški skitams, o mordviai (androfagai) priklausė visai kitai, finougrų, šakai. Kaimynystė su mordviais rodo, jog neurų būta rytų baltų*, o ne slavų (taip mėgino įrodyti lenkų, čekų bei iš jų perėmę Vakarų istorikai, archeologai ir lingvistai). Ir upėvardžiai, ir baltiški skoliniai mordvių kalboje, ir archeologiniai radiniai rodo tuo laiku Dnepro, Volgos aukštupių ir Okos baseinuose gyvenus baltų, o ne slavų gentis. Žodžių šaknis *ner-, nar-, nur-* žinoma abiejų kalbų — baltų ir slavų — šeimoms. Remiantis tuo argumentu, nieko nuspręsti negalima. Tačiau minėtinas faktas, kad baltų kalbų upių ir ežerų pavadinimuose ši šaknis ypač dažna (Neris, Narutis ir kt.). Dėl to būtų visai natūralu, jei šalis būtų buvus vadinama, pvz., Neruva. Rusų metraštininkas Nestoras XI a. mini sritį *Neroma* į rytus nuo Latgalos. Galūnė *-ma* tikriausiai paimta iš finougrų kalbos, kur *maa* reiškia „žemė", „šalis". Sritis į rytus nuo Latgalos archeologiškai giminiška su Smolensko, Maskvos, Tulos, Kalugos ir Briansko žemėmis, kur Herodoto laikais buvo paplitę baltų piliakalniai. *Neurų* vardas greičiausiai giminiškas *Neromai*.

---

* Plg.: *Zinkevičius Z.* Lietuvių kalbos istorija.— V., 1984.— T. 1. Lietuvių kalbos kilmė, p. 146, 147.

Herodoto nurodyta neurų (neruvių?) sritis atitinka Milogrado kultūros paplitimą Dnepro ir Pripetės baseinuose į šiaurę nuo Kijevo. Si kultūra toje pačioje teritorijoje išsirutuliojo iš žalvario amžiaus kultūros ir gyvavo visą ankstyvąjį geležies amžių. Neruviai (neurai), galimas daiktas, pasistūmė į šiaurę, kai į Milogrado sritį iš vakarų atėjo Zarubincų kultūros žmonės, greičiausiai prūsų galindai (žr. III skyriaus 7 poskyrį). Taigi Nestoro metraščio *Neroma* gali būti tų pačių neurų žemė. „Skitų žemdirbių" sritis atitinka VII—V a. pr. m. e. Černoleso kultūros paplitimą į pietus nuo Milogrado kultūros.

Herodoto minimi *boudinoi* „budinai" greičiausiai irgi yra rytų baltai, kuriuos lokalizuoja į rytus nuo neurų, miškų zonoje, į šiaurę nuo skitų-gelonų. Pasak jo, reikėjo 15 dienų keliauti nuo Azovo jūros *(Meotis)*, norint pasiekti budinų žemes. Herodoto žodžiais, budinai — „gausi ir galinga tauta, žmonės mėlynakiai, rudaplaukiai. Jie nuo amžių tenai gyvena ir verčiasi gyvulininkyste". Archeologiškai budinų sritį galima identifikuoti su Juchnovo kultūra Desnos, Okos, Ugros baseinuose. Ji sutampa su baltiškų vandenvardžių paplitimo teritorija. Tai viena iš geriausiai dokumentais pagrįstų ir turtingiausia Vidurio Rusijos ankstyvojo geležies amžiaus kultūra, susiformavusi žalvario amžiuje.

Jau II a. minimos kai kurios prūsų gentys. Pirmasis geografas Ptolemėjas savo žemėlapyje pažymėjo *Soudinoi* ir *Galindai*, t. y. sūduvius (sūdynus) ir galindus. Vadinasi, jau tada atskiros prūsų sritys turėjo genčių junginius ir pavadinimus. Iš to sprendžiame, kad baltų susiskaidymas į smulkius vienetus siekia laikus prieš mūsų erą. Tą patį liudija ir archeologijos paminklai. Praėjus daugiau kaip tūkstančiui metų po Ptolemėjo, Kryžiuočių ordino metraštininkas P. Dusburgas 1326 m. tarp kitų prūsų genčių irgi mini sūduvius ir galindus: *Sudowite* ir *Galindite*. Kiti jo išvardyti prūsai vadinosi: *Pomesani, Pogesani, Warmienses, Nattangi, Sambite, Nadrowite, Barthi* ir *Scalowite*. Lietuviškai šiuos lotyniškus vardus įpratę perteikti: pamedėnai, pagudėnai, varmiai, notangai, sembai, nadruviai, bartai ir skalviai, o jų sritys — Pamedė, Pagudė, Varmė, Notanga, Semba, Nadruva, Barta, Skalva, Sūduva ir Galinda. Piečiau Pagudės ir Galindos būta dar trijų sričių — Kulmo, Liubavo ir Sasnos. Sūduviai, didžiausia prūsų gentis, taip pat buvo vadinami jotvingiais. Ankstyvuosiuose slavų raštuose jie vadinami *Jatwiagi*. Vardas iš upėvardinės kilmės srities pavadinimo **Jāt-vā*. Sūduva ir Jotva galėjo būti du atskiri tos pačios genties sričių vardai.

Vakarų baltų prūsų vardas pasirodo IX amžiuje. Apie 845 m. jį mini bavarų geografas ir rašo *Bruz*. Manoma, kad iki IX a. *prūsų* vardu buvo vadinama viena Vakarų Prūsijos gentis ar pietų prūsai ir tik pamažu šis pavadinimas perėjo kitoms gentims. Apie 965 m. arabų keliautojas Ibrahimas ibn Jakubas, atvykęs iš Ispanijos prie Baltijos jūros, rado prūsus *Brûs, Burûs*, „kalbančius savo kalba ir drąsiai kovojančius su skandinavų vikingais *Rus*". XI a.

šaltiniuose prūsų vardas rašomas *Pruzzi, Pruzi, Pruci, Pruze*. Adomas Brėmenietis (miręs po 1081 m.), XI a. kalbėdamas apie Sembos gyventojus, mini *Sembi vel Pruzzi*, „sembai, arba prūsai". Atrodo, kad prūsų pavadinimas buvo vartojamas kaip bendrinis šioms gentims vadinti. Galimas daiktas, prūsų vardas nuo IX a. pakeitė anksčiau vartotą aisčių vardą.

Kuršiai, gyvenę Šiaurės vakarų Lietuvoje ir Vakarų Latvijoje, skandinavų sagose ryšium su kuršių karais su danais ir švedais nuo VII a. minimi kaip *Cori* arba *Chori*. *Semigalia* (Žiemgala) minima 870 m. danų žygio prieš žiemgalius proga. Žiemgaliai gyveno Vidurio Latvijoje ir Vidurio Lietuvos šiaurėje. Kitų genčių vardai pasirodo gerokai vėliau. Lietuviai, latviai ir sėliai, kurie gyveno dabartinėje Rytų Lietuvoje ir Latvijoje bei Baltarusijoje, rašytiniuose šaltiniuose minimi tik nuo XI amžiaus.

Nuo pirmųjų mūsų eros amžių iki XI a. baltų gentys viena po kitos įeina į istoriją. Bet pirmieji istorijos dokumentai yra tokie nepilni, kad pirmasis m. e. tūkstantmetis prilygsta priešistoriniam laikotarpiui. Be archeologinių radinių šių žmonių gyvenimo būdo ir paplitimo ribų nebūtų galima išsiaiškinti. Istorijos dokumentuose pasirodantys genčių vardai padeda nustatyti archeologines kultūras, bet tik vienas kitas atspindi žmonių gyvenamąją vietą, socialinę struktūrą, papročius, išvaizdą, būdą ir religiją.

Iš Tacito sužinome, kad aisčiai renka gintarą, augina javus ir darbštesni už tingius germanus. Išvaizda panašūs į *Suebi* (germanus), bet skiriasi kalba; ji panašesnė į britų ar bretonų (keltų). Jie garbina deivę Motiną ir nešioja šernų kaukes, kurios saugo juos ir gina nuo priešų.

Apie 880—890 m. keliautojas Vulfstanas, kuris atplaukė žvejų laivu iš Haitabaus (prie Šlėzvigo) per Baltijos jūrą į Vyslos žemupį, Elbingo (Elbląg) ir Aistmarių sritis, aprašo aisčių žemę ir vadina ją *Eastland, Estum*. Mini daug didelių miestų, turinčių savo karalius. Karaliai kovoja tarpusavy. Jie ir turtingieji geria kumelės pieną, neturtingieji ir vergai — midų. Alaus negamina, nes jiems pakanka midaus. Toliau Vulfstanas aprašo laidotuvių apeigas ir užšaldytų mirusiųjų išsaugojimą (apie tai bus kalbama religijos skyriuje) *(12)*.

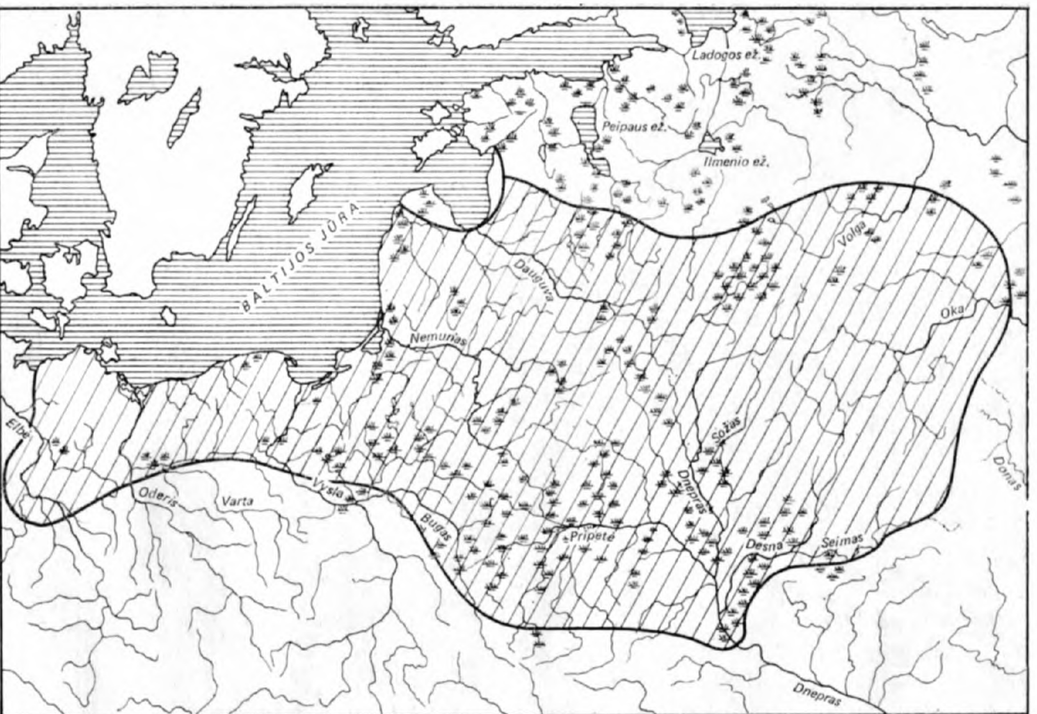
Pirmieji krikščionių misionieriai, patekę į prūsų žemes, apibūdina juos kaip užsispyrusius pagonis. 1075 m. Adomas Brėmenietis rašo apie prūsus ir ypač sembus kaip apie *„homines humanissimi"*, humaniškiausius žmones. „Jie padeda jūroje nelaimės ištiktiesiems ir piratų užpultiesiems. Aukso ir sidabro nevertina... Daug pagirtinų dalykų būtų galima pasakyti apie šiuos žmones, ypač apie jų moralę, jeigu tik jie tikėtų Kristų, kurio misionierius žiauriai persekioja. Patekęs į jų rankas Bohemijos vyskupas Adalbertas mirė kaip kankinys. Nors iki šių dienų jie draudžia mums eiti į jų girias ir prie šaltinių, šiaip visa kuo kitu panašūs į mūsų žmones. Valgo naminių gyvulių mėsą, geria jų pieną ir kraują, ir geria jo tiek daug, kad net apgirsta. Šitie žmonės yra mėlynakiai, raudon-

veidžiai, ilgaplaukiai. Be to, kadangi gyvena daugiausia neprieinamose vietose, nepakenčia, kad juos kas svetimas valdytų". XII a. Gnezno katedros durų plokštėse vaizduojamas pirmojo misionieriaus vyskupo Adalberto atvykimas į Prūsiją, jo pokalbis su prūsų aukštuomene ir nužudymas. Prūsai vaizduojami su ietimis, kalavijais ir skydais (pav. 1). Jie be barzdų, bet su ūsais, tvarkingais plaukais, dėvi apsiaustus, marškinius, puošiasi apyrankėmis.

XIII a. prūsus nukariavo Kryžiuočių ordinas, ir per 400 m. prūsų kalba išnyko. Užkariautojų, pasivadinusių Kristaus riteriais, nusikaltimai ir žvėriškumas dabar jau užmiršti. 1701 m. Prūsija tapo nepriklausoma vokiečių monarchija. Baltų tautos prūsų vardas perėjo vokiečiams. Šiais laikais daug kas net nežino, kad prūsai buvo viena iš galingiausių baltų genčių. Jų paplitimą tarp Vyslos ir Nemuno kalbininkai paseka pagal prūsiškus vietovardžius (*4; 16*, p. 146—157). Ankstyvojo žalvario amžiaus laikais baltų arba jiems giminiškų genčių žemės vakaruose užėmė daug didesnius plotus. Tai liudija ir hidronimai, ir archeologija.

Pamaryje, iki Persantės upės vakaruose, baltiškų vietovardžių jau 1939 m. aptiko L. Kilianas (*9*, p. 67—68). Jų baltiškumą patvirtino ir lingvistas H. Krahė (*10*, p. 11—12). Rytų Pamario baltiškumas negalėjo kelti abejonių ir archeologams, nes tos srities vėlyvojo neolito Pamarių kultūros kaimai giminiški Rytprūsių, Kuršių nerijos bei Vakarų Lietuvos gyvenvietėms. Pamarių kultūra laikytina pačia ankstyviausia vakarų baltų kultūra ir datuojama maždaug tarp 2500 ir 2000 m. pr. m. erą. Tose pačiose srityse ji išsilaikė per visą žalvario amžių.

Vokiečių lingvisto H. Šalio (H. Schall) Rytų Vokietijoje ištirti vietovardžiai vakarines baltų ribas nukėlė net į vakarus nuo Berlyno (pav. 2). Hafelio aukštupio baseine, pietryčių Meklenburge, jis identifikavo 27 baltiškus vandenvardžius (*17*). Čia baltiški upėvardžiai yra ankstyvų laikų, nes baltišką sluoksnį vėliau uždengė slaviški ir germaniški vardai. Studijoje „Baltų vandenvardžiai Hafelio aukštupio baseine" H. Šalis atskyrė germaniškus ir slaviškus vardus nuo baltiškųjų, jų baltiškumą grįsdamas gausiomis paralelėmis prūsų, lietuvių ir latvių kalbose. Vandenvardžiai surinkti iš XIII—XVIII a. istorijos dokumentų. Paimkime keletą pavyzdžių iš nagrinėtų vardų, sakysim, *Balam (as)*, ežeras. Jo šaknis giminiška su žodžiais *bãlas, baltas*, o priesaga kartojasi lietuvių ežerų pavadinimuose *Aũlamas, Tãramas, Dótamas. Gertava*, ež. (*Gartow* ež. ir *Gaerte* upė į vakarus nuo Elbės), turi daug giminiškų žodžių Lietuvoje ir kitose baltų žemėse, pvz.: *Gerupė, Gerupis, Gerdauja. Kukas*, raistas (*„Kukasbruch"*), tos pačios šaknies kaip prūsų *kauks*, lietuvių *kaukas* (mitinė būtybė), latvių *Kukas*, vietovardis Kurše. *Labus*, ežeras. Visose baltų žemėse yra ežerų ir pievų vardų su šaknimi *lab-*: latvių — *Labas purvs*, Lietuvoje ežerai *Labė, Labelis, Labunavas*, prūsų vietovardžiai *Labiau, Labuhn*. Lietuvių žodis *lóbas* „praraja", „tarpeklis". *Laisavà* (*„Leussow-See", „Leysowe"*) sietinas su prūsų kalbos *layso* „molžemis", lietuvių kalboje

2. Baltiškų hidronimų paplitimas

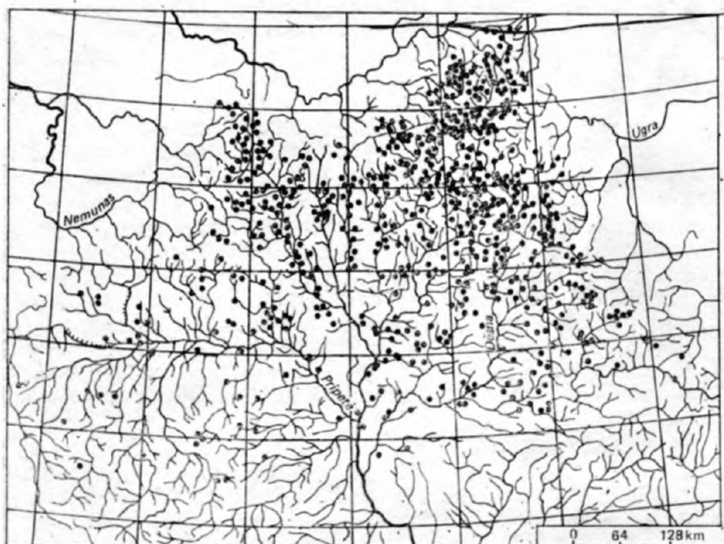
laistai — „kalkių skiedinys". *Laisava* greičiausiai reiškė „moležeris", molingas ežeras. *Perlanka,* ež. (*„Grosse Praelank-See", „Praelanken"*) ties Noisterlico miestu. *Praelanken* — tai suslavintas Perlankos vardas, giminiškas lietuvių kalbos žodžiui *perlinkis. Pivisk-* (rašomas *Pyverstorp, piwistorp*) turi atitikmenų Lietuvoje: *Pyvesa,* Mūšos intakas. *Pyti* — „tapti drėgnu, minkštu", *pivas* — „išpurtęs, riebus". *Sulin(as),* ež. (*„Zuelen-See*) giminiškas žodžiui *sula* „klevų ir beržų vanduo"; latvių kalboje *sulat* — „lašėti, pamažu tekėti".

Kadangi baltiškų vandenvardžių Rytų Vokietijoje ne vienas, o visas būrys ir su senoviškomis šaknimis, jie aiškiai rodo, jog ta sritis priešistoriniais laikais buvo baltiška. Šitie vandenvardžiai teoriškai galėjo atsirasti tada, kai čia kūrėsi pirmieji indoeuropietiškai kalbantys žmonės ir iš kurių išriedėjo prabaltai ir vakarų baltai. Čia jie galėjo gyventi žalvario amžiuje, tarp 2200 ir 1200 m. pr. m. erą*. Vėlyvajame žalvario amžiuje šiuos vakariausius baltus lužitėnai (unetičių palikuonys) pamažu išstūmė iš Oderio baseino ar asimiliavo.

Sprendžiant iš prūsiškų upėvardžių, pietinė prūsų riba ėjo palei Bugą — Vyslos intaką (*31,* p. 251—266). Archeologiniai radiniai liudytų, kad dabartinė Polesė Rytų Lenkijoje ir Vakarų Baltarusijoje iki istorinių laikų pradžios priklausė sūduviams. Tik po ilgų karų su rusais ir lenkais XI—XII a. pietinė jų riba nusikėlė iki Narevo upės, o XIII a.— iki Ostrovkos (Osterode)—Olštino (Allenstein) linijos (*8*). Rytuose sūduviai (jotvingiai) buvo paplitę ne tik iki Nemuno aukštupio, bet ir gerokai į rytus nuo jo (*5,* p. 137—146).

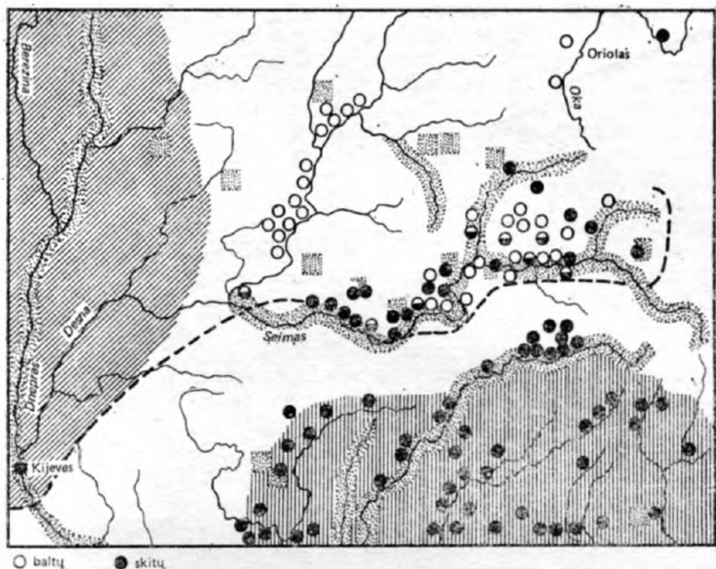
XI ir XII a. istorijos šaltiniai mini karingą baltų gentį galindus prie Protvos upės Možaisko srityje, į pietvakarius nuo Maskvos. Lavrentijaus ir Ipatijaus rusų metraščių sąvado „Повесть временных лет" tekstuose galindai 1058 ir 1147 m. vadinami suslavintu vardu *Goliadi, Goliad'* (*26*). Šio pavadinimo senesnė lytis turėjo būti *Golędь.* Nėra abejonės, kad tai baltų etnonimas *galindai,* sietinas su žodžiu *galas* — „kraštas", „šalis" (labai dažnas baltiškų vietovardžių ir etnonimų daryboje: Latgala, Žiemgala, Betygala, Ariogala ir kt.). Prūsų galindai, kaip minėjome, jau pažymėti Ptolemėjo žemėlapyje. Po Ptolemėjo šis vardas daug kartų pasirodo istorijos šaltiniuose. *Galindikos* vardas šalia *venedikos* ir *fenikos* randamas ant 251—253 m. (Volusijano valdymo laikų) Romos monetų. Pauliaus Djakono langobardų kilmės aprašyme VII a. viduryje užsimenama apie šalį *Golandą.* Maždaug 870 m. bavarų geografas mini *Golensizi,* kuriems priklausę penki miestai. V. Toporovo

* Ryšium su baltiškų upėvardžių identifikavimu Oderio—Hafelio baseine norėčiau pridurti, kad savo 1965 m. knygoje „Žalvario amžiaus kulturos Vidurio ir Rytų Europoje" (t. y. prieš H. Šalio studijos pasirodymą 1966 m. ir savarankiškai) ankstyvojo žalvario amžiaus, tarp 2200 ir 1500 m. pr. m. e., kultūrines grupes tarp Oderio ir Vyslos, remdamasi archeologijos duomenimis, skyriau baltams (*5,* p. 390).

3. Baltiški hidronimai Dnepro aukštupio, Desnos ir Pripetės upynuose

nuomone, visi šie vardai sietini su baltų galindais. *Golensizi* kildintini iš **Golęd-ìči* (*32,* p. 124—136). V. Toporovas taip pat atkreipė dėmesį, kad Maskvos srityje ligi mūsų laikų yra išlikusių daug etnonimų, kurie, be abejonės, sietini su galindais, minimais istorinių laikų pradžioje, pavyzdžiui: *Goljatino, Galjatino, Goljaže, Goložin, Galiči, Galičie, Goldino, Golodkovo* ir kt. XV a. šaltiniuose minimi pavadinimai *Goljadi, Goljaže, Dogoliady, Goljadskie zemli* Maskvos, Tulos, Briansko gubernijose, Okos ir Protvos baseinuose. Šalia šitų vardų, kilusių iš galindų, yra ir tokių pavadinimų, kaip *Prusy*. Pastebėta, jog tos srities upėvardžiai turi daug bendra su vakarų baltų prūsų upėvardžiais (*28,* p. 99—113; *29,* p. 131—137). Remdamiesi čia minėtais duomenimis, ir lingvistas V. Toporovas, ir archeologas V. Sedovas Vidurio Rusijos galindus laiko kolonistais iš Rytprūsių. Pagal archeologijos paminklus galindai į rytus galėjo emigruoti tarp II a. pr. m. e. ir II m. e. amžiaus. Ta migracija sietina su Zarubincų kultūros žmonių slinkimu per Volynę į rytus, į Dnepro vidurupį, toliau į Desnos ir Okos baseinus (*27,* p. 14—22). Čia jie greičiausiai asimiliavo vietinius rytų baltus ir išliko daugiau negu tūkstantį metų. XII a. galindus apsupo rusai (krikščionys) ir kovojo su jais turbūt keletą šimtmečių. Vėlesniais istoriniais laikais jų buvimą liudija tik išlikę etnonimai bei legendos. Prisimini-

4. Baltų ir skitų riba

muose *Goledi* giliai įstrigo kaip milžinai. Net XX a. legendose kalbama apie galiūnus brolius Goledi, gyvenusius ant dviejų kalnų ir mėčiusius vienas kitam kirvius trisdešimt kilometrų atstumu.

2. Baltiški hidronimai tarp Berlyno ir Maskvos

Lietuvių kalbininkas K. Būga jau 1913 ir 1924 m. savo studijose išaiškino, kad 121 Baltarusijos upėvardis yra baltiškos kilmės. Jis įrodė, jog beveik visi Dnepro ir Nemuno baseinų aukštupių vardai yra baltiški. Dalis Lietuvos, Latvijos ir Rytų Prūsijos upių vardų ir jų etimologija gali būti paaiškinti baltiškais žodžiais. Kai kada tas pats upės vardas Baltarusijoje kartojasi kelis kartus: pvz., Vodva — vienas iš dešiniųjų Dnepro intakų, kitas — Mogiliovo rajone. Šis žodis yra kilęs iš baltiško žodžio *Vaduva.* Vaduva — Lietuvos upė. Kitas žodis — *Lučesa* (baltiškai — *Laukesa)* — kildinamas iš lietuviško žodžio *laukas.* Minėtas upėvardis žinomas Lietuvoje (Laukesa), Latvijoje — Laucesa, net tris kartus aptiktas Baltarusijoje (Smolensko srities šiaurėje, pietryčiuose ir į pietus nuo Vitebsko — Dauguvos aukštupio intakas).

Iki šių laikų upėvardžiai geriausiai padeda nustatyti žmonių gyventą plotą. K. Būga įtikinėjo, kad dabartinė Baltarusija yra baltiška, jis netgi išplėtojo teoriją, jog tikrosios lietuvių žemės buvo į šiaurę nuo Pripetės upės ir Dnepro baseino aukštupio *(3)*.

1932 m. vokiečių slavistas M. Fasmeris (Vasmer) paskelbė keletą, jo nuomone, baltiškų Smolensko, Kalinino, Maskvos ir Černigovo sričių upėvardžių, kartu nukeldamas baltų ribas dar toliau į rytus *(22)*. 1962 m. rusų lingvistai V. Toporovas ir O. Trubačiovas paskelbė studiją „Aukštutinės Padneprės hidronimų lingvistinė analizė" *(33)*. Jie nurodo, kad daugiau kaip 1000 aukštutinės Padneprės upėvardžių yra baltiškos kilmės. Tai leidžia teigti etimologiniai ir morfologiniai tyrimai. Minėtas veikalas galutinai patvirtino nuomonę, kad šiuolaikinė Baltarusija ir vakarinė Rusijos dalis ilgą laiką buvo gyvenama baltų.

Kadangi baltiški toponimai aukštutinėje Padneprėje ir Volgos aukštupio baseine yra daug svarbesnis įrodymas, jog baltai buvo paplitę dabartinėse Rusijos žemėse, negu archeologijos šaltiniai, norėčiau paminėti keletą baltiškų upėvardžių iš Smolensko, Kalinino, Maskvos ir Černigovo rajonų.

Istra, Vorios intakas, Gžatsko (Gagarino) srityje ir Maskvos upės intakas turi paralelių Lietuvoje: Priegliaus intakas *Įstra* ar *Insra,* taip pat *Įsrutis, Istras* — Pasvalio rajone. Šaknis reiškia „tekėti", „sruventi". Belojo ir Viazmos sričių upės *Berža* ir Kalinino raj. upė *Berеža* susijusios su baltišku žodžiu *beržas.* O Smolensko srities Mežos intakas *Opša* susijęs su prūsų *abse,* lietuvių — epuše. Viazmos srities upė *Tolža* — su lietuviškos kilmės žodžiu *tilžti,* tos pačios kilmės *Tilžė;* Okos intakas *Ugra* giminiškas lietuvių *Ungurupei.* Dnepro intakas *Sožas* kilęs iš *Suža,* kurio etimologiją rodo prūsų *suge* — lietus. *Žizdra,* Okos intakas, ir to paties pavadinimo miestas kilęs iš baltiško žodžio (lietuviškai — *žigždras*). Kitas Okos intakas *Upa* priklauso keletui upėvardžių, kilusių iš žodžio *upė.* Okos intakas *Nara,* į pietus nuo Maskvos, daug kartų aptinkamas Lietuvoje ir Prūsijoje. Tai Lietuvos upės *Neris, Nerys, Narotis, Narasa, Narupis,* ežerai — *Narutis* ir *Naročius* bei prūsų — *Narus, Narys, Naruse, Naruve* (dabar *Narevas*). Visi jie kilę iš *narus,* t. y. „gilus", arba „nerti".

Toliausiai į rytus yra Okos intakas *Cna,* į pietus nuo Kasimovo ir į rytus nuo Tambovo. Šis vardas kartojasi Baltarusijoje: Ušos intakas prie Vileikos ir Hainos intakas Borisovo raj. (kilęs iš baltų *tusna,* prūsų *tusnan* — „ramu"). Pietuose baltiškos kilmės upėvardžiai siekia Černigovo rajoną. Šiame plote randame tokius upių vardus: *Verepetas* — Desnos intakas (liet. *verpetas*), Snovo intakas *Titva* turi lietuviškų atitikmenų *(Tytuva)*. *Desna,* didžiausias Dnepro intakas, gali būti kildinama iš liet. *dešinė.* N. Trubeckojus, Vienos uiversiteto profesorius, savo paskaitose yra mėginęs kildinti *Volgos* vardą iš baltiško vardo *Jilga,* t. y. „ilga upė"*. *Jilga* rytų

* R. Jakobsono informacija.

slavų buvo išversta į *Julgą*. Kai *j* iškrito, *u* turėjo būti apsaugota *v* garsu. Taip atsirado *Vulga*, o XII—XIII a. *u* pasikeitė į *o*.

Visame areale tarp Vyslos ir Okos baltiški upėvardžiai yra labai seni, nes dauguma jų turi atitikmenų indoeuropiečių prokalbėje. Didelė dalis pavadinimų etimologiškai susiję su vandens, upės, tekėjimo, srovės ar tekėjimo greičio bei vandens spalvos pavadinimais, būdingais patiems ankstyviausiems indoeuropiečių upėvardžiams (*23*, p. 119—124; *11*). Baltų hidronimai gimininiški Vidurio Europos ankstyvajai indoeuropietiškai hidronimikai. Pora pavyzdžių: 1) Vidurio Europos *Filisa, Aura, Ala, Alsa, Sala, Arga, Apsos* ir 2) baltiškųjų žemių *Pelesa, Aura, Ala, Alsa, Sala, Arga, Apsa* (*23*, p. 119—124; *18*). Etnogenezės skyriuje matysime, kad indoeuropiečių atėjimas į baltų žemes yra susijęs su Vidurio Europos rutulinių amforų ir virvelinės keramikos kultūrų plitimu į Šiaurės ir Šiaurės rytų Europą tarp 3000 ir 2500 m. pr. m. erą. Taigi gana aišku, kad baltiškų hidronimų archaiškajam sluoksniui daugiau nei 4000 metų.

3. Baltiški skoliniai finougrų kalbose

Tūkstančius metų finougrų gentys gyveno kaimynystėje su baltais, o ankstyvajame žalvario amžiuje šiaurinėse baltų srityse net ir mišo vieni su kitais. Jų santykiai buvo labai glaudūs. Tai atspindi baltiški skoliniai finougrų kalbose. Dar 1890 m. V. Tomsenas (Thomsen) paskelbė svarbią studiją apie baltų ir finougrų kalbų santykius (*20*). Jis išnagrinėjo ir pateikė daugybę baltiškų skolinių. Tarp jų yra žodžių iš žemdirbystės, gyvulininkystės ir lininkystės, statinių, įrankių pavadinimų, mitologijos terminų, kūno dalių, šeimos narių, spalvų, abstrakčių sąvokų pavadinimų. Skolinių reikšmė ir forma rodo jų senumą. V. Tomsenas ir kiti lingvistai spėjo, kad žodžiai pasiskolinti II ir I tūkstantmetyje pr. m. erą. Archeologai visiškai tam pritaria. Daugelis skolinių rodo, kad jie pasiimti iš senųjų baltų, o ne iš istorinių laikų lietuvių ar latvių.

Baltiškų skolinių randama ne tik vakarų finų zonoje — Estijoje, Suomijoje bei Lybiuose, bet ir Volgos finougrų kalbose: mordvių, marių, mansių, udmurtų, komių-zyrių. Vadinasi, skolintasi plačiai, ne tik Šiaurės Pabaltijyje, bet ir Rytų Rusijoje, kur vėlyvajame akmens amžiuje baltai buvo paplitę net iki Volgos vidurupio. 1957 m. rusų lingvistas B. Serebrenikovas paskelbė straipsnį „Apie indoeuropiečių kalbos pėdsakus, gimininiškus baltų kalboms, europinės TSRS dalies centre“ (*30*). Jis pateikia nemaža baltiškų žodžių rytų finougrų kalbose ir papildo V. Tomseno duomenis*. Įdomu, kad daugelis baltiškų skolinių Volgos finų kalbose nežinomi vakarų finams. Jie turėjo būti pasiskolinti iš ryčiausių baltų tada, kai šie buvo pasiekę sritis tarp Okos ir Kamos bei Viatkos upių tarp Gorkio

* Plačiau žr.: *Zinkevičius Z.* Lietuvių kalbos istorija.— V., 1984.— T. 1. Lietuvių kalbos kilmė, p. 166—178.

ir Kuibyševo, III tūkstantmečio antrojoje pusėje ir II tūkstantmetyje pr. m. e. ir palaikė glaudžius ryšius su vidurio Volgos—Kamos medžiotojais bei žvejais.

Skoliniai labai įvairios tematikos. Paminėsime kai kuriuos pavyzdžius iš gyvulininkystės, žemdirbystės, lininkystės, statybos, įrankių ir laivininkystės sričių, nes jie ne tik papildo archeologijos duomenis, bet ir atskleidžia tokių detalių, kokių nei iš kapų, nei iš gyvenviečių nesužinosi.

Pasiskolinta žodžių naminiams gyvuliams vadinti: *avinui* (suomių ir estų *oinas*), *ožiui* (suomių *vuohi*, estų *voho*), *ėrui* (suomių *jäärä*, estų *jäär*). *Paršas* išvirto į *šerną* (estų *pahr* reiškia šerną), o *žirgas* (prūsų *sirgis*, latvių *zirgs*) vakarų finų kalbose išvirto į *jautį*: suomių *härg*, estų ir vepsų *härg*, lyvių *ärg*. Suomių žodis *juhta* „jungą traukiantis jautis“ yra kilęs iš baltiško *jungtas*, o *jutta* reiškia „jungo raištis“. Didelę įtaką gyvulininkystei rodo ir žodis *piemuo*: suomių ir estų kalbose *paimen*; mordvių kalbos žodžiai *karda*, *kardo* yra baltiško *gardas* (aptvaras avims laikyti) skolinys.

Yra įvairiausių su žemdirbyste susijusių skolinių. Pvz.: liet. *sėmens*, *sėmenys* (suomių *siemen*, estų *seeme*), *žirnis* (suomių *herne*), liet. ir lat. *pupa* (estų *uba*), liet. *pelus* (lat. *pelus*, suomių *pelu*), liet. ir lat. *putra* (suomių *puuro*, *putro*). Pasiskolinta žodžių vadinti *šienui* (suomių *heina*), *gubai* (suomių *kupo*, estų *kubu*), *atolui* (suomių *ätelä*, estų *hädal*), *ekėčioms* (suomių ir estų *äes*), medinei kastuvo pavidalo plūgo daliai (suomių ir estų *vannas* (plg. prūsų *wagnis*), *vagai* (suomių *vako*, estų *vago*).

Pasiskolinti žodžiai *vilnai* (suomių *villa*, estų *vill*), *karštuvams*, liet. *karšti* (suomių *karsta*), *verpstei* (suomių *varsi*, *varte*, estų *vars*, kurie taip pat reiškia „kamienas“, „stiebas“, „ūgis“) vadinti, rodo, kad finougrai vilnos ir linų apdirbimo srityje buvo baltų paveikti ir greičiausiai iš jų išmokę verpti ir gamintis drabužius.

Nemaža grupė skolinių iš statybos, laivininkystės, žvejybos ir įrankių srities: liet. *siena* (suomių *seinä*, estų *sein*), *sija* (suomių *sii*), *ardas*, jaujos kartis, ant kurios džiauna javus ar linus (suomių ir estų *ors*), *lova* (lat. *lava* „pirties suolas“, suomių ir estų *lava*), *stiebas* (suomių *seivas* „tvoros stulpas“), *daržas* (suomių *tarha* „aptverta vieta“), *derva* (suomių *terva*), *žambas* „kampas, kertė“ (suomių *sammas*, *sampas* „ribos ženklas“, „stulpas“), *plautas* „lenta, kalama prie valties šono“, „platus pirties suolas“ (suomių *lauta*, estų *laut*), *tiltas* (suomių *silta*, estų *sild*), *rogės* (suomių *reki*, estų *regi*), *durà* „įrankis eketei kirsti“ (suomių *tuura*), *takišas* (lat. *tacis*, prūsų *takes*, suomių *toe*, estų *toge* „užtvara vandenyje žuvims gaudyti“). Iš įrankių pavadinimų pasiskolinti kai kurie kasdieninių reikmenų pavadinimai, pvz.: *kirvis* (suomių ir estų *kirves*), *kablys* (estų *koblas*), *virbas* (suomių *virpi*, estų *virb*), *kaušas* (suomių *kauha*), *šluota* (suomių *luuta*, estų *luud*).

Skoliniai *alui* ir *midui* rodo, kad baltai turėjo įtakos ir alkoholinių gėrimų gaminimuisi. Artimus kaimyniškus santykius liudija

abstraktūs terminai, tarp jų būdvardžių, skaitvardžių, prieveiksmių. Iš baltų pasiimti net kai kurių spalvų pavadinimai: *geltona* (suomių *kelta*, estų *kold*), *širma* „pilka" (suomių *harmaa*, estų *arm*), *žalia* (suomių *halia, haljakka*, estų *haljas*), *rusva* ar *ruda* (suomių *ruskea*, estų *ruske*). Dar artimesnius ryšius rodo skoliniai—kūno dalių pavadinimai: *kaklas* (suomių *kaula*, estų *kael*), *barzda* (suomių *parta*), *nugara* (suomių *nukero*, lyvių *nugar*). Tarpgentines baltų ir finougrų vedybas liudija skoliniai šeimos nariams pavadinti: *seseriai* (suomių *sisar, sisär*, estų *sozar, sohar*), dukteriai (suomių *tytar*, estų *tühi*), *marčiai* (suomių *morsian*, estų *mors*). Žodis *šeima* suomių kalboje *heimo* reiškia „giminę".

Baltai turėjo įtakos ir mitologijos sričiai: suomių *perkele*, estų *pergel* kilę iš lat. *Perkonis*, liet. *Perkūnas*, o suomių žodis *taivas* „dangus" pasiskolintas iš baltų **deivas* „šviesus dangus" ir „Dangaus šviesos dievas". Suomių *kauko* „mirtis", estų *koc* „vyrelis" yra kilę iš liet. *kaukas*, lat. *kauks*. Suomių *kaleva* „milžinas", „stiprus vyras" bei estų *Kalevipoeg* siejami su baltų *kalviu*, t. y. mitologiniu dangaus Kalviu; su liet. *kanklės*, lat. *kokle* — suomių *kantele*, estų *kannel* (*7; 13*, p. 263—270; *15*, p. 109—135; *24*, p. 76—82).

Skoliniai finougrų kalbose liudija ilgai trukusį taikų baltų ir vakarų bei Volgos finougrų bendravimą. Gyvulininkystės ir žemdirbystės bei statybos terminai rodo, kad baltai į šiaurę, į tas žemes, kur nebuvo verčiamasi nei žemdirbyste, nei gyvulininkyste ir kur nebuvo statoma antžeminių namų, nešė europinę civilizaciją. Archeologijos paminklai papildo ir paremia kalbos duomenis. Ankstyvajame geležies amžiuje ir pirmaisiais m. e. amžiais finougrų kultūros žmonės Volgos aukštupyje ir į šiaurę nuo Dauguvos išmoko iš baltų įrengti gyvenvietes ant kalvų, statyti antžeminius keturkampius namus ir ėmė verstis žemdirbyste bei gyvulininkyste. Per ilgus amžius ir ypač pirmaisiais m. e. amžiais žalvariniai ir geležiniai įrankiai bei papuošalai keliavo iš baltų sričių į šiaurę ir rytus. Sprendžiant iš papuošalų tipų, tiek vakarų finų, tiek marių ir mordvių materialinę kultūrą baltai labai veikė. Tai patvirtina lingvistikos ir archeologijos šaltiniai.

Šiaurės baltų būdui formuotis ir kalboms plėtotis nemažą reikšmę turėjo finougriškas substratas. Indoeuropiečiai su finougrais susidūrė jau III tūkstantmečio pr. m. e. viduryje, vieni atėjo iš pietų, kiti — iš rytų ir susitiko Rytų Pabaltijyje. Nuo tų laikų finougrai kai kuriose vietose išsilaikė labai ilgai, pvz., lybių palei Rygos įlanką išliko iki šių dienų, o rytų Latvijoje jų buvo iki VII amžiaus (*34*). Finougrišką substratą Latvijoje ir Lietuvoje liudija finougrų kilmės hidronimai. Latvijoje jų yra visur (*14*, p. 175—197), o Lietuvoje daugiausia susitelkę šiaurinėje dalyje, ir tik pavieniai siekia Vakarų, Vidurio ir Rytų Lietuvą. A. Vanagas paskelbė apie 30 finougriškų hidronimų Lietuvoje (*23*, p. 121—122). Per asimiliacijos procesą finougriškas substratas labai paveikė latgalių ir sėlių kalbas. Pirmojo skiemens akcentavimas ir morfologinės

struktūros suprastinimas (A. Breidakio nuomone) siejamas su finougrų kalbų įtaka, taip pat ir *ai* išvirtimas į *ei* po *k* ir *g* ir *k'*, *k* išvirtimas į *č* ir *g'* bei *g'* į *dž* (*2*, p. 120—122). P. Aristės manymu, finougrai, gyvenę Rytų Latvijoje, buvo ugalai (estiškai *ugalased*). Jų kalba vėliau susiliejo su estų kalba ir dabar sudaro pietinių estų dialektą.

II. Etnogenezė

Baltų kilmės problemą gali išspręsti tik įvairių sričių — ne vien kalbotyros, bet ir archeologijos, antropologijos bei mitologijos — tyrinėjimai. Visus duomenis sudėję draugėn, galime labiau priartėti prie tiesos.

Kadangi baltų kalba priklauso indoeuropiečių grupei, patriarchalinė, patrilinearinė visuomenės struktūra irgi indoeuropietiška, bent pusė pagoniškų dievų aiškiai indoeuropiečių kilmės, tai visai logiška baltų kilmę sieti su indoeuropiečiais — su suindoeuropietintų Vidurio Europos gyventojų veržimusi į šiaurės rytus. Tačiau etnogenezės problema nebūtų išspręsta, jei nesidomėtume, kas buvo pirmieji Pabaltijo ir Šiaurės rytų Europos gyventojai, kokios jie kultūros ir kokią įtaką indoeuropiečių kultūrai turėjo vietos gyventojai. Tad trumpai palieskime baltų kultūros substrato klausimą.

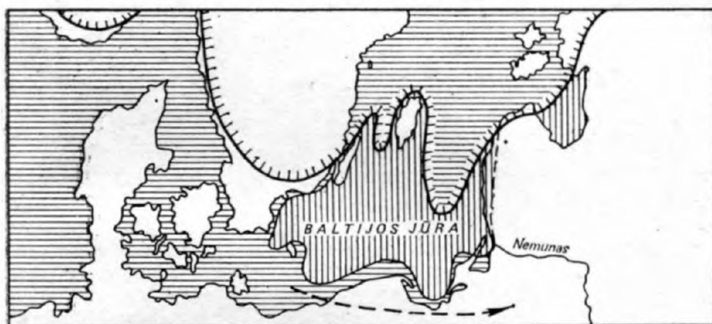
1. Baltų kultūros substratas: kultūra nuo ledynų pasitraukimo iki indoeuropiečių atėjimo

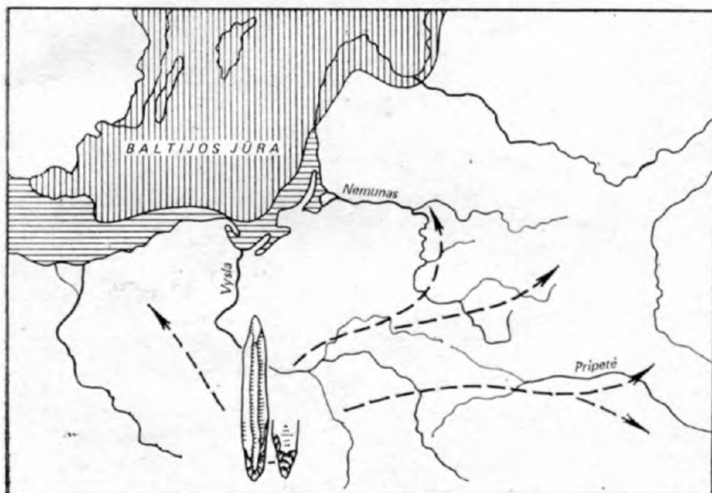
a. Pirmieji gyventojai

Ledynas buvo užklojęs Šiaurės Europą iki Berlyno—Varšuvos linijos. Atšilus klimatui, ledai pradėjo tirpti ir trauktis į šiaurę. Rytų Pabaltijys išsilaisvino nuo jų tarp 15 000 ir 8000 m. pr. m. erą. Pačių ankstyviausių žmogaus ir šiaurės elnio pėdsakų rasta Kaliningrado ir Šiaurės Lenkijos srityje. Tai elnio rago ir kaulo dirbiniai, skiriami vadinamajai Hamburgo kultūrai — Vakarų Europos Madleno kultūros variantui. Pirmieji šiaurės elnių medžiotojų būriai atklydo iš vakarų, bet, vėl atšalus klimatui, išnyko ar pasitraukė į pietus. Vidurio Lietuvos žemumoje tada dar laikėsi ledas. Alerodo atšilimo laikotarpiu (tarp 10 000 ir 9000 m. pr. m. e.) ledai Lietuvoje galutinai ištirpo. Nauji vėlyvojo paleolito medžiotojai atėjo iš Vidurio ir Vakarų Europos ir atsinešė dvi gana skirtingas kultūras — Svidrų ir Pabaltijo Madleno*. Svidrų kultūra plito iš

* Abi šios kultūros plačiai aprašytos R. Rimantienės populiarioje knygelėje „Pirmieji Lietuvos gyventojai“ (V., 1972) ir «Палеолит и мезолит Литвы» (Вильнюс, 1971).

Vyslos vidurupio baseino į Nemuno ir Pripetės bei Dnepro baseinus. Pietų Lietuvoje ir Baltarusijoje jos pėdsakų išliko net iki neolito pradžios. Šiai kultūrai būdingi titnago dirbiniai: ilgi karklo ar lauro lapo pavidalo strėlių antgaliai ir siauri ilgi gremžtukai bei rėžtukai. Pabaltijo Madleno kultūra plito iš Vakarų Europos per Daniją ir Vokietiją. Šiaurės Europą pasiekė tik pačios vėliausios jos atmainos. Titnago dirbiniais ji skyrėsi nuo Svidrų kultūros (pav.

5. Paleolito pabaigos kultūrų paplitimas Pietryčių Pabaltijyje: *1* — Baltijos Biolingo jūra apie 11 000 m. pr. m. e. ir spėjamas pirmasis medžiotojų kelias į Rytų Pabaltijį; *2* — Svidrų kultūra

5). Strėlių antgaliai platūs ir su siaura įtvara, o gremžtukai trumpi ar net apskriti.

Kultūra aiškiai pradėjo keistis nuo borealinio laikotarpio pradžios (apie 7000 m. pr. m. e.), kai klimatas smarkiai atšilo, Rytų Pabaltijyje paplito lapuočių miškai. Baltijos jūra virto Ancylaus ežeru. Gamta teikė pakankamai gėrybių: miškai — įvairių gyvulių, šaknų, riešutų, uogų, o ežerai ir jų pakrantės — žuvų ir vandens paukščių. To laikotarpio stovyklose randama žeberklų, žuvų kaulų, riešutų kevalų, agarų (vandens riešutų) lukštų, paparčio šaknų, paukščių kaulų ir kt. Žmonės ėmė gyventi sėsliau. Žvejyba šalia medžioklės tapo svarbiu pragyvenimo šaltiniu.

Rytų Pabaltijo mezolitinė žvejų ir medžiotojų kultūra, vadinamoji Kundos kultūra, giminiška Šiaurės vakarų Europos Maglemosės kultūrai, laikoma Madleno kultūros tęsiniu.

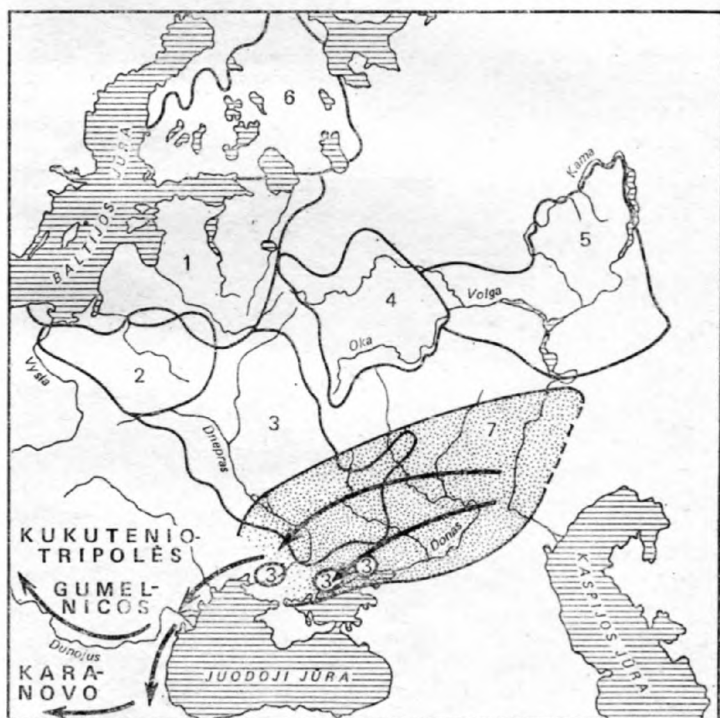
Fiziniam to laikotarpio žmonių tipui rekonstruoti kol kas turime labai maža duomenų. Seniausia Rytų Pabaltijo žmogaus kaukolė rasta Kamšuose, Kapsuko raj., prie Kirsnos upės. Kartu aptiktas epipaleolitinis žeberklas, datuotinas VIII tūkstantmečiu pr. m. erą. Tai gana masyvi ilgagalvio žmogaus kaukolė su kiek nuožulnia kakta ir išsišovusiais antakių lankais; veidas siauras ir aukštas. Antroji mezolito pabaigai skiriama kaukolė, kurios, deja, išliko tik viršugalvis, rasta Šilutės raj. Kebelių durpyne. Ji taip pat ilgagalvio žmogaus su nuolaidžia kakta ir ryškiais antakių lankais. Iš vėlesnio laikotarpio tos pačios kultūros tęsinio žinoma, kad Lietuvoje būta ir plačiagalvio antropologinio tipo. Tokia kaukolė rasta Kapsuko raj. Turlojiškės durpyne (V. Urbanavičius yra rekonstravęs abiejų antropologinių tipų veidus; rekonstrukcijos saugomos LTSR istorijos ir etnografijos muziejuje Vilniuje).

b. Nemuno ir Narvos kultūros (3500—2500 m. pr. m. e.)

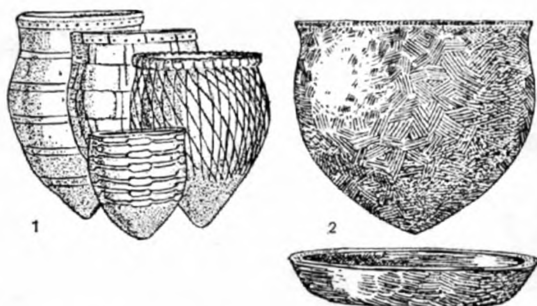
IV tūkstantmetyje pr. m. e. Pabaltijyje laikytasi mezolito tradicijų, tačiau žmonės darėsi sėslesni, gyveno kaimuose, statė antžeminius stulpinius namus ir turėjo keramiką. Pagrindinis verslas buvo žvejyba, o ne žemdirbystė.

Tarp Vyslos upės, Estijos ir Ladogos ežero aptinkamos dvi kultūrinės grupės: Nemuno ir Narvos (pav. 6:1, 2). Neolitinė Nemuno kultūra Nemuno aukštupio baseine ir Pietryčių Rytprūsiuose turėjo artimų paralelių Baltarusijoje ir Dnepro baseine ir laikėsi mezolitinių Nemuno kultūros tradicijų. Narvos kultūra, paplitusi palei Baltijos jūrą, laikėsi Kundos kultūros tradicijų. Nemuno kultūros gyvenviečių randama upių terasose, kur paprastai neišlieka organinių medžiagų, o Narvos kultūros sodybos grupavosi aplink ežerus. Drėgnėjant klimatui, jas užliejo vanduo ir padengė dumblas, dėl to puikiai užsikonservavo žvejų tinklai, virvės, medžio dirbiniai, valtys, namų pėdsakai ir kt. Gyvenvietėse rasta daug titnaginių įrankių: gremžtukų, rėžtukų, strėlių antgalių, gana didelių kirvių medžio darbams, kaulinių ir raginių kaltų, skaptukų, ylų, adatų

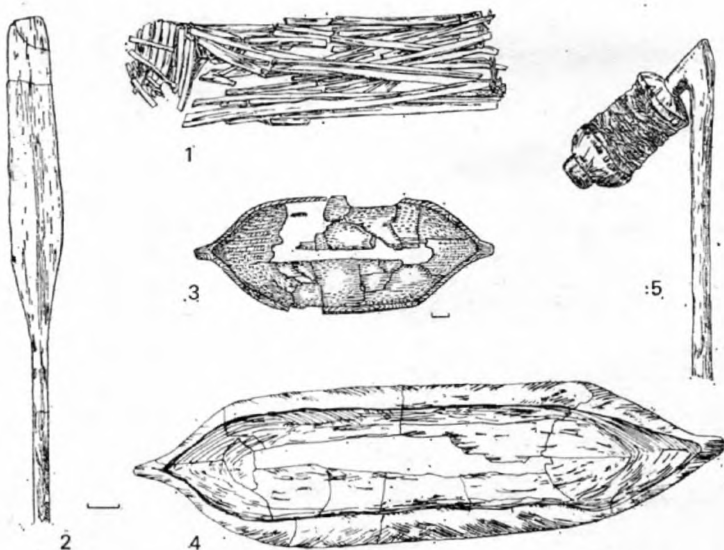
ir keramikos. Puodai didžiuliai, smailėjančiais dugnais, neblogai išdegti. Molis buvo maišomas su organinėmis medžiagomis, vėliau — su grūstu granitu. Paviršius ornamentuojamas linijiniu raštu ir duobutėmis aplink kaklą (pav. 7:1). Baltarusijoje, Pinsko raj., ant Bobriko upės terasos tyrinėta gyvenvietė užėmė 200×60 m plotą, kuriame aptikti šeši akmenimis apdėti židiniai. Iš jų galima spręsti, kad kaimelyje būta 4—6 antžeminių namų. Židiniuose rasta daug medžiojamųjų gyvulių, ypač šernų ir briedžių, kaulų *(79; 84)*. Nemuno kultūros žmonės buvo pusiau sėslūs medžiotojai. Apie žemdirbystę ir gyvulininkystę kol kas nėra duomenų. Lietuvoje svarbiausios Nemuno kultūros gyvenvietės yra Varėnos raj. Dubičių 1-a, 2-a, 3-a, Margių 1-a ir kt.

6. Baltų substrato kultūrų paplitimas Rytų Europoje apie 5000—2500 m. pr. m. e. (prieš indoeuropiečių atėjimą): *1* — Kundos ir nuo IV tūkstantmečio — Narvos; *2* — Nemuno; *3* — Dnepro—Doneco; *4* — Volgos aukštupio (Volosovo); *5* — Volgos vidurupio—Kamos; *6* — Sperrings; *7* — pirmoji gyvulių augintojų — praindoeuropietiškos kurganų kultūros — banga 4400—4200 m. pr. m. e.

7. Neolito keramika (rekonstruota): *1* — Nemuno kultūros apie 20—30 cm aukščio puodai iš Rusakovos II gyv. į pietus nuo Slonimo ir Apečkų, Stolbcų raj., į pietvakarius nuo Minsko; *2* — Narvos kultūros puodas ir lėkštė iš Sarnatės, Vakarų Latvijos

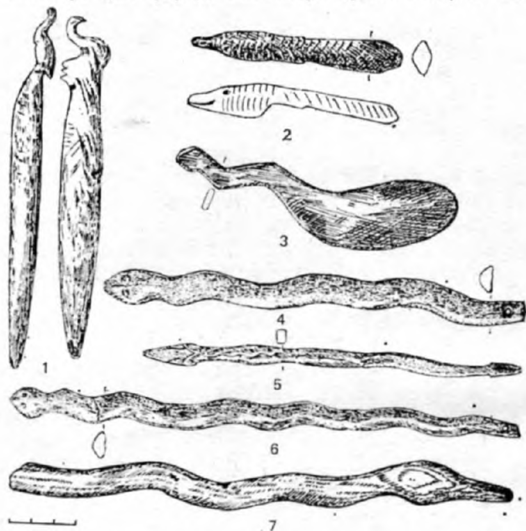
8. Šventosios apatinio kultūrinio sluoksnio (Narvos kultūros) medžio dirbiniai: *1* — bučius; *2* — irklas; *3, 4* — laivo pavidalo geldos; *5* — kirvelio movelė su kotu (rekonstruota)

Iš tyrinėtų Narvos kultūros gyvenviečių ypač pažymėtinos Šventoji prie Baltijos, sodybos aplink Kretuono ežerą, Sarnatės ir Lubanos paežerių sodybos Rytų Latvijoje *(64)*. Puodai buvo dideli, plačiaangiai, smailėjančiu dugnu, bet kartu mokėta gaminti ir plokščius dubenėlius, greičiausiai vartotus kaip šviestuvus (pav. 7:2). Molis buvo maišomas su grūstais sraigių kiauteliais. Puodų paviršius kartais puošiamas virveliniu apvijiniu įspaudu, duobutėmis ar įraižomis.

Šventoji prie Baltijos jūros, 12 km į šiaurę nuo Palangos, yra svarbiausia šio laikotarpio Lietuvos gyvenvietė, kurią nuo 1966 m. daugiau kaip dešimtį metų tyrinėja R. Rimantienė. Čia būta apie 40 kelių laikotarpių gyvenviečių. Ankstyviausios (pvz., Šventoji 1B, 2B ir 3B) priklauso Narvos kultūrai, kitos — vėlesnei virvelinės keramikos kultūrai. Gyventa ant ežero, paskui virtusio pelke, o ne ant jūros kranto. Kultūrinis inventorius atsidūrė ežero dugne ir vėliau jį uždengė storas dumblo sluoksnis. Dėl to Šventojoje aptikta tokių daiktų, kokių kitur paprastai neišlieka: medinių žvejybos įrankių, tinklų, pasvarų-akmenėlių, perrištų liepos karnos virvutėmis arba apvyniotų beržo tošimi, pušies žievės plūdžių, bučių, irklų, kuolų, skobtinių valčių liekanų, geldų, šaukštų, verpsčių, kultuvių, medžio skulptūrų, audinių iš liepų karnų plaušų ir kt. (pav. 8). Nepaprasti radiniai — dailaus darbo apeiginės raginės lazdos su briedžių galvomis. Briedės galva išdrožta labai realistiškai. Kitas išskirtinis radinys — apie 2 m aukščio juodalksnio stulpas su išskaptuota žmogaus galva (pav. III). Skulptūra rasta buvusioje Šventosios lagūnoje; ji, matyt, stovėjo ant kranto. Panašių, tik mažesnių, skulptūrų aptikta Rytų Latvijoje: Sarnatėje ir Malmutoje. Ten rasta taip pat vandens paukščių — laukinių ančių, žąsų, gulbių ir kt.,— gyvačių bei žalčių skulptūrų. Ypač dailūs samčiai su anties galvos ir kaklo pavidalo rankenomis (pav. 9).

Gintaro Rytų Pabaltijyje pradėjo rastis Litorinos jūros laikotarpiu, Sembos pusiasalyje paplovus „mėlynąją žemę". Jo gabalų imta aptikti visoje Baltijos jūros pietryčių pakrantėje. Narvos kultūros žmonės pradėjo gaminti daug gintaro dirbinių. Šimtai jų rasta Šventojoje ir Juodkrantėje, Vakarų Latvijoje ir ypač Rytų Latvijoje prie Lubanos ežero. 15-oje tyrinėtų gyvenviečių (*57; 58,* p. 23, 49—82) aptikta itin daug gintaro, pvz.: Zvidzės — 10 122, Abuoros I — 4152, Nainiekstės — 3207 *(82)*. Šventojoje pasitaikė gintaro ruošinių lobių. Daugiausia gaminta trapecinės formos kabučių, apskritų sagučių su V pavidalo skylute blogojoje pusėje, laivelio pavidalo sagų, vamzdelinių karolių, skirstiklių karolių apvaroms, skridinių ir grandžių (pav. 10:4—7). Juodkrantėje rasta iš gintaro išpjautų antropomorfinių skulptūrėlių (pav. 10:1—3). Latvijoje (Sarnatėje, Ycoje, Nainiekstėje ir Zvidzėje) aptikta ančių, žąsų, gulbių ar kitų vandens paukščių gintaro skulptūrėlių. Kartu su medžio, kaulo ir rago paukščių skulptūrėlėmis čia jų priskaičiuojama daugiau kaip trisdešimt. Iš gintaro išpjaustytų gyvačių rasta Abuoroje (kelios buvo vaiko kape). Sarnatėje aptikta maža,

bet labai dailaus darbo briedės galvutė (pav. 11:4). Galbūt irgi briedės galvučių, tik ne taip realistiškai pavaizduotų kaip Sarnatės, žinoma iš Juodkrantės gintaro dirbinių rinkinio, Šventosios gyvenvietės ir Volosovo kultūros srities Rusijoje. Gintarinių meškų rasta Tamuloje (Estijoje), Sarnatėje (pav. 11:5) ir Gdanske.

9. Kaulo ir rago vandens paukščių, žuvies, gyvačių ir žalčių skulptūros iš Rytų Latvijos: 1 — kauliniai peiliai su vandens paukščio pavidalo rankenomis iš Lubanos; *2* — lydekos galvutė, dekoruota brūkšneliais, iš Abuoros I gyv.; *3—7* — raginės gyvatės ir žalčiai (Narvos kultūra *(1, 7)*; Narvos skulptūros substratas, indoeuropiečiams atėjus *(2—6)*

Gintaro dirbiniai buvo gabenami į Vidurio Europą, Suomiją, Kareliją ir į Šiaurės vakarų bei Vidurio Rusiją (žr. gintaro dirbinių paplitimo schemą, pav. 12). Eksportas į šiaurės rytus ir rytus rodo gyvus santykius su Volosovo kultūros gyventojais. Prekybos keliai į šiaurę ėjo Baltijos jūros pakraščiais, o į šiaurės rytus — Dauguva ir nuo jos į šiaurę — Lovate, Kunja, Ilmenio ežeru, Volchovu, Msta, Mologa ir Šeksna iki Baltosios jūros. Mstos ir Šeksnos upių pakrantėse rasta stebėtinai daug gintaro dirbinių. Sagučių, vamzdelinių karolių, trapecijos formos kabučių, disko ir grandžių pavidalo medalių aptikta Lenkijoje, kur gyveno rutulinių amforų kultūros žmonės. Tie radiniai labai panašūs į Juodkrantės, Šventosios dirbinius. Narvos kultūros gyventojai ryšius su suindoeuropietinta Vidurio Europos kultūra turėjo palaikyti Vyslos upe.

Medžio, rago ir gintaro skulptūros — svarbus šaltinis to laikotarpio meno ir religijos bruožams atkurti. Iš Narvos kultūros ra-

dinių žinome, kad buvo vaizduojami vandens paukščiai, gyvatės, žalčiai, briedės, meškos ir antropomorfinės figūros. Šita mitinių įvaizdžių grupė būdinga Senosios (priešindoeuropinės) Europos simbolikai.

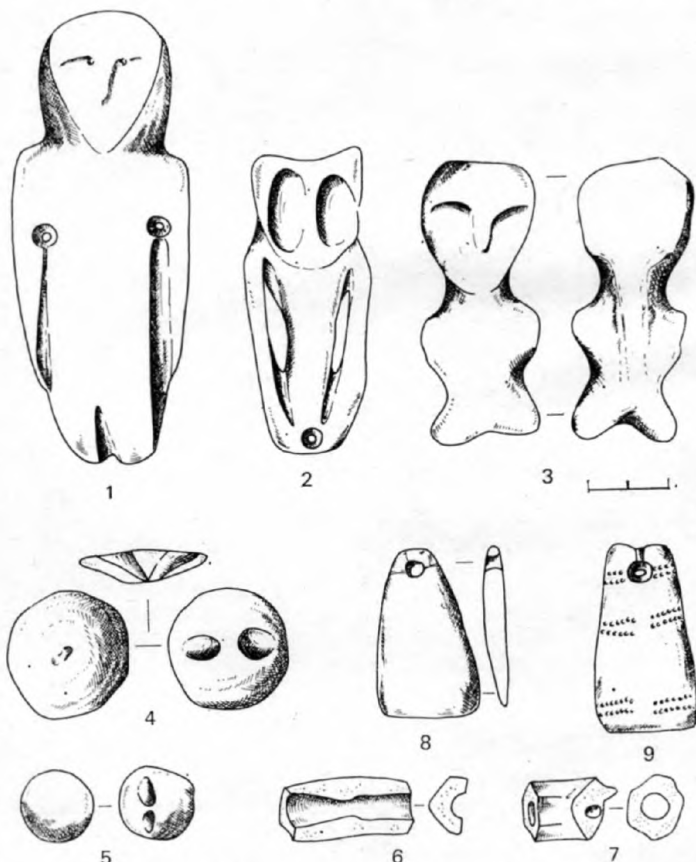
Dėl paukščių, gyvulių ir roplių identifikavimo didelių ginčų nekyla, nes dirbiniai išpjaustyti daugiausia realistiškai, kartais net detaliai. Jų simboliką suprasti galime, lygindami su visoje Europoje apsčiai išlikusia neolito laikotarpio medžiaga. Tie patys vandens paukščiai, ypač antys ir gulbės, gyvatės, žalčiai, meškos tebefigūruoja Europos liaudies kultūroje, žinomi lietuvių ir latvių liaudies tikėjimuose. Vandens paukštis pasirodė vėlyvojo paleolito mene ir per visus priešistorinius laikus kaip mitinis neprarado savo simbolinės reikšmės. Jis visa duodančios deivės, suteikiančios gyvybę, maistą, vandenį, lietų, šventasis paukštis ar jos įsikūnijimas paukščio pavidalu. Lietuvių tautosakoje išlikusi Laima-Dalia ir jos antelė ar trys gulbės, pasiverčiančios moterimis, galėtų būti tolimas šios priešistorinės deivės aidas. Gyvatės, žalčiai irgi seni simboliai ir taip pat labai gyvi lietuvių bei latvių liaudies tikėjimuose. Tai gyvybės energijos ir jos atsinaujinimo ženklai, esminiai moteriškoje chtoninėje (žemės) ir lunarinėje (mėnulio ciklo) simbolių sistemoje. Briedės ir meškos simboliai galėjo būti susiję su Gimimo (ar Gimdymo) deivės zoomorfiniais aspektais: jose slypėjo naujos gyvybės pradai (žr. VI skyrių).

Antropomorfinės figūros buvo gerokai abstraktesnės negu zoomorfinės ar ornitomorfinės. Žmogaus kūno dalys retai paryškinamos, kartais atskiriama vien galva, ir ta pati be detalių, tik antakiai sujungti su nosimi, burnos nėra (pav. 10:1, 3; 13:1). Trapecijos formos gintaro figūrėlės ar kabučiai greičiausiai yra visiškai suabstraktinti antropomorfiniai pavidalai. Kai kada taškučiais ar duobutėmis atskiriama galva, pažymimos rankos (pav. 10:8, 9).

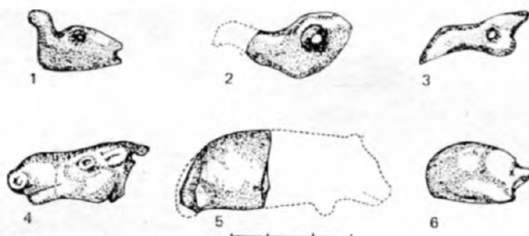
Šventosios medinio stulpo (pav. III) ir Juodkrantės gintaro skulptūrėlių (pav. 10:1—3) veidai plokšti ir gana smailiais trikampiais smakrais. Vienos Juodkrantės figūrėlės galva beveik trikampė. Toks vaizdavimas leidžia spėti, kad čia ne veidas, o kaukė, kuri reiškė tam tikrą mitinę būtybę. Kaukių su tais pačiais veido bruožais — antakiais, sujungtais su nosimi, su akimis ar be jų ir be burnos — neolitinėje Europoje tarp Ispanijos ir Vakarų Ukrainos aptinkama ant skulptūrėlių, menhyrų, stelų, kapų reljefuose (pav. 13:2) ir ant urnų (pav. 13:3). Ypač daug artimų paralelių yra Prancūzijoje iš maždaug 3000 m. pr. m. e., t. y. iš to paties laikotarpio kaip Narvos kultūra. Atsikišusi nosis, sujungta su antakių lankais, ir apskritos arba užmerktos akys sudaro scheminius pelėdos veido bruožus. Mano įsitikinimu, minėtos skulptūros ir figūrėlės su kaukėmis vaizduoja deivę Paukštę nekrotiniu (nakties, mirties) aspektu. Šią prielaidą paremia jos asociavimasis su kapais bei pelėdos, mirties pranašės, simbolinė reikšmė, išlikusi iki mūsų dienų. Pelėdos, kaip ir vandens paukščių, mitinis vaidmuo žinomas nuo vėlyvojo paleolito laikų, o šimtai skulptūrų, figūrėlių

3 Užsak. Nr. 689

ir reljefų tarp VI ir III tūkstantmečių pr. m. e. Pietų ir Vakarų Europoje rodo, kad antropomorfinė deivė Pelėda buvo viena labai svarbių Didžiosios deivės aspektų. R. Rimantienės nuomone, Šventosios stulpas su išskaptuotu plokščiu veidu ir tik su antakiais bei nosimi vaizduoja belytę būtybę, pasak jos, „žvėrių viešpatį" (*64*, p. 117—118). Mano manymu, minėtos skulptūros ir figūrėlės neturi vyriškos lyties atributų, ir to laikotarpio medžiaga neduoda jokių argumentų „žvėrių viešpaties" buvimui paremti. Savo visai priešingą nuomonę remiu Senosios Europos simbolikos tyrinėjimais,

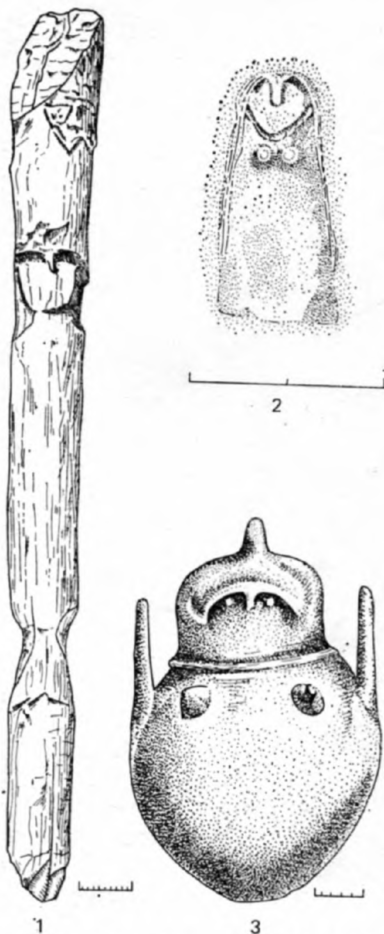
10. Gintaro skulptūros *(1—3)*; sagos *(4, 5)*; vamzdeliniai karoliai *(6, 7)* iš Juodkrantės; *8, 9* — kabučiai iš Šventosios (Narvos kultūra)

11. Gintaro vandens paukščių, briedės, meškos skulptūros (Narvos kultūra): *1* — iš Nainiekstės; *2* — iš Zvidzės; *3* — iš Dzedziekstės; *4*, *5* — iš Sarnatės; *6* — iš Šventosios 26-os gyv.

● Narvos kultūros ▲ indoeuropietiškos kultūros

12. Narvos kultūros ir indoeuropiečių kultūros (rutulinių amforų, Dnepro ir Volgos aukštupių) gintaro dirbinių radimo vietos

13. Medinis stulpas su išdrožta deivės Pelėdos galva (ar kaukė) iš Sarnatės gyv. A pastato (Narvos kultūra) (*1*) ir analogijos Prancūzijoje bei Vakarų Turkijoje; *2* — reljefas, iškaltas kapo olos sienoje prie įėjimo į kapo nišą Paryžiaus apylinkėje; *3* — urna, vaizduojanti deivę Pelėdą, iš Trojos (apie 1900 m. pr. m. e.).

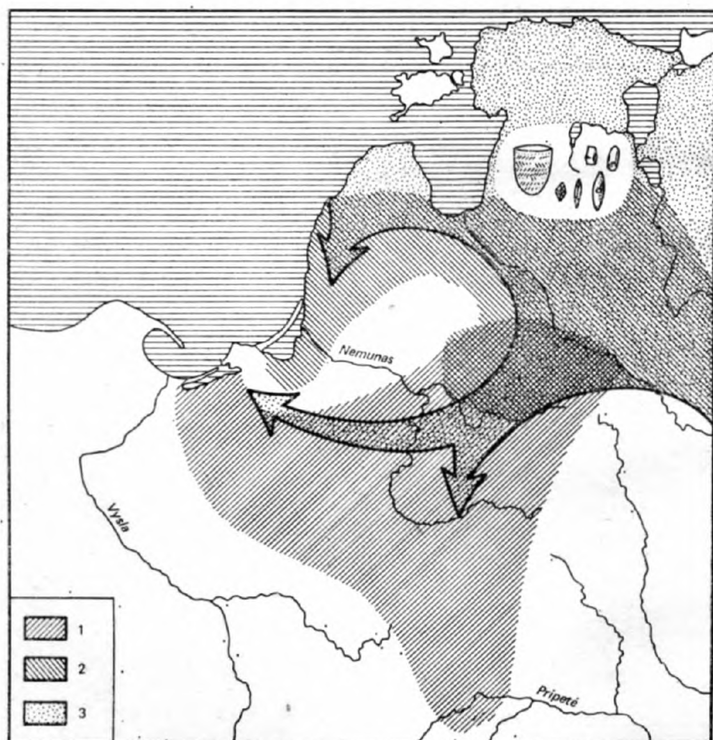
kurie skelbiami šiuo metu spausdinamame veikale „Senosios Europos stabai ir simboliai" („Images and Symbols of Old Europe"). Kaip minėjome, Narvos kultūra ir jos simboliai savo šaknimis siekia Vakarų Europą, dėl to paralelės su priešistorine Vakarų Europa patikimesnės negu su Sibiro ir Suomijos tautų etnografiniais duomenimis.

Vėliau, indoeuropiečių laikais, vakarų baltai perėmė ir, mano nuomone, išlaikė daug Narvos kultūros mitologijos elementų, kurie ligi šiol juos skiria nuo rytų baltų. N. Vėliaus mitinių motyvų statistika įtikinamai įrodė vakarų ir rytų baltų skirtumus (*71*, p. 107—135). Juos aiškinčiau Narvos kultūros substrato įtaka. Chtoniniai motyvai — gyvatės, žalčiai, rupūžės — daug dažnesni pajūrio baltų žemėse (Žemaitijoje, Klaipėdos krašte) negu, pvz., Rytų Lietuvoje.

Įvairių Lietuvos (Šventosios), Latvijos (Sarnatės, Piestinios ir Uosos) ir Estijos (Kepos) gyvenviečių radiokarbono datos rodo, kad svarbiausios Narvos kultūros gyvenvietės priklauso laikotarpiui tarp IV tūkstantmečio pr. m. e. vidurio ir III tūkstantmečio pr. m. e. vidurio. Šukinės keramikos kultūros žmonės iš rytų ir virvelinės keramikos kultūros ateiviai iš pietvakarių Rytų Pabaltijyje pasirodė III tūkstantmečio pr. m. e. viduryje. Apie 2500 metus pr. m. e. čia prasidėjo kultūros transformacija.

Gyvenvietė	Laboratorija, numeris	Data prieš 1950 m.	Radiokarbono data pr. m. e.	Apytikris amžius
I. Kundos kultūra				
Kunda, Estija	TA-14	8340±280	6390	
Kunda	TA-16	6015±210	4065	52—49 a.
Narva, miestas, Estija	TA-53	7640±180	5690	67—65 a.
Narva „	TA-25	7580±300	5630	66—64 a.
Narva „	TA-52	7315±190	5365	63—61 a.
Narva „	TA-41	7090±230	5140	61—59 a.
Narva „	TA-40	6740±250	4790	57—55 a.
Narva „	TA-17	6020±120	4070	52—49 a.
Uosa, Latvija	Bln-770	7168±160	5218	62—61 a.
Uosa	LE-881	6960±80	5010	60—58 a.
Uosa	LE-812	6760±80	4810	57—56 a.
Uosa	LE-810	6580±70	4630	56—55 a.
Narva, miestas	TA-33	5820±200	3870	48—47 a.
Narva „	TA-7	5300±250	3350	41—40 a.
II. Narvos kultūra				
Uosa	LE-961	5880±80	3930	49—48 a.
Uosa	LE-962	5780±70	3830	48—47 a.
Uosa	LE-850	5730±50	3780	47—45 a.
Uosa	LE-758	4000±60	2050	26—25 a.
Kepa, Estija	TA-5	4865±235	2915	38—37 a.
Kepa	TA-6	4480±255	2530	33—29 a.
Sarnatė, Latvija	TA-26	4700±250	2750	36—34 a.
Sarnatė	Bln-769	4640±100	2690	35—34 a.
Sarnatė	TA-265	4630±70	2680	35—34 a.
Sarnatė	LE-814	4510±110	2560	34—33 a.
Šventoji 1B, Lietuva	TA-247	4440±90	2490	32—30 a.
Šventoji 2B	Vs-23	4400±55	2450	31—30 a.
Šventoji 1B	LE-904	4225±70	2275	29 a.
Šventoji 1B	LE-833	4100±60	2150	26 a.
III. Šukinės keramikos kultūra				
Tamula, Estija	TA-237	4300±70	2350	29 a.
Kepa	TA-4	4350±220	2400	32—29 a.
IV. Virvelinės keramikos kultūra				
Nainiekstė, Latvija	LE-648	4170±130	2220	28—26 a.
Šventoji 1A	TA-246	4120±80	2170	27—26 a.
Šventoji 1A	Vs-22	4100±100	2150	27—26 a.
Šventoji 1A	LE-865	3880±80	1930	25—23 a.
Šventoji 1A	LE-835	3860±50	1910	25—23 a.
Kreičiai, Latvija	TA-8	4020±300	2070	26—24 a.
Einiai, Latvija	LE-751	4000±60	2050	26—25 a.

Gyvenvietė	Laboratorija, numeris	Data prieš 1950 m.	Radiokarbono data pr. m. e.	Apytikris amžius
Leimaniškiai, Latvija	TA-23	3970±250	2020	26—24 a.
Leimaniškiai	TA-27	3770±200	1820	23—21 a.
Abuora, Latvija	LE-671	3870±70	1920	25—23 a.
Abuora	LE-749	3860±100	1910	25—23 a.
Abuora	TA-394	3770±60	1820	23—21 a.
Tamula, Estija	TA-10	3600±180	1650	22—20 a.
Vila, Estija	TA-20	3570±240	1620	22—19 a.
Lagaža, Latvija	LE-868	3240±70	1290	15 a.

14. Šukinės keramikos kultūros atsiradimas Šiaurės Pabaltijyje apie 2500 m. pr. m. e.: *1* — Nemuno kultūra; *2* — Narvos kultūra; *3* — šukinės keramikos kultūra

c. Šukinės keramikos kultūros žmonių

(finougrų protėvių) atėjimas iš rytų

Pirmoji banga, užliejusi Narvos kultūrą Latvijoje, Estijoje ir tik iš dalies Lietuvoje, atėjo iš rytų per Vidurio Rusiją. Tai šukinės keramikos kultūros medžiotojai, nepažinę nei žemdirbystės, nei gyvulių auginimo. Šukine kultūra vadinama dėl to, kad puodai buvo puošiami šukų įspaudimą primenančiu ornamentu. Lietuvą šie žmonės apsupo iš šiaurės ir iš pietryčių. Atrodo (pav. 14), labiausiai jie veržėsi į tas vietas, kur randama gintaro, būtent prie Baltijos jūros Lietuvoje ir Rytprūsiuose.

Gintarą apdorodavo vietiniai Narvos kultūros gyventojai, bet manoma, kad, atėjus šukinės keramikos kultūros žmonėms, labiau imta domėtis gintaru ir pradėta gyvai prekiauti. Mainais už jį buvo gaunama įrankių ir žalio skalūno papuošalų.

2. Indoeuropiečių protėvynės problema

Kalbininkai pirmieji pradėjo ieškoti indoeuropiečių tautų prokalbės. Baltų, ypač lietuvių, kalbų konservatyvumas turėjo nemažą reikšmę indoeuropiečių prokalbei rekonstruoti. XVIII a. susipažinus su sanskritu Indijoje, atsivėrė nauji horizontai indoeuropiečių kilmei nustatyti. Iš pradžių buvo pastebėtas graikų, lotynų, persų ir indų žodžių giminiškumas. 1786 m. anglų kalbininkas V. Džonsas (Jones) teigė, kad graikų, lotynų ir senoji indų kalbos turėjusios būti tos pačios kilmės. Kiek vėliau pradėta lyginti gerokai daugiau kalbų, įtraukta ir lietuvių. F. Bopas (Bopp) 1833 ir 1852 m. Berlyne išspausdintoje lyginamojoje gramatikoje jau lygino sanskrito, zendo, armėnų, graikų, lotynų, lietuvių, senovinės slavų, gotų ir vokiečių kalbų žodžius. Nuo XIX a. antrosios pusės susidomėjimas lietuvių kalbos konservatyvumu ir jos svarbumu lyginamajai kalbotyrai kaskart augo.

Lietuvių ir sanskrito kalbų panašumus lingvistai mini kaip plataus indoeuropiečių kalbų paplitimo bei glaudaus jų tarpusavio ryšio pavyzdį. Jų artimumui pademonstruoti dažnai buvo cituojamas šis sakinys:

„Dievas davė dantis, dievas duos duonos“ (lietuvių k.).
„Devas adāt datas, Devas dāsyati dhānās“ (sanskritas).

Sanskritas ir baltų kalbos pasidarė du poliai, tarp kurių imta ieškoti indoeuropiečių protėvynės. XIX a. antrojoje pusėje, remiantis kalba, pradėta mėginti rekonstruoti indoeuropiečių tautų prokalbę. Protėvynės buvo ieškoma vidutinio klimato zonoje, nes šiose kalbose yra keturių metų laikų pavadinimai, o tropinės ar subtropinės augalijos ir gyvūnijos pavadinimų nėra. Toji vieta turėjo būti toli nuo jūros ar vandenyno, nes neaptikta bendro jūros pavadinimo.

Kontinentinė Europa ir Centrinė Azija maždaug atitinka šias sąlygas, ir dėl kontinentinės juostos kalbininkai nesiginčija. Bendri medžių ir miško žvėrių vardai taip pat atitinka tas sąlygas.

Kai kurie lingvistai konkrečiai nurodė tam tikrą geografinę sritį kaip protėvynės teritoriją. Antai H. Hirtas (Hirt) 1892 m. spėjo protėvynę esant Vidurio Europoje į rytus nuo Reino (*50; 51*, p. 464—485), O. Šraderis (Schrader) 1890 m.— į šiaurę nuo Juodosios jūros *(68)*, Z. Feistas 1910 m.— Centrinę Aziją. Savo nuomonę jis ypač rėmė faktu, kad indoeuropietiškai kalbantys tocharai, gyvenę prie Kinijos sienos, yra ankstyvojo indoeuropiečių centro liekana (37). H. Giunterto (Güntert) 1930 m. nuomone, indoeuropiečių protėvynė turėjusi būti į šiaurę nuo Kaspijos ir Aralo jūrų, tarp Volgos žemupio ir Tian Šanio kalnų. Toje srityje turėjo gyventi karingi gyvulių augintojai, kurių kaimynai buvo finougrai ir semitai. Jis taip pat teigė, kad germanų gyventa teritorija negalėjo būti praindoeuropietiška, nes jų kalbų garsų kaita paremta neindoeuropietiškos substratinės kalbos įtaka *(49)*. V. Brandenšteinas 1936 ir 1962 m. panašiai lokalizavo: šiaurės vakarų kirgizų stepės ir pietinė Uralo sritis. Praindoeuropiečiams nebuvo pažįstama žemdirbystė, su ja jie susipažino tik migruodami į vakarus, kur rado ją išplėtotą *(36)*. A. Neringas (Nehring) jau 1936 m. iškėlė mintį, jog, neolitinė Europa negalėjo būti indoeuropietiška, nes indoeuropiečiai atėjo kaip valdančiųjų sluoksnis *(61)*. Tuo pačiu laiku etnologai, ypač V. Kopersas (Koppers), 1935 m. atkakliai tvirtino, kad protėvynė buvusi rytuose. Jo nuomone, indoeuropiečių kultūrai būdingi bruožai — gyvulininkystė, patriarchalinė visuomenės struktūra bei vyraujantys dangaus dievai ir žirgo bei ugnies kultas — giminiški Altajaus srities tiurkams-mongolams (*52*, p. 1—31).

Kalbininkas J. Pokornas 1936 m. iškėlė neindoeuropietiškų kalbų substrato įtaką indoeuropiečių kalboms (*62*, p. 176—213). 1950 m. H. Krahė neindoeuropietiškos kilmės vietovardžius identifikavo Graikijoje, Prancūzijoje, Ispanijoje ir šiaurės Italijoje (*56*, p. 4), o veikaluose, išspausdintuose 1950—1962 m., jis nagrinėjo Vidurio Europoje tarp Anglijos, Skandinavijos ir Italijos rastus senus indoeuropietiškus vandenvardžius (*54; 55*, p. 426—455). V. Šmidas (Schmid) 1968 m. panašių vandenvardžių aptiko Dunojaus žemupio srityje, Trakijoje ir Ukrainoje *(67)*. Dar kitą hipotezę 1953 m. iškėlė kalbininkas P. Tymė (Thieme): protėvynė turėjusi būti Vidurio Europoje į rytus nuo Reino, Vokietijoje ir Lenkijoje, ten, kur auga buko medis ir veisiasi žuvis lašiša, nes jų pavadinimus išlaikė germanai, baltai, slavai ir tocharai (*70*, p. 535—613).

Iš trumpos apžvalgos matyti, kad kalbininkai protėvynės ieškojo daugiausia rytuose: į šiaurę nuo Juodosios, Kaspijos ir Aralo jūrų, pietinėje Uralo srityje ar dar toliau rytuose, taip pat Vidurio Europoje į rytus nuo Reino.

Kodėl taip nesutarta? Viena iš priežasčių ta, kad kalbotyra be kitų mokslų pagalbos protėvynės klausimo išspręsti negali: pvz., chronologijos, ypač ankstesnės negu 5000 m. prieš dabartį, ir apy-

tikriai nustatyti nepajėgia. Visai nenuostabu, kad lingvistai, ieškodami geografinės protėvynės teritorijos, svyravo tarp Vidurio Europos ir Centrinės Azijos: tame plote indoeuropiečiai buvo paplitę, bet ne tuo pačiu metu, ir kalbotyros metodais neįmanoma susekti, kur ankstyviausias židinys. Tokioms problemoms spręsti būtinas glaudus kalbininkų ir archeologų bendradarbiavimas.

Kai lingvistai skelbė pionieriškus darbus iš lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros, archeologai težengė pirmuosius žingsnius. Archeologijos mokslas pradėjo augti tik XIX a. antrojoje pusėje. Dėmesio centre buvo Šiaurės vakarų Europa, o Rytų ir ypač rytinė Vidurio Europos dalis — svarbiausia sritis Europos indoeuropėjimui suprasti — intensyviai pradėta tyrinėti tik po Antrojo pasaulinio karo. Tad ilgą laiką tarp abiejų mokslų nebuvo sinchronizmo. Be to, kalbininkų skelbiamos priešingos hipotezės sukėlė skepticizmą, daug kalbininkų ir archeologų apskritai nustojo domėtis indoeuropiečių kilme, net ėmė ignoruoti per 200 m. sukauptus duomenis. Archeologai pakrypo į „moksliškesnę" sferą — ėmė studijuoti materialinę kultūrą; labai retas savo duomenis derino su lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros ir mitologijos veikalais.

Situacija pasikeitė, kai Rytų Europoje susikaupė daugiau archeologinių radinių iš sistemingų XX a. vidurio tyrinėjimų ir kai chronologijai nustatyti buvo pradėtas taikyti radiokarbono metodas*. Pasidarė aišku, kad indoeuropiečių protėvynė, kaip ir prokalbė, yra ne fikcija, o istorijos faktas, kurį galima įrodyti archeologijos duomenimis.

3. Europos indoeuropėjimo pradžia: kurganų kultūros žmonių veržimasis į Vidurio Europą (4300—3000 m. pr. m. e.)

Visai tikra, kad neolito ir žalvario amžiaus Vidurio ir Pietryčių Europos kultūros augimą bei klestėjimą per kelis tūkstantmečius, ypač VI ir V tūkstantmetyje pr. m. e., ne kartą sustabdė ir net pakirto gyvulių augintojai, atėję iš Eurazijos stepių tarp 4300 ir 3000 m. pr. m. erą**. To laikotarpio Europos civilizacija nebuvo indoeuropietiška; visi jos aspektai prieštarauja tam, kas lyginamosios kal-

* Tuo metu man buvo lemta dirbti Harvardo universitete ir rašyti studiją apie Rytų Europos proistorę, neolito, chalkolito, arba vario, amžiaus laikotarpį „Rytų Europos proistorė" („The Prehistory of Eastern Europe", 1956), vėliau apie žalvario amžių — „Centrinės ir Rytų Europos žalvario amžiaus kultūra" („The Bronze Age Cultures of Central and Eastern Europe", 1965) ir iš esmės susipažinti su Rytų Europos archeologijos problemomis.

** Šią tezę 1956 m. paskelbiau tarptautiniame etnologijos ir etnografijos kongrese Filadelfijoje. Šitai taip pat išdėsčiau straipsniuose: 1963 m.— „Indoeuropiečių archeologijos problemos" („The Indo-Europeans: Archeological Problems") ir 1970 m.— „Praindoeuropiečių kurganų kultūra V—VIII tūkstantmetyje pr. m. e." („Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millennia B. C.").

botyros, mitologijos ir etnologijos tyrinėjimais rekonstruota kaip būdinga senajai indoeuropiečių kultūrai. Tai matrilinearinė (paveldėjimas pagal motinos liniją), egalitarinė (moters ir vyro vaidmenys vienodi) kultūra, kuriai nežinomi ginklai ir žirgai, su ypač aukšto lygio keramikos ir skulptūros menu, šventyklų architektūra ir deivių panteonu; gyventojai sėslūs ir taikūs. Visuomenės struktūra galėjo būti teokratinė monarchija; vadovavo karalienė žynė ir jos brolis, valdęs ūkį ir prekybą. Struktūra panaši į Kretos kultūros visuomenės struktūrą III tūkstantmetyje pr. m. e. ir II pradžioje*.

Būdingi indoeuropietiškos kultūros elementai — patrilinearinė (paveldėjimas pagal tėvo liniją) ir patriarchalinė trijų sluoksnių socialinė struktūra, gyvulininkystė, vyraujantys vyriškieji dievai — negalėjo evoliucijos būdu išriedėti iš Senosios Europos kultūros. Jie buvo atnešti iš rytų. Tokia kultūra su visais senaisiais indoeuropietiškais bruožais V—III tūkstantmetyje pr. m. e. randama Pietų Rusijos ir Rytų Ukrainos stepėse, taip pat mišrioje stepių ir miškų zonoje. Remdamasi tai kultūrai labai būdingais pilkapiais, 1956 m. pavadinau ją bendru kurganų** (pilkapių) kultūros vardu, pabrėžiančiu kilmę iš rytų. Laidojimu šios kultūros žmonės labai skyrėsi nuo Senosios Europos papročių. Archeologinėje literatūroje įvairūs jos periodai ir variantai vadinami tokiais vardais: 1) Srednij Stogo II — Chvalinsko — V tūkstantmečio pr. m. e. kultūra Dnepro ir Volgos žemupio baseine; 2) Maikopo — IV ir III tūkstantmečio pr. m. e. pradžios kultūra, paplitusi į šiaurę nuo Juodosios jūros ir Kaukazo kalnų; 3) duobinių kapų — iš Volgos žemupio apie 3000 m. pr. m. e. paplitusi į Dnepro bei Dnestro žemupius ir toliau į vakarus.

V tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje kurganų kultūros žmonės pradėjo veržtis į rytinę Vidurio Europą, o IV tūkstantmečio antrojoje pusėje ir apie 3000 m. pr. m. e. naujos bangos visai sužlugdė Senąją Europą. Pamažu įsivyravo patriarchalinė visuomenės struktūra: valdantieji, kariai ir žemdirbiai, įsigalėjo nauja valdymo sistema. Žemdirbių kultūra pradėjo pintis su gyvulių augintojų, vyriškieji dievai užėmė pozicijas tarp moteriškųjų deivių. 4300—2300 m. pr. m. e. Vidurio Europoje yra hibridizacijos ir kultūros transformacijos laikotarpis. Kurganų kultūros pergalė aiškintina

* Priešindoeuropinę Europą 1973 m. pavadinau „Senąja Europa" tam, kad būtų galima atskirti nuo suindoeuropietintos Europos (straipsnyje „Senoji Europa" — „Old Europe"). Šį terminą vartoju ir knygos apie Senosios Europos deives ir dievus antraštėje („The Goddesses and Gods of Old Europe"), o bendrą Senosios Europos charakteristiką daviau studijoje „Senoji Europa V tūkstantmetyje. Europos situacija prieš ateinant indoeuropiečiams" („Old Europe in the Fifth Millennium B. C. The European Situation on the Arrival of Indo-Europeans"). Senosios Europos ir jos suindoeuropietinimo klausimai plačiau ir smulkiau nagrinėti knygoje „Senoji Europa ir jos suindoeuropietinimas" („Old Europe and its Indo-Europeanization").

** Kurganų kultūros vardas prigijęs Vakarų Europos ir Amerikos literatūroje (plg. *Watkins C.* Indo-European Languages.— Encyclopaedia Britannica, 1975, 9, p. 436), dėl to jis neverstinas į lietuvių — pilkapių kultūrą.

patriarchaline visuomenės struktūra ir veiksmingais ginklais (durklai, ietys, skydai, alebardos) bei žirgų naudojimu kovojant. Nuo IV tūkstantmečio pr. m. e. antrosios pusės jau buvo gaminami žalvariniai durklai. Tačiau, sprendžiant iš antropologijos duomenų, galėjo įsiveržti nedaug kurganų kultūros žmonių: fizinis žmonių tipas nelabai pasikeitė. Iš to darome išvadą, kad Europa indoeuropėjo asimiliacijos būdu. Vietiniai žmonės neišnyko, tik pakluso jėgai ir naujai valdžiai bei perėmė jos kalbą. Buvo pasėta naujų sėklų; iš jų išaugo kitokių medžių. Tai nebebuvo nei Senosios Europos, nei kurganų kultūra.

Vidurio Europa suindoeuropėjo gerokai anksčiau negu Šiaurės ir Vakarų. Čia susikūrė antrinė indoeuropiečių protėvynė, iš kurios indoeuropiečių kultūra plito toliau į šiaurės rytus, šiaurės vakarus, vakarus ir pietus. Ją nešė ne kurganų kultūros žmonės, o suindoeuropietinti Vidurio Europos gyventojai.

Vidurio Europos kultūra, kuri tarp 3000 ir 2500 m. pr. m. e. plito į Baltijos pajūrį ir į Šiaurės rytų Europą, archeologijos terminijoje vadinama rutulinių amforų (3400—3000 m. pr. m. e.) ir virvelinės keramikos (3000—2500 m. pr. m. e.) kultūromis. Pirmoji susikūrė dviejų Senosios Europos kultūrų — piltuvėlinės keramikos ir Kukutenio (Tripolės) — pagrindu (plg. pav. 15). Virvelinės keramikos kultūra laikėsi rutulinių amforų kultūros tradicijų. Norint suprasti, kaip tos kultūros atsirado, reikia peržvelgti ankstesnę Vidurio ir Rytų Europos etnokultūrinę raidą, kai iš rytų pradėjo veržtis kurganų kultūros žmonės.

Trys šios kultūros bangos, pakeitusios Europos proistorės eigą, nuvilnijo: pirmoji — V tūkstantmečio antrojoje pusėje (apie 4400—4200 m. pr. m. e.), antroji — IV tūkstantmečio antrojoje pusėje (apie 3400—3200 m. pr. m. e.) (pav. 15) ir trečioji — apie 3000—2800 m. pr. m. e. (pav. 16) (*41*, p. 163—214; *42*, p. 277—339; *46*, p. 273—317; *48*, p. 113—137).

Pietų Rusijos bei Ukrainos gyvulių augintojus masino Senosios Europos miestai ir dideli žemdirbių kaimai, varis, auksas, platūs upių slėniai ir prekybos galimybės. V tūkstantmetyje pr. m. e. stepių gyvulių augintojai jau turėjo prisijaukinę arklį ir jodinėjo juo. Taip atsirado nauja priemonė įveikti nuotolius, o kartu ir plėšimams bei karams. Ant žirgų pirmieji gyvulių augintojai apie 4300 m. pr. m. e. pasirodė Dunojaus baseine, pietuose pasiekė Makedoniją. Šiaurės Europos ši banga neužliejo, bet nuniokojo aukštą rytinės Vidurio Europos kultūrą. Pradėjo maišytis dvi kultūrinės sistemos. Labiausiai buvo paliesta šiandieninės Bulgarijos, Jugoslavijos ir Vengrijos teritorija, iš dalies — Čekoslovakijos ir Pietų Vokietijos sritys.

Gerokai stipresnis veržimasis prasidėjo IV tūkstantmečio pr. m. e. antrojoje pusėje iš sričių į šiaurę nuo Juodosios jūros, tarp Dnestro ir šiaurės Kaukazo (pav. 15). Beveik po tūkstančio metų nuo pirmojo antplūdžio atėjo aukštesnio kultūrinio lygio kurganų kultūros žmonės. Iš Užkaukazės gyventojų jie jau buvo išmokę ga-

15. Antroji kurganų, arba Maikopo, kultūros banga į vakarus ir iš jos susikūrę nauji etniniai vienetai

patriarchaline visuomenės struktūra ir veiksmingais ginklais (durklai, ietys, skydai, alebardos) bei žirgų naudojimu kovojant. Nuo IV tūkstantmečio pr. m. e. antrosios pusės jau buvo gaminami žalvariniai durklai. Tačiau, sprendžiant iš antropologijos duomenų, galėjo įsiveržti nedaug kurganų kultūros žmonių: fizinis žmonių tipas nelabai pasikeitė. Iš to darome išvadą, kad Europa indoeuropėjo asimiliacijos būdu. Vietiniai žmonės neišnyko, tik pakluso jėgai ir naujai valdžiai bei perėmė jos kalbą. Buvo pasėta naujų sėklų; iš jų išaugo kitokių medžių. Tai nebebuvo nei Senosios Europos, nei kurganų kultūra.

Vidurio Europa suindoeuropėjo gerokai anksčiau negu Šiaurės ir Vakarų. Čia susikūrė antrinė indoeuropiečių protėvynė, iš kurios indoeuropiečių kultūra plito toliau į šiaurės rytus, šiaurės vakarus, vakarus ir pietus. Ją nešė ne kurganų kultūros žmonės, o suindoeuropietinti Vidurio Europos gyventojai.

Vidurio Europos kultūra, kuri tarp 3000 ir 2500 m. pr. m. e. plito į Baltijos pajūrį ir į Šiaurės rytų Europą, archeologijos terminijoje vadinama rutulinių amforų (3400—3000 m. pr. m. e.) ir virvelinės keramikos (3000—2500 m. pr. m. e.) kultūromis. Pirmoji susikūrė dviejų Senosios Europos kultūrų — piltuvėlinės keramikos ir Kukutenio (Tripolės) — pagrindu (plg. pav. 15). Virvelinės keramikos kultūra laikėsi rutulinių amforų kultūros tradicijų. Norint suprasti, kaip tos kultūros atsirado, reikia peržvelgti ankstesnę Vidurio ir Rytų Europos etnokultūrinę raidą, kai iš rytų pradėjo veržtis kurganų kultūros žmonės.

Trys šios kultūros bangos, pakeitusios Europos proistorės eigą, nuvilnijo: pirmoji — V tūkstantmečio antrojoje pusėje (apie 4400—4200 m. pr. m. e.), antroji — IV tūkstantmečio antrojoje pusėje (apie 3400—3200 m. pr. m. e.) (pav. 15) ir trečioji — apie 3000—2800 m. pr. m. e. (pav. 16) (*41*, p. 163—214; *42*, p. 277—339; *46*, p. 273—317; *48*, p. 113—137).

Pietų Rusijos bei Ukrainos gyvulių augintojus masino Senosios Europos miestai ir dideli žemdirbių kaimai, varis, auksas, platūs upių slėniai ir prekybos galimybės. V tūkstantmetyje pr. m. e. stepių gyvulių augintojai jau turėjo prisijaukinę arklį ir jodinėjo juo. Taip atsirado nauja priemonė įveikti nuotolius, o kartu ir plėšimams bei karams. Ant žirgų pirmieji gyvulių augintojai apie 4300 m. pr. m. e. pasirodė Dunojaus baseine, pietuose pasiekė Makedoniją. Šiaurės Europos ši banga neužliejo, bet nuniokojo aukštą rytinės Vidurio Europos kultūrą. Pradėjo maišytis dvi kultūrinės sistemos. Labiausiai buvo paliesta šiandieninės Bulgarijos, Jugoslavijos ir Vengrijos teritorija, iš dalies — Čekoslovakijos ir Pietų Vokietijos sritys.

Gerokai stipresnis veržimasis prasidėjo IV tūkstantmečio pr. m. e. antrojoje pusėje iš sričių į šiaurę nuo Juodosios jūros, tarp Dnestro ir šiaurės Kaukazo (pav. 15). Beveik po tūkstančio metų nuo pirmojo antplūdžio atėjo aukštesnio kultūrinio lygio kurganų kultūros žmonės. Iš Užkaukazės gyventojų jie jau buvo išmokę ga-

mintis žalvarinius įrankius, papuošalus bei ginklus. Į šiaurę nuo Juodosios jūros, Dono bei Dnepro žemupio baseine, yra tyrinėta nemaža piliakalnių, sutvirtintų kiklopinėmis akmenų sienomis. Atrodo, jau tada srities valdymas buvo sutelktas sričių valdovų rankose. Jų kapai skiriasi struktūra bei turtingomis įkapėmis. Antroji banga apėmė daug daugiau Europos, Turkijos bei Artimųjų Rytų žemių. Ji užliejo ne tik Dunojaus baseiną, bet ir visą šiaurinę Vidurio Europą. Paskui iš naujų ateivių ir senųjų gyventojų kultūrų elementų kūrėsi nauji kultūriniai vienetai. Čia nekalbėsime, kas darėsi visoje Europoje, bet paminėsime naują rutulinių amforų kultūrą, susiklosčiusią dabartinėje Lenkijoje, Vokietijoje ir Rumunijoje. Tai arklių, galvijų ir kiaulių augintojų kultūra, kuri ekonominiais, socialiniais, religiniais ir simboliniais elementais siejasi su IV tūkstantmečio pr. m. e. kurganų (Maikopo) kultūra į šiaurę nuo Juodosios jūros.

Prieš rutulinių amforų kultūros susikūrimą tarp Olandijos ir Vakarų Lietuvos gyveno piltuvėlinės keramikos kultūros žmonės, giminiški Vakarų Europos kultūrai (pav. 15). Jie buvo sėslūs žemdirbiai. Ateiviai asimiliavo juos: pradėjo vyrauti gyvulininkystė, pakito laidojimo papročiai, vietoj didelių namų atsirado mažų ar žeminių su židiniu viduryje (kaip stepėse). Pasirodė pirmieji piliakalniai, pastebėta naujos religijos elementų ir simbolių. Iš kapų medžiagos matyti ryški patriarchalinė sistema. Religijoje atsispindi saulės ir žirgo bei ginklų kultas. Iš gintaro dabar pradėta gaminti įvairius saulės simbolius — apskritus kabučius ir medalius, puoštus aplink taškučiais ar net žmonių bei žirgų figūrų įraižomis. Tokių medalių rasta tik pačiuose turtingiausiuose vyrų kapuose.

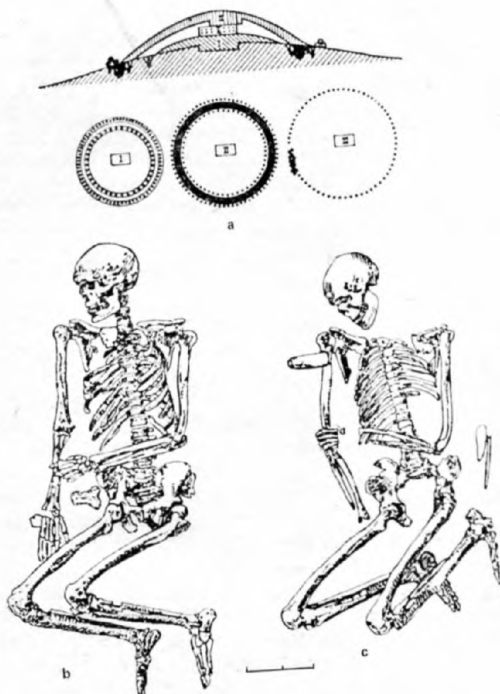
Trečioji gyvulių augintojų, arba duobinių kapų kultūros žmonių, banga iš rytų apie 3000 m. pr. m. e. ar kiek vėliau vėl išjudino beveik visą Europos žemyną. Labiausiai palietė Dunojaus sritį iki Rytų Vengrijos vakaruose (pav. 16). Ši banga neužliejo Šiaurės Europos, bet, matyt, privertė rutulinių amforų kultūros žmones asimiliuotis su naujais ateiviais ir slinkti į šiaurę. Tarp 3000 ir 2500 m. pr. m. e. įvyko milžiniška ekspansija iš dabartinės Lenkijos ir Vokietijos į šiaurės vakarus — Daniją, Švediją, Olandiją, net Rytų Airiją ir į šiaurės rytus — į Rytų Pabaltijį ir Vidurio Rusiją.

4. Indoeuropiečių atėjimas į Rytų Pabaltijį, Baltarusiją ir Vidurio Rusiją (3000—2500 m. pr. m. e.)

Prūsijoje ir Vakarų Lietuvoje pirmieji indoeuropiečiai pasirodė su rutulinių amforų kultūra apie 3000 m. pr. m. erą. Tos kultūros kapų tyrinėta Mozūrų ežerų srityje. Iš ten indoeuropiečiai slinko Baltijos jūros, Sembos pusiasalio ir Kuršių nerijos link.

Šiaurės rytų Europoje iki Volgos aukštupio ir vidurupio paplito kiek vėliau atėję virvelinės keramikos, arba laivinių kovos kirvių,

kultūros žmonės. Vyrų kapuose, kaip viena iš pačių būdingiausių įkapių, randama laivo pavidalo akmeninių kirvių su skyle kotui. Radiokarbono būdu datuoti virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros žmonių kapai bei gyvenvietės priklauso III tūks-

17. Trijų sluoksnių Kaupo pilkapis prie buv. Viskiautų: pirmasis — III tūkstantmečio pr. m. e. pradžios; antrasis — virvelinės keramikos kultūros pabaigos (III tūkstantmečio pr. m. e. antrosios pusės); trečiasis — žalvario amžiaus (apie 1500 m. pr. m. e.)

tantmečio pr. m. e. viduriui ir antrajai pusei (kalibruotomis datomis).

Vienas iš geriausių pavyzdžių, iliustruojančių naują laikotarpį Pietryčių Pabaltijyje, yra Kaupo prie Viskiautų (dab. Mochovoje prie Primorsko) trijų sluoksnių pilkapis (pav. 17). Ankstyviausias, apatinis, kapas, sprendžiant iš diržo sagties, skirtinas rutulinių amforų kultūros pabaigai. Kapas su akmeniniu kirviu ir titnaginiu peiliuku būdingas vėlyvajai virvelinės keramikos kultūrai, o dar

paaukštintas vienas pilkapis priklausytų žalvario amžiui. Vis aukštinami Kaupo pilkapiai simbolizuoja naujos kultūros tęstinumą ir indoeuropiečių įsigalėjimą Rytų Pabaltijyje.

a. Antropologinis tipas

Rytinėje Vidurio Europoje iki kurganų kultūros žmonių įsiveržimo vyravo grakštūs siauro veido, žemo ūgio ilgagalviai gyventojai, giminiški Pietryčių Europos ir Viduržemio jūros srities mediteranidams. Rytų Europoje gyveno daugiausia kromanjoniečių rasės morfotipas, kurį geriausiai atspindi Dnepro—Doneco kultūra: labai stambūs europidai su ilgomis ar vidutinėmis kaukolėmis (spėjama, kad Nemuno kultūros žmonės buvo to paties tipo).

Kurganų kultūros žmonės, gyvenę Rytų Ukrainos ir Pietų Rusijos stepėse, buvo aukšto ūgio, su vidutinio dydžio kaukolėmis, mezomorfiniais veido bruožais, žemomis akių orbitomis ir siauromis nosimis. Virvelinės keramikos kultūros Vidurio Europos gyventojai priklausė kitam fiziniam tipui negu kurganų žmonės: jie buvo susimaišę su vietiniais Vidurio Europos gyventojais.

Virvelinės keramikos kultūros ateiviai Rytų Pabaltijyje ir Vidurio Rusijoje savo išvaizda taip pat skyrėsi nuo vietinių gyventojų. Jie buvo ilgagalviai, kartais net superilgagalviai, vidutinio pločio veido ir aukšto ūgio. Artimiausių paralelių šitam tipui randama Lenkijoje, virvelinės keramikos kultūros paplitimo srityje (*60,* p. 361—393; *69,* p. 250). Dnepro baseine vyko mišimas su Dnepro—Doneco kultūros stambiais ilgagalviais ir plačiaveidžiais žmonėmis. Fatjanoviečiai, atrodo, per daug nemišo su vietiniais, nes jie aiškiai giminiški virvelinės keramikos kultūros žmonėms, gyvenusiems Lenkijoje *(78).* Tarp Okos ir Kamos paplitę balanoviečiai daugiau mišo su Volgos vidurupio bei Kamos baseino finougrais—mongolidais. Pagrindai fiziniam baltų tipui susidaryti buvo padėti III tūkstantmečio pr. m. e. viduryje ir antrojoje pusėje. Panašaus tipo ar artimų variantų žmonių gyventa ir vėliau.

Virvelinės keramikos kultūros žmonių fizinis tipas padeda suprasti indoeuropėjimo procesą: ateiviai iš Pietų Rusijos ir Ukrainos stepių neišnaikino vietinių Europos gyventojų, bet privertė juos pradėti kalbėti jų kalba ir perimti naują socialinę sistemą. Tuo pačiu metu paplito ir naujos religijos elementai, būdingi gyvulių augintojams ir patriarchalinės visuomenės struktūros žmonėms.

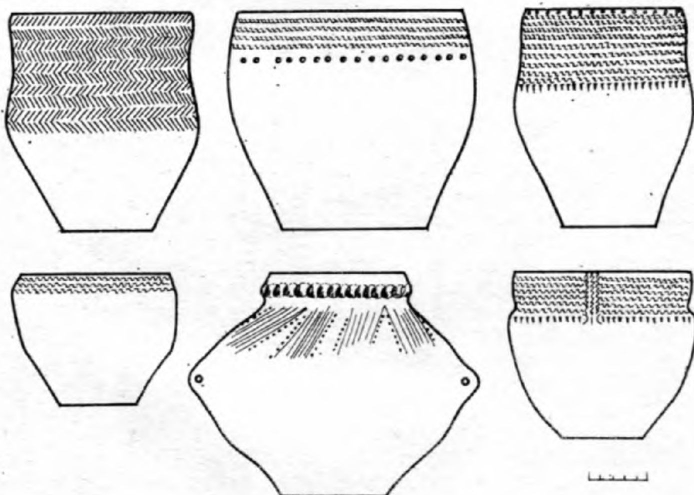
b. Pamarių kultūra — vakarų baltų kultūros branduolys

Daugiausia Pamarių kultūros gyvenviečių tyrinėta Pietryčių Pabaltijyje — tarp Vyslos žemupio ir Šventosios Vakarų Lietuvoje. Iš žinomiausių pajūrio zonoje reikia paminėti Žucevo (Rzucewo), Suchačiaus (Suchacz), Tolkmicko, Šventosios 1A ir 2A, Būtingės, Šarnelės ir Nidos gyvenvietes (*65;* 77). Dviejose pirmosiose išliko

namų liekanų (pav. 18). Chronologiškai gyvenvietės siejamos su pačia ankstyviausia virvelinės keramikos kultūros faze. Iš pirmo žvilgsnio, ypač lyginant keramiką (pav. 19), atrodo, kad Pamarių kultūra nedaug turi bendra su prieš ją egzistavusia Narvos kultūra. Tačiau taip nėra: substrato įtaka jaučiama įvairioms sferoms, pvz., titnaginių įrankių gaminimui ar žvejybos įrankiams, net ir gintaro papuošalų formoms. Šventojoje 1A ir Šarnelėje rasta daugybė žvejybos įrankių: žeberklų, šakių, bučių, tinklų iš liepos karnų, valčių, irklų, atsispiriamųjų lazdų ir kt. Visi jie turi prototipų Narvos kultūroje (*66*, p. 407—414). Žvejyba čia liko pagrindiniu verslu. Daugiau žemdirbystės įrankių — akmeninių kaplių, trinamųjų girnų, piestų, titnaginių skelčių pjautuvų ašmenims — ir grūdų (kviečių, miežių) įspaudų Pamarių kultūros gyvenvietėse aptikta tik vėlesniu laikotarpiu. Šventojoje rasta sorų ir kanapių. Svarbią vietą Pamarių kultūros žmonių gyvenime užėmė ruonių ir vandens paukščių medžioklė. Gyventojai augino galvijus, kiaules, avis,

18. Pamarių kultūros namas (maždaug 12 m ilgio) iš Suchačiaus k., Elbliongo raj. (apie 2500—2300 m. pr. m. e.)

19. Pamarių kultūros virvelinės taurės ir amfora iš Šventosios 1 gyv. viršutinio (A) kultūrinio sluoksnio

ožkas, arklius ir šunis. Iš to matyti, kad indoeuropiečių kultūra Pietryčių Pabaltijyje kūrėsi asimiliuodamasi su vietine, Narvos, kultūra. Nemuno kultūros srityje vyko panašus kryžiavimosi procesas.

Iš Pamarių kultūros toliau plėtojosi Rytprūsių, Vakarų Lietuvos ir Latvijos žalvario bei ankstyvojo geležies amžiaus kultūra, kurią siejame su vakarų baltais. Narvos kultūros substratas bus lėmęs vakarų baltų kultūrą.

Šiaurės Pabaltijyje randama to paties tipo kapų ir keramikos. Daugiausia tai vyrų karių kapai. Vyrai buvo laidojami su akmeniniais laivo pavidalo kirviais ir titnaginiais peiliais. Nauji ateiviai kūrėsi šalia šukinės keramikos kultūros plačiaveidžių ir plokščianosių vidutinio dydžio kaukolėmis gyventojų — medžiotojų ir žvejų,— giminiškų Vidurio Uralo ir Vakarų Sibiro finougrams. Antropologiniais tyrinėjimais nustatyta, kad europidai (nauji ateiviai) mišo su mongolidais *(59)*.

c. Rytų baltų užuomazga: Dnepro, Fatjanovo ir Balanovo kultūrinės grupės

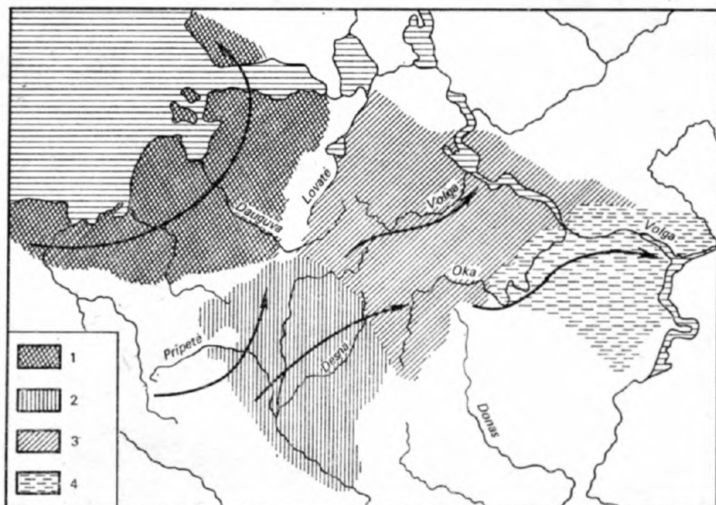
Gyvulių augintojai ir žemdirbiai pamažu užėmė visą Dnepro vidurupio ir aukštupio baseiną (pav. 20:2), į kurį atėjo greičiausiai iš Pietryčių Lenkijos bei Vakarų Ukrainos, ir traukė tolyn į šiaurės rytus. Neolito Nemuno ir Dnepro—Doneco kultūrų palikuonys arba asimiliavosi, arba pasitraukė į šiaurės rytus.

Tarp Dnepro ir Volgos vidurupio randami III tūkstantmečio pr. m. e. antrosios pusės kapai liudija to paties kamieno ateivių kultūrą, pamažu išsirutuliojusią į tris variantus: Dnepro, Volgos aukštupio Fatjanovo (pav. 20:3) ir Volgos vidurupio Balanovo (pav. 20:4) kultūrą.

Pagrindinis šaltinis Dnepro aukštupio baseino kultūrai pažinti yra Gomelio ir Mogiliovo rajonuose tyrinėti pilkapiai (daugumą jų kasinėjo I. Artemenka) (*73*, p. 31—87). Ilgos pilkapių virtinės buvo išsidėsčiusios palei upes ant terasų dažnai toje pačioje vietoje, kur anksčiau gyveno Dnepro—Doneco kultūros žmonės. Šermenų laužuose ant pilkapio pagrindo (pav. 21:2) aptikta naminių gyvulių kaulų ir girnų akmenų, iš kurių matyti, kad čia gyvenę gyvulių augintojai ir žemdirbiai. Laidojimo papročiai indoeuropietiški. Ruošiama laidojimo vieta buvo išdeginama (ugnimi nuo jos išvalomos piktosios jėgos?), tik paskui kasama kapo duobė. Laidojimo apeigos ir įkapės atspindi klasinę struktūrą. Kuo svarbesnis mirusysis, tuo kruopščiau įrengiamas kapas ir daugiau įkapių. Svarbaus mirusiojo kapo duobė būdavo net iki 4 m gylio, o kitų — negilios. Genties vadų, karių kapo duobės uždengtos rąstais. Kai kurių kapų kampuose aptikta pėdsakų stulpų, laikiusių namelio stogą (pav. 21:1). Ant pomirtinio namelio buvo užpilamas pelenų sluoksnis, o aplink kapą iškasamas griovys ir paskui supilamas žemės sampilas. Pirmasis ir pagrindinis kapas visados būna duobėje, maž-

daug pilkapio viduryje, ir paprastai turtingai palaidoto vyro. Vėliau į tą patį pilkapį laidojami kiti greičiausiai tos pačios šeimos ar giminės žmonės. Taip pilkapiai išaugdavo iki 2 m ar aukštesni, o skersmuo būdavo daugiau kaip 20 m.

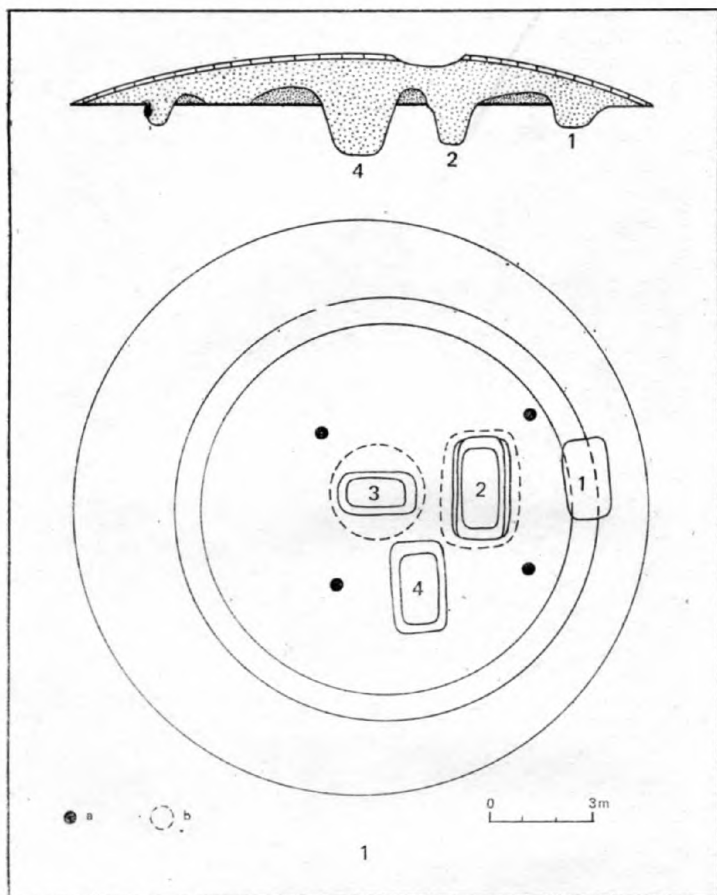
Ypač turtingi tikriausiai sričių valdovų kapai. Paminėsime vieną iš Moškos vietovės netoli Chodosovičių, Gomelio rajone. Tur-

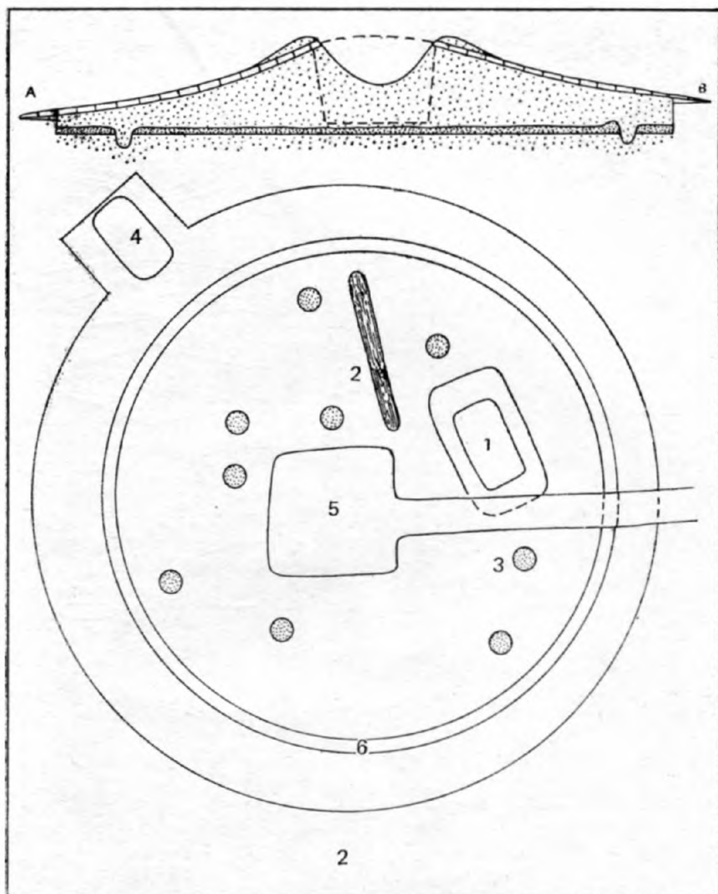
20. Prabaltiškos kultūros variantai tarp Baltijos jūros ir Volgos vidurupio (2500—2000 m. pr. m. e.): *1* — Pamarių ir Rytų Pabaltijo virvelinė, arba laivinių kovos kirvių, kultūra su Narvos substrato palikimu; *2* — Dnepro aukštupio ir vidurupio; *3* — Fatjanovo Volgos aukštupio baseine; *4* — Balanovo Volgos vidurupio baseine (strėlės rodo apytikrę plitimo kryptį)

tingiausias vyro kapas aptiktas didžiausiame pilkapyje (pav. 21). Čia įdėti 2 akmeniniai (pav. 22:7, 8) ir varinis (pav. 22:6) kirviai, titnaginis kirvelis (pav. 22:10), žalvarinis ietigalis (pav. 22:9), 27 strėlių antgaliai (pav. 22:1), beržo tošies dėžutėje — variniai dviejų įvijų kabučiai (pav. 22:2, 3), ratuko formos gintarinis kabutis (pav. 22:4), o prie kojų gulėjo taurės pavidalo puodas. Be to, dar rasta 4 titnaginiai peiliai, 53 titnago skeltės ir didžiulė smiltainio akmens gludinimo plyta. Prieš laidojant būta nemažų šermenų, nes ant pilkapio pagrindo pastebėtos 9 laužavietės su maisto liekanomis.

Gintaro ir metalo dirbiniai yra ypatingos įkapės; eilinių žmonių kapuose jų nebūna. Gintariniai saulės rato medaliai ir variniai dviejų įvijų (galbūt rytų ir vakarų šviesos simbolis?) kabučiai sietini su dangaus šviesos ir kartu karaliaus, valdovo, simbolika. Tokių

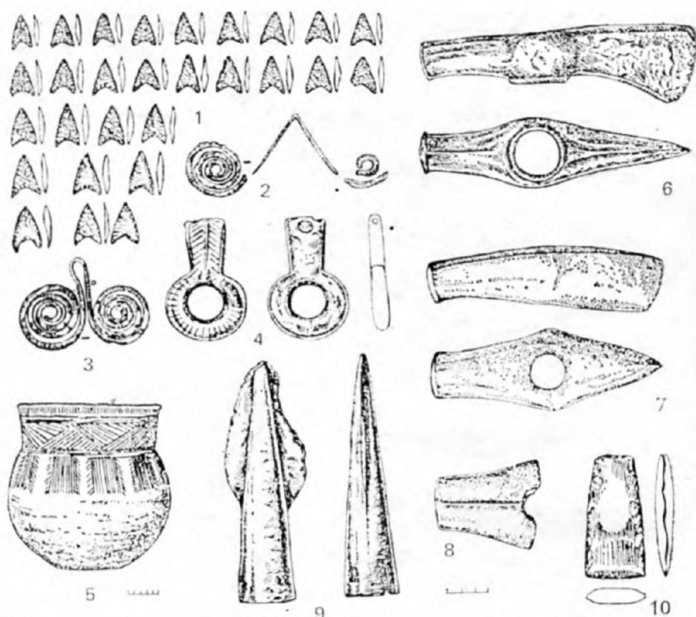
pat gintarinių kabučių rasta Būtingėje, Šventojoje, Juodkrantėje ir Abuoroje (Rytų Latvijoje). Atrodo, kad gintaro gavybos srityje juos gamino Pamarių kultūros žmonės ir eksportavo į rytus ir į pietus (tokių kabučių aptikta Čekoslovakijoje varpinės keramikos kultūros žmonių kapuose) daugiau negu 500 km atstumu. Gintarinis kabutis iš Moškos valdovo kapo labai svarbus šio kapo chronologijai nustatyti. Abuoros gyvenvietė, kurioje rasta panašių gintarinių kabučių, radiokarbono būdu datuota 3860±100 m. (prieš dabartį, t. y. prieš 1950 m.). Kalibruota data, remiantis dendrochro-

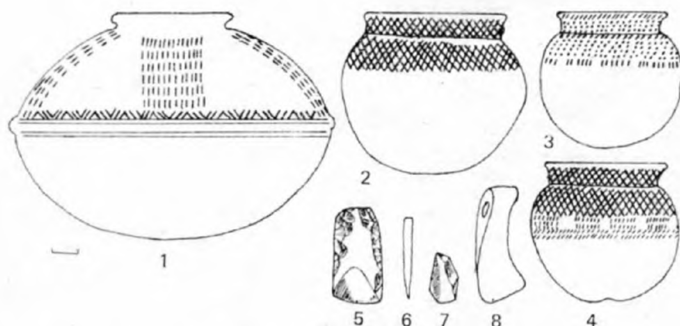
21. Moškos kapinyno (apie 2200 m. pr. m. e.), Gomelio raj., pilkapiai (planai ir skersiniai pjūviai): 1 (pilkapis Nr. 10): *a* — vertikalių stulpų, rėmusių pomirtinio namelio stogą, liekanos; *b* — pelenų ir anglių plotai; *2* — pagrindinis vyro kapas; *3* — vaiko kapas; *4* — kitas vyro kapas; 2 (pilkapis Nr. 11): *1* — pagrindinis vyro kapas; *2* — suanglėjęs stulpas (pomirtinio namelio liekana); *3* — židiniai; *4* — antrinis kapas; *5* — mėgėjų išrausta vieta; *6* — griovys aplink pilkapį

nologija,— XXV—XXIII a. pr. m. erą. Turtingasis Moškos valdovas galėjo gyventi tuo pačiu laiku — apie 2400—2200 m. pr. m. erą.

Variniai kirviai ir kiti metalo dirbiniai kapuose — irgi prestižo ženklas. Varinis su skyle kotui viduryje (pav. 22:6) yra akmeninio

22. Valdovo įkapės iš Moškos kapinyno pagrindinio aukščiausio pilkapio kapo: *1* — titnaginiai strėlių antgaliai; *2, 3* — dvigubos įvijos kabučiai iš varinės vielos; 4 — gintaro kabutis; *5* — taurė; *6* — žalvarinis kirvis; *7, 8* — akmeniniai kovos kirviai; *9* — žalvarinis ietigalis; *10* — titnaginis kirvelis

23. Balanovo kapinyno Čiuvašijoje vyro įkapės: *1—4* — puodai; *5* — titnaginis kirvelis; *6* — žalvarinė yla; *7* — titnago gabalas; *8* — žalvarinis kirvis

kovos kirvio formos (taigi akmeniniai buvo gaminami pagal metalinio pavyzdį, nes trūko žaliavos). Kelių kitų Chodosovičių ir Balanovo kapuose aptiktų varinių kirvių forma primena tuo pačiu laikotarpiu Kaukaze ir į šiaurę nuo Juodosios jūros vartotuosius. Ietigaliai pagaminti iš vario ir arseno lydinio. Be Moškos valdovo kapo, tokių ietigalių dar rasta Balanovo kapinyne. Galimas daiktas, metalo žaliava buvo gaunama Dnepru ir toliau mainais pasiekdavo Volgos vidurupį. Kol kas neįrodyta, ar kirvius, ietigalius, ylas ir papuošalus gaminosi patys.

Moškos ir kiti Baltarusijoje tyrinėti naujųjų ateivių pilkapiai yra svarbi grandis tarp Vidurio Europos, Pamarių kultūros ir Volgos vidurupio Balanovo kultūros. Iš jų matyti, kad tie žmonės gebėjo dideliais nuotoliais prekiauti ir kad minėtos sritys palaikė glaudžius ryšius.

Tos pačios kultūros variantas Volgos aukštupio baseine vadinamas Fatjanovo kultūra pagal kapinyno netoli nuo Jaroslavlio pavadinimą (*80; 81*, p. 46) (pav. 20:3). Čia naujieji ateiviai susidūrė su Volosovo kultūros medžiotojais ir žvejais europidais, gerokai besiskiriančiais nuo Volgos—Kamos vidurupio medžiotojų ir žvejų mongolidų. Fatjanoviečiai kūrėsi aukštuose upių krantuose, o vietinius gyventojus paliko ežerų pakrantėse, lydiminės žemdirbystės būdu skynėsi kelius ir susidarė sąlygas pastoviau gyventi.

Dar toliau į rytus nuo Maskvos — Okos, Suros, Volgos vidurupio ir net Kamos baseinuose — randama giminiška kultūrinė grupė, vadinama Balanovo kultūra pagal Čiuvašijos kapinyną apie 60 km į vakarus nuo Kazanės (pav. 20:4). *(74; 75)*. Ji to paties laikotarpio kaip ir Fatjanovo grupė: gyvavo nuo III tūkstantmečio pr. m. e. vidurio iki II tūkstantmečio vidurio. Bet balanoviečiai pradėjo nykti ar asimiliuotis su kaimynais jau nuo II tūkstantmečio pr. m. e. vidurio, o tai, kad fatjanoviečiai tose pačiose srityse gyveno iki galindų (Zarubincų kultūros žmonių) atsikraustymo pirmaisiais m. e. amžiais, įrodoma archeologijos šaltiniais. O. Baderis, intensyviai tyrinėjęs Balanovo paminklus, neidentifikavo šios grupės su Fatjanovo grupe ir iškėlė nemaža abiejų skirtybių. Tačiau, apskritai kalbėdami apie minėtų grupių kultūrinį pobūdį, negalime nesutikti, kad Fatjanovo ir Balanovo žmonės turėjo kilti iš tų pačių šaknų. Ir vienur, ir kitur beveik tokie patys laidojimo papročiai ir panaši keramika bei jos puošyba (pav. 23). Kai kurie Balanovo kolektyviniai kapai, kuriuose palaidota vyras ir moteris arba vyras, moteris ir vaikai ar jaunuoliai, labai panašūs į rutulinių amforų kultūros kapus, ypač Volynėje. Galbūt balanoviečiai į Rytų Rusiją atėjo per Volynę ir Dnepro bei Desnos baseiną. Kaip ir visi kiti virvelinės keramikos kultūros žmonės Pabaltijyje ir Volgos aukštupio baseine, balanoviečiai nuo vietinių gyventojų skyrėsi papročiais ir materialine kultūra. Jie kūrėsi tarp Kamos—Uralo finougrų, kuriems nebuvo pažįstama gyvulininkystė nei žemdirbystė.

Baltiški upėvardžiai Volgos vidurupio baseine neišliko gal dėl to, kad Balanovo kultūrą jau prieš II tūkstantmečio pr. m. e. vi-

durį iš dalies asimiliavo ar išstūmė iki Viatkos žemupio šiaurėje iš pietų įsiveržę rentininių kapų kultūros žmonės, skiriami iranėnų grupei (skitų protėviams). Rytines sritis pamažu asimiliavo finougrai. Balanovo kultūros baltiškumas įrodomas baltiškais skoliniais Volgos finų kalbose ir indoeuropietiškos kultūros įtaka rytų finougrų kultūrai. Apie tūkstantį metų egzistavusi Balanovo kultūra neišnyko be pėdsakų.

Indoeuropėjimo procesas Europoje yra ne kas kita kaip kurganų kultūros elementų asimiliavimasis su vietinėmis Europos kultūromis. Mažiausiai buvo paliestas fizinis žmonių tipas, daugiausia — socialinė sistema. Iš gimininės matrilinearinės bendruomenės pereita į patricentrinę gentinę sistemą, kuri iš Vidurio Europos buvo atnešta į Rytų Pabaltijį bei Vidurio Rusiją. Pirmieji piliakalniai Europoje pasirodė su kurganų kultūros žmonėmis.

Baltų tautų susiformavimą lėmė kelios skirtingos kultūrinės sistemos: substrato kultūros ir indoeuropietiškas sluoksnis apie 2500 m. pr. m. erą. Virvelinės keramikos (t. y. suindoeuropietintos Vidurio Europos) kultūra buvo gana vienalytė. Ji paplito dideliame Šiaurės rytų Europos plote ir suvienodino kultūrą tarp Baltijos jūros ir Volgos vidurupio. Tačiau vietinės kultūros nebuvo išnaikintos ir paliko pėdsakų. Vakarų baltų kultūrai ypač ryški Vakarų Europos kilmės Narvos kultūros įtaka. Rytinėse teritorijose, kur indoeuropiečiai kūrėsi šalia Volosovo kultūros medžiotojų ir žvejų, substrato įtaka gerokai mažesnė.

III. Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius (2000 m. pr. m. e.—100 m. e. m.)

Senosios Europos vario (minkšto metalo) kultūra žlugo po antrosios kurganų kultūros bangos IV tūkstantmečio pr. m. e. antrojoje pusėje. Su šia banga rytinėje Vidurio Europoje pasirodė vario ir arseno lydinių, gerokai kietesnių už gryną varį ir tikusių ne tik įrankiams, bet ir ginklams gaminti. Nuo tada Europoje prasideda nauja era, paženklinta ginklais, karais ir įsigalinčia patriarchaline sistema.

Ankstyviausių kieto metalo dirbinių randama rytinės Vidurio Europos vietose netoli nuo vario šaltinių: Karpatų, Balkanų, Rodopų ir Alpių kalnų zonose. III tūkstantmetyje pr. m. e. į Šiaurės Europą jų patenka nedaug. Apie 2000 m. pr. m. e. žalvario dirbinių pasirodo Vyslos baseine, ypač Vakarų Lenkijoje ir Pamaryje. Iš ten jie paplito į Rytprūsius, Vakarų Lietuvą ir Latviją. Dnepro ir Volgos vidurupio baseinuose pirmieji metalo dirbiniai pasirodė su indoeuropiečių atėjimu, apie 2500—2300 m. pr. m. e. (pav. 22; 23).

Visame senųjų baltų areale tarp Oderio ir Volgos aukštupio vario šaltinių nėra. Todėl metalo kultūros raidą lėmė iš Vidurio Europos importuoti dirbiniai arba žaliavos.

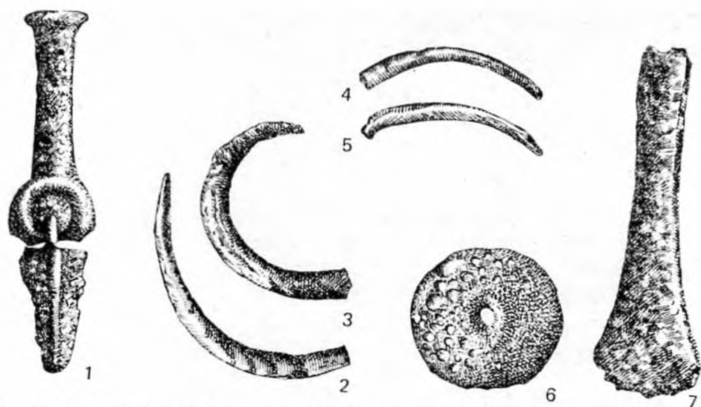
1. Gintaro prekyba

Į ką baltai mainė metalą, tiksliai atsakyti negalime. Bet neabejojame, kad gintaras buvo vienas iš pagrindinių Pabaltijo žmonių turtų. Jo troško Vidurio ir Pietų Europos gyventojai. Iš žalvario ir aukso dirbinių paplitimo žemėlapių matyti, kaip jie Oderiu ir Vysla plaukė į Pamarį ir Rytprūsius, tiesiai į gintaro gavybos sritį.

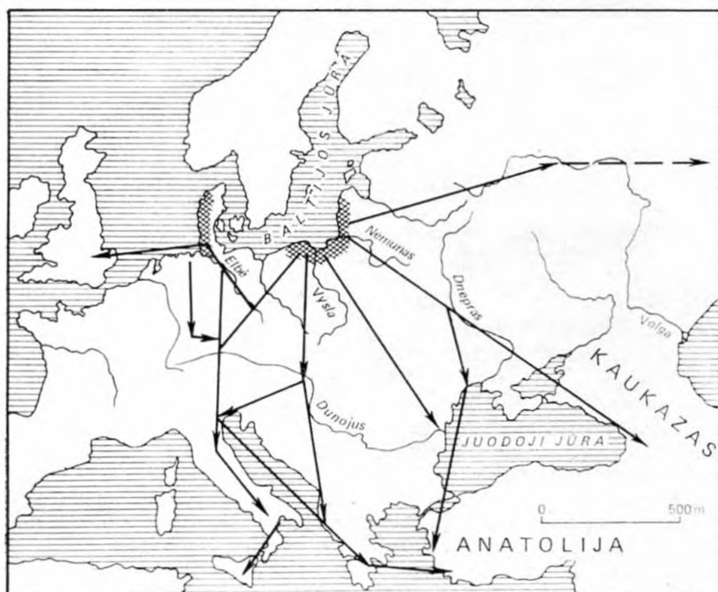
Gintarą mūsų protėviai laikė saulės substancija ir įsivaizdavo kaip elektrišką spinduliuojančią medžiagą. Iš čia kilo graikų žodis *elektron*. Taurų kaip auksą gintarą labai vertino civilizuota Pietų Europa. Baltams jis tapo materialinio suklestėjimo priemone, nes per gintarą užsimezgė ryšiai su Vidurio ir Pietų Europa.

Iš Europos žalvario amžiaus laikų nėra rašytinių šaltinių, mininčių gintarą, bet nuostabios pasakos ir mitai apie jį, žinomi Graikijoje ir Romoje klasikiniais laikais, turėjo būti sukurti žalvario amžiuje. Homero „Odisėjoje" sakoma: „karaliaus rūmai buvo išpuošti variu, auksu, gintaru, dramblio kaulu ir sidabru", o Penelopė nešiojo gintaro ir aukso vėrinį „kaip saulę" (*95; 102,* p. 18). Gintaro palyginimas su saule pasirodo ankstyviausiuose istorijos šaltiniuose, ir tokia nuomonė turėjo būti nuo žalvario amžiaus pradžios.

Vidurio Europoje žalvario amžiaus kultūra ryškiausia dabartinės Čekijos, Vokietijos bei Vakarų Lenkijos žemėse. Ji vadinama Ūneticės vardu pagal to paties pavadinimo kapinyną netoli Prahos. Ši kultūra turėjo didelę įtaką Pabaltijo žalvario amžiaus kultūrai. Kapuose aptinkama gausiai gintaro karolių ir žalvarinių durklų, kirvių ir kt. radinių (*5,* p. 243—273). XVII—XVI a. pr. m. e. daug gintaro pasirodo Mikėnų kultūros kapuose Graikijoje. Karoliai dažniausiai buvo suploto rutulio formos, skirstikliai su pragręžtomis skylutėmis siūlui įverti. Tokios pat formos gintaro karolių rasta Vyslos žemupio pilkapiuose (pav. 24), Kuršių nerijoje ir kitur Baltijos pajūryje. Dėl Vidurio Europoje ir Graikijoje aptinkamo gintaro baltiškos kilmės nekyla abejonių, nes Baltijos gintaro sudėtis skiriasi nuo kitur randamo gintaro sudėties. Baltijos gintaras turi nuo 3 iki 8% sukcinito rūgšties. Jo analizė įrodė, kad gintaras buvo importuojamas iš Baltijos pajūrio (*94; 96,* p. 35). Iš jo radimo vietų bei žalvario dirbinių paplitimo galima nustatyti, kad gintaro kelias nuo Sembos pusiasalio, Kuršių nerijos bei Aistmarių ėjo Vyslos žiočių link ir iš ten per Vakarų Lenkiją ar Rytų Vokietiją toliau į pietus iki Adrijos jūros ir turbūt jūra iki Peloponeso (pav. 25). Ši transkontinentinė gintaro prekyba vyko tarpininkaujant Ūneticės kultūros žmonėms. Gintaro, atrodo, buvo gaunama tiek daug, kad

24. Suploto rutulio gintaro karolis ir žalvario dirbiniai iš Brusų, Vyslos žemupyje, pagrindinio pilkapio kapo (apie 1700 m. pr. m. e.): *1* — durklas; *2—5* — antkaklių ir apyrankių fragmentai; *6* — gintaro karolis; *7* — kirvis

25. Gintaro prekybos kelias žalvario amžiuje (XVIII—XIII a. pr. m. e.)

užteko visai Vidurio Europai ir Mikėnų kultūros sričiai. Intensyvi prekyba su pastarąja kultūra truko keturis šimtus metų ar daugiau — nuo XVIII iki XIII a. pr. m. erą. Už gintarą baltai gaudavo vieną kitą žalvarinį dirbinį. Kartais iki Nemuno žiočių atkeliaudavo net ir gana egzotiškų daiktų. Antai Sernuose prie Klaipėdos po akmeniu aptikta žalvarinė dievo Tešubo skulptūrėlė, kokių randama Sirijoje ir Pietryčių Turkijoje (*87*, p. 424—444; *104*, p. 19—22). Tešubas atitiko baltų Perkūną. Gal dėl to vietiniams gyventojams tokia skulptūrėlė galėjo turėti didelę vertę. Panašių skulptūrėlių, datuojamų maždaug 1400 m. pr. m. e., aptikta ir Mikėnų kultūros srityje. Šernų figūrėlė, atkeliavusi iš rytinio Viduržemio jūros pakraščio į Graikiją, greičiausiai per Vidurio Europą toliau buvo perduota į Pabaltijį iki Nemuno žiočių.

Apie 1200 m. pr. m. e. žlugus Mikėnų kultūrai, gintaro prekyba su pietų kraštais sumažėjo, bet nenutrūko. Juo domėjosi rytų kaimynai, Vidurio Europos ir net Artimųjų Rytų gyventojai.

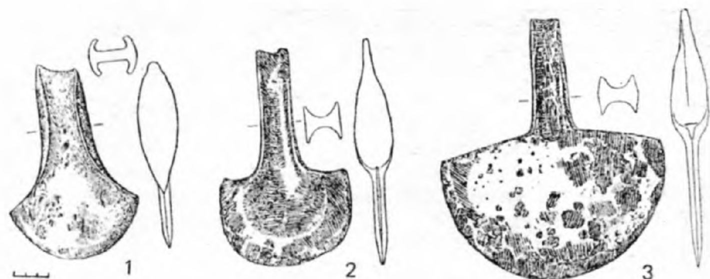
IX a. pr. m. e. gintaro rasta Artimuosiuose Rytuose. Tigro upės krante aptikta maždaug 20 cm aukščio gintarinė Asurnasirpalo, Asirijos karaliaus, statulėlė, datuotina 885—860 m. pr. m. erą. Cheminiu tyrimu nustatyta, kad ji padaryta iš Baltijos gintaro. Sunku pasakyti, kaip jis nukeliavo taip toli. Greičiausiai tuo pačiu Vidurio Europos keliu, per Adriją ir toliau — finikiečiams tarpininkaujant.

Alpių kraštuose 750—450 m. pr. m. e. iškilus Halštato kultūrai, vėl suklestėjo gintaro prekyba*. Daugiausia jo įsiveždavo šios kultūros žmonės, gyvenę dabartinėje Austrijoje ir Vakarų Jugoslavijoje, o per juos daug gintaro nukeliavo į Vilanovos kultūros sritį Šiaurės Italijoje bei į etruskų žemes Vidurio Italijoje. Apie 300 m. pr. m. e. Vidurio Europoje iki Silezijos įsigalėję keltai darė palankią įtaką gintaro prekybai klestėti. Jie tarpininkavo tarp Lenkijos ir Italijos.

2. Žalvario dirbiniai

Baltų gyventuose plotuose aptikta daugiau kaip 1500 žalvario amžiaus metalo dirbinių. Maždaug pusė jų yra iš tiksliai nenustatytų vietų. Radinių laikotarpis pagrįstas daugiausia tipologija, t. y. jų lyginimu su kitų kraštų panašaus tipo dirbiniais. Žalvario amžiaus metalo dirbinius Latvijoje E. Šturmas, Lietuvoje J. Puzinas, naudodamiesi švedų archeologo O. Montelijaus šešių periodų sistema, pritaikyta Pietų Skandinavijai ir Šiaurės vakarų Vokietijai, beveik prieš 50 m. suskirstė į periodus (*101; 103*). Trys pirmieji sudaro ankstyvąjį žalvario amžių, paskutinieji — vėlyvąjį. Mes neskirstysime radinių į šešis periodus, o apibendrindami sugrupuosime juos tik į ankstyvąjį (arba senąjį) ir vėlyvąjį (arba naująjį)

* P. Velso (Wells) paskaita VII baltistikos mokslo propagavimo draugijos konferencijoje Vašingtone 1980 m.

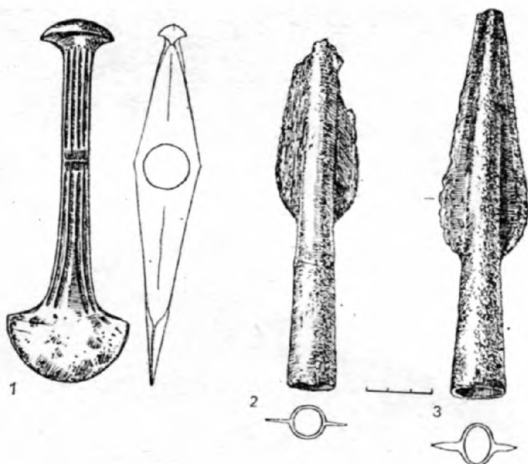
26. Žalvariniai atkraštiniai kirviai, būdingi ankstyvojo žalvario amžiaus baltų kultūrai: *1* — iš Parumbos, Rygos raj.; *2* — iš Altenės; *3* — iš Leitanių (abu Daugpilio raj.)

žalvario amžių. Kadangi baltai palaikė glaudžius ryšius su Vidurio Europos gyventojais, datas vartosiu tokias, kokios dabar ten priimtos, remiantis radiokarbono metodu. Pradine data laikau maždaug 2000 m. pr. m. e. (ne 1500 m. pr. m. e., kaip yra daręs J. Puzinas ir kiti archeologai).

Žalvariniai atkraštiniai kirviai negalėjo pasirodyti vėliau kaip II tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje. Taip jie vadinami dėl to, kad turėjo išlietus paaukštintus kraštelius-atkraštes, kurios neleisdavo smukčioti kotui (pav. 26). Ankstyviausių atkraštinių kirvių ašmenys siauri, ir kirviai panašūs į Uneticės kultūros kirvius; vėlesniųjų ašmenys platesni ir galiausiai pasidarė net vėduoklės pavidalo (pav. 26:3). Šie kirviai labai būdingi baltų teritorijai: jų randama į rytus nuo Vyslos, Rytprūsiuose, Lietuvoje ir Latvijoje.

Sprendžiant iš paralelių Vidurio Europoje, žalvario žaliava buvo įvežama iš Uneticės kultūros srities, kur varį gaudavo Vidurio Europos kalnuose. Baltų žemėje jis buvo lydomas su alavu*. Žalvario žaliavos lazdelių rasta Lietuvoje, bet jos visos yra vėlesnio laikotarpio. Greta žaliavos pasirodo vienas kitas importuotas dirbinys. Antai Veliuonoje rastas žalvarinis kotinis durklas (alebarda) datuotinas II tūkstantmečio pr. m. e. pradžia. Iš to metalo padaryta ne tik geležtė, bet ir kotas. Tokių durklų aptikta Vakarų Lenkijos lobiuose ir kitur Vidurio Europoje. Veliuonos durklas į Lietuvą pateko greičiausiai mainais už gintarą ar kitokias prekes.

* A. Becenbergeris, pirmasis tyrinėjęs prūsų žalvario dirbinių cheminę sudėtį, duomenis paskelbė 1904 m. veikale „Senovės prūsų žalvario dirbinių tyrimai" („Analysen der altpreussischen Bronzen", Königsberg). Ankstyvojo žalvario amžiaus kirviai turėjo apie 10% alavo ir 90% vario, vėlyvojo žalvario amžiaus ietigaliai, įmoviniai kirviai ir pjautuvai turėjo 13—20% alavo. Iš A. Merkevičiaus to laikotarpio metalo dirbinių analizės matyti, kad visi yra iš sudėtingų lydinių. Alavingos bronzos sudaro 89,2% tirtų dirbinių (iš viso ištirta 83). Žr.: *Мяркявичюс А.* Химический состав древнейших бронзовых изделий на территории Литвы.— В кн.: *Григалавичене Э., Мяркявичюс А.* Древнейшие металлические изделия в Литве. Вильнюс, 1980, с. 101—112.

27. II tūkstantmečio pr. m. e. vidurio žalvariniai kirvis ir ietigaliai: *1* — dailus baltams būdingas Nortikėnų tipo simbolinis kirvis iš Parumbos, Rygos raj.; *2* — ietigalis iš Lapmežciemio, Rygos raj.; *3* — ietigalis iš Ligučių, Liepojos raj.

Apie 1500—1400 m. pr. m. e. žalvario dirbinių padaugėjo. Pasirodė labai dailių, lieknų, ilgų, su skyle kotui viduryje, išilginiais grioveliais papuoštais šonais kovos kirvių (pav. 27:1). Šitie, kaip ir ankstesnieji atkraštiniai, būdingi tiktai baltams. Jie paplitę Rytprūsiuose, Lietuvoje ir Latvijoje. Maždaug tuo pačiu laiku pasirodė pirmieji žalvariniai ietigaliai (pav. 27:2, 3).

Pabaltijo vėlyvojo žalvario amžiaus kultūra plėtojosi lygiagrečiai su Vidurio Europos urninių kapinynų kultūra, datuojama tarp 1300 ir 750 m. pr. m. erą. Vidurio Europos kultūra ir dabar turėjo didžiausią įtaką Pabaltijo kultūrai: iš ten atkeliavo kalavijai, įmoviniai kirviai, pjautuvai ir peiliai. Įmovinių kirvių aptikta gana daug, ir jie dažniausiai daryti pagal importuotus pavyzdžius (pav. 28:1, 3). Latvijos gyvenvietėse ir piliakalniuose rasta molinių indų metalui tirpdyti bei liejimo formų įmoviniams kirviams ir ietigaliams gaminti (*108,* p. 113, pav. 58). Sembos pusiasalyje aptikta daugiausia vėlyvojo žalvario amžiaus radinių. Čia būta vario rūdos atsargų ir nebaigtų žalvario dirbinių, rodančių buvus vietinę metalurgiją. Ties buv. Litausdorfu, dab. Primorsko (buv. Fišhauzeno) raj., aptikta net 118 žalvario dirbinių: pjautuvų (pav. 28:2), iečių antgalių ir apyrankių. Kai kurie buvo sulaužyti, dar kiti prasti (*88,* p. 107).

Vėlyvajame žalvario amžiuje išaugo ne tik įrankių, bet ir papuošalų gamyba. Įrankiai daugiausia Vidurio Europos stiliaus, o papuošalai rodo vietinį skonį. Baltų arealui būdingi įvijiniai smeig-

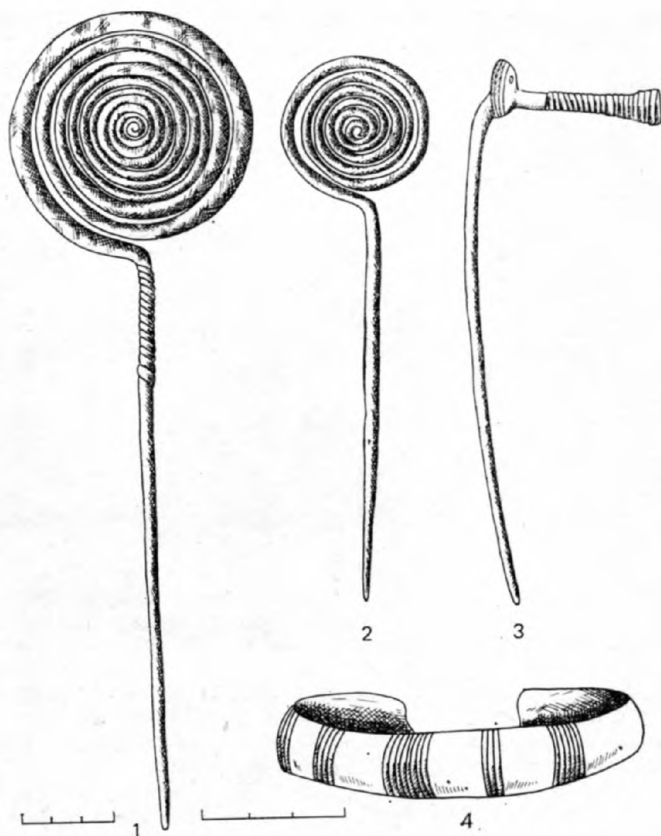

28. Vėlyvojo žalvario amžiaus įrankiai: *1* — Vidurio Europos tipo įmovinis kirvis iš buv. Kirpėnų, dab. Primorsko raj.; *2* — pjautuvas iš buv. Litausdorfo, dab. Primorsko raj., lobio; *3* — baltiško tipo įmovinis kirvis suąsele, primenančia žmogaus ranką, iš Bėnės, Duobelės raj.

tai (pav. 29:1, 2), smeigtukai storėjančiomis galvutėmis su ąsele (pav. 29:3), taip pat ir apyrankės, ornamentuotos geometriniu raštu (pav. 29:4). Prūsiškos (tiksliau sembiškos) yra ilgais kilpiniais galais antkaklės, Sembos kapinynuose randamos kartu su gintaro karoliais, apyrankėmis ir žiedais.

Maždaug 500 m. pr. m. e. priklauso 2 žalvario dirbinių lobiai, rasti Pabaliuose, Panevėžio raj., Baudėjų tvenkinyje prie Jiezno. Pirmajame aptikta 4 antkaklės smailėjančiais galais ir 2 įvijiniai smeigtai, antrajame — dumble rastas įvijinis smeigtas, įvijinė apyrankė ir žirgo aprangos papuošalų (3 apskritos plokštelės su dviem skylutėmis šonuose) (*101,* pav. 20, 21). Užkasti žemėje ar nuskandinti pelkėse lobiai galėjo būti aukos kuriam nors dievui ar deivei.

Ryšiai buvo palaikomi su šiaure ir rytais. Taip sprendžiama iš Vaškuose, Biržų raj., rasto lobio, kurį sudarė Rytų Rusijos tipo pentinis kirvis, miniatiūrinis durklas, irgi greičiausiai importuotas iš Rytų ar Pietų Rusijos, ir Meliaro tipo įmovinis kirvis, būdingas Vidurio Švedijai (*98,* pav. 67). Pentinis kirvis pagal formą turėtų priklausyti ankstesniam laikotarpiui negu įmovinis, dėl to abejojama Vaškų lobio vienalaikiškumu. Įdomu, kad Lietuvoje rasta įvairios kilmės metalo dirbinių. Meliaro tipo kirvių buvo ir pačių pasigaminama (aptikta liejimo formelių), bet formos panašumas su Švedijoje rastaisiais rodytų mainus su germanais.

29. Baltiški žalvariniai XIII—XII a. pr. m. e. smeigtukai ir apyrankė: *1, 2* — smeigtukai įvijine galvute iš Patilčio, Telšių raj., ir Žygaičių, Tauragės raj.; *3* — smeigtukas cilindrine storėjančia galvute ir ąsele; *4* — apyrankė iš buv. Rantavos pilkapio, dab. Primorsko raj. valdovo kapo

Vidurio Europoje geležis pasirodė apie 1200 m. pr. m. e., o Užkaukazėje — vėliausiai maždaug 1400 m. pr. m. erą. Vidurio Europoje ji labai pamažu pakeitė žalvarį įrankių ir ginklų gamyboje. Nuo 600 m. pr. m. e. atsirado daugiau geležinių įrankių, ypač kirvių. Rytų Pabaltijyje tebebuvo žalvario amžiaus kultūra. Jei vienas kitas geležies dirbinys mainais ir pateko į Pabaltijį, tai nepakeitė materialinės kultūros. Beveik iki 300 m. pr. m. e. geležies čia nemokėta apdoroti.

3. Gyvenvietės, piliakalniai ir ekonominė padėtis

Gyvenvietės ir piliakalniai yra pagrindiniai šaltiniai žalvario ir ankstyvojo geležies amžių gyvenimo būdui, ypač ekonomikai, atkurti. Gyvenviečių aptinkama ant upių terasų, o piliakalniai buvo įrengiami strateginėse aukštose vietose, krantuose ties dviejų upių santaka, iš kelių pusių juosiami upelio, arba prie ežerų ir net pelkynuose. Gynybos tikslams jie buvo sutvirtinami pylimais su palisadais ir grioviais. Kai kuriuose gyventa daugiau nei tūkstantį metų: aptinkama įvairių laikotarpių radinių (pav. 30).

Keletas ankstyvųjų gyvenviečių, greičiausiai priklausančių laikotarpiui tarp 2000 ir 1500 m. pr. m. e., tyrinėta Kauno ir Vilniaus apylinkėse. Visos jos rastos upių terasų smėlėtose kalvose. Samantonyse, netoli Širvintų, gyvenvietės pėdsakų pastebėta ant pirmosios maždaug 600 m ilgio ir apie 300 m pločio Šventosios upės terasos. Čia aptikta namo liekanų su židiniu viduryje. Sienos buvo iš vertikalių šulų, keturšlaitis stogas iš vidaus paremtas dviem stipriais šulais. Šioje gyvenvietėje nerasta metalo dirbinių, o tik akmeninių kirvukų, buožių bei titnago dirbinių: strėlių antgalių, ylų, grąžtų, gremžtukų ir puodų šukių (*118*, p. 115—127). To paties laikotarpio radinių aptikta Žaliojoje prie Maišiagalos, netoli Vilniaus, ir Laumėnuose ant Nemuno kranto priešais Pažaislį (*98*, p. 90).

Beveik visi kasinėti piliakalniai yra ne vien žalvario amžiaus paminklai: apatinis sluoksnis priklauso žalvario amžiui, o viršutiniai — geležies. Kaip jau minėta, piliakalnių (sutvirtintų sodybviečių) tradiciją į baltų žemę atnešė indoeuropiečiai (III tūkstantmečio pr. m. e. antrojoje pusėje), ir ji išliko per visus priešistorinius laikus. Svarbiausi piliakalniai buvo sričių valdovų buveinė. Piliakalnių aptinkama grupėmis paprastai apie 5 km vienas nuo kito. Kadangi jie dažniausiai įrengiami aukščiausiose apylinkės vietose, nuo jų galima buvo matyti vieną ar du kitus.

Piliakalniai, kuriuose rasta kultūrinių sluoksnių su akmeniniais kirvukais, greičiausiai priklauso laikotarpiui tarp 2000 ir 1500 m. pr. m. e. ar net III tūkstantmečio pabaigai. Tokie ankstyvi Lietuvoje yra Kalnočių, Rokiškio raj., Šišponiškių, Velikuškių, Zarasų raj., piliakalniai (*98*, p. 90). Paskutiniame aptikta akmeninių laivinių kirvių.

Gana daug Šiaurės rytų ir Rytų Lietuvos bei Pietryčių Latvijos piliakalnių pradėta įrengti apie II tūkstantmečio pr. m. e. vidurį, ir juose gyventa iki mūsų eros laikų. Jiems būdinga brūkšniuotoji keramika (brūkšniuotąja, ar brauktine, ji vadinama dėl to, kad puodų sienelės būdavo aptrinamos žolių grįžte) (pav. 31). Paviršius žemiau kaklelio buvo rupus, kad paimtas į rankas puodas neslystų. Tokios keramikos randama visoje Rytų Lietuvoje, Pietryčių Latvijoje bei Vidurio ir Vakarų Baltarusijoje iki šiauriau Pripetės pietuose. Vakarinė jos paplitimo riba ėjo per Rokiškio, Ku-

piškio, Anykščių, Kaišiadorių, Prienų, Kapsuko rajonus. Visa ta sritis su piliakalniais ir brūkšniuotąja keramika pasižymi kultūros vienalytiškumu bei neabejotinu tęstinumu iki istorinių laikų. Aišku, kad brūkšniuotosios keramikos kultūra priklausė tiesioginiams lietuvių (aukštaičių) protėviams.

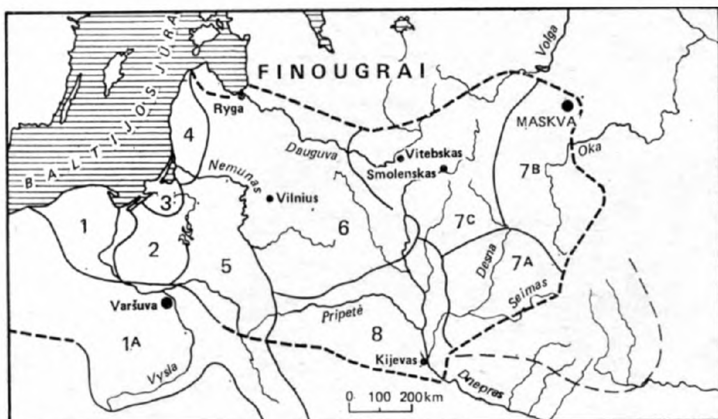
30. Asuotės piliakalnio (2 km nuo Jekabpilio prie Rygos—Daugpilio plento) situacinis planas

31. Brūkšniuotosios keramikos pavyzdys iš Asuotės piliakalnio apatinio kultūrinio sluoksnio

Rytuose ši kultūra ribojosi su Dnepro aukštupio—Desnos—Okos piliakalnių kultūra, kurios keramika lygaus paviršiaus. Ypač daug tos grupės piliakalnių rasta ir tyrinėta Okos aukštupio, Žizdros, Ugros, Upos ir Naros baseinuose (*105—107; 110; 114; 116*, p. 14—36). Archeologinė medžiaga rodo, kad ši kultūra čia gyvavo II ir I tūkstantmetyje pr. m. e., taip pat Romos imperijos laikais. Šios srities skirtingų laikotarpių piliakalniai ir jų kultūra vadinama įvairiais vardais: Studenoko ir Bondarichos — žalvario amžiuje, Nikolo Leniveco — ankstyvajame geležies amžiuje ir Juchnovo — Romos imperijos laikais. Pripetės ir Dnepro vidurupio baseine randama giminiška piliakalnių kultūra, vadinama Milogrado vardu *(112; 115)*. Ji taip pat sutampa su baltiškų upėvardžių paplitimu ir priklauso pietryčių baltų grupei (pav. 32).

Piliakalnių aikštelėse stovėjo nedideli antžeminiai namai moliu apkrėstomis sienomis, vertikaliais stulpais, moliu plūktomis grin-

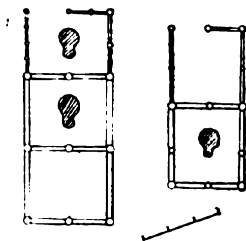
32. Baltų genčių paplitimo teritorija apie 500 m. pr. m. e.: *1* — antropomorfinių urnų sritis; *1A* — varpinių kapų sritis (migracija iš *1*); *2* — Vakarų Mozūrija; *3* — Sembos—Notangos; *4* — kuršių; *5* — sūduvių (jotvingių) Rytų Mozūrijoje; *6* — brūkšniuotosios keramikos; *7* — Dnepro aukštupio bei Volgos—Okos aukštupio piliakalnių kultūra ir keli jos variantai (*A* — Nikolo Leniveco, vėliau — Juchnovo, *B* — Okos, C — Dnepro—Dauguvos); *8* — Milogrado

dimis ir atviru židiniu viduryje. Žeminių aptikta vien išimtiniais atvejais. Dūkšto, Šiaurės rytų Lietuvoje, piliakalnio aikštelės viduryje L. Kšivickis rado žeminę. Jos duobė buvo 12,5×6 m dydžio ir 1,5 m gylio viename gale. Trijų židinių liekanos ir anglių sluoksnis vietomis siekė 26 cm storio. Asla kietai suplūkta (*97,* p. 13—18).

Remiantis tyrinėtais Lietuvos piliakalniais, sunku pasakyti, kiek namų stovėjo viename piliakalnyje. Daugiau duomenų apie statybą ir gyvenvietės planą sukaupta iš rytinių baltų sričių — iš piliakalnių prie Okos ir jos intakų. 1957 m. dešimties namų sodybvietė atkasta Nikolo Leniveco piliakalnyje ant Ugros upės kranto *(116)*. Stulpiniai namai stovėjo dviem eilėmis gana arti vienas kito. Tarp eilių buvo apie 3 m pločio gatvė. Namai stačiakampiai ir panašaus dydžio: arba 9×3, arba 6×3 m. Vertikalūs šulai stovėjo kampuose ir kiekvienos sienos viduryje (pav. 33). Dvišlaičiai stogai namo viduryje paremti 2 ar 3 šulais. Asla plūktinė; atviri židiniai — aslos viduryje ir šiek tiek įleisti į žemę. Kai kuriuos pastatus sudarė 2 ar 3 patalpos ir ne visos turėjo židinius. Dėl to manoma, kad jose buvo laikomi gyvuliai ar šienas. Šis piliakalnis datuojamas III a. pr. m. erą. Tyrinėti Rytprūsių piliakalniai irgi buvo panašaus dydžio. Mažųjų Stažikovų (Starzykowe Małe) piliakalnis ties Suša, į rytus nuo Vyslos, turėjo 8 gyvenamuosius namus ir porą turbūt ūkinių pastatų. Jie stovėjo ratu arčiau aikštelės pakraščių

(pav. 34). Vienas namas nuo kitų skyrėsi tuo, jog buvo su ilgu koridoriaus pavidalo priestatu ir pora židinių. Jis stovėjo maždaug viduryje ir, labai galimas daiktas, priklausė šio kaimo ar net srities valdovui. Tiek vakarų, tiek rytų baltų žemėse žalvario ir ankstyvojo geležies amžių piliakalniai, atrodo, buvo sutvirtinti maždaug 8—10 gyvenamųjų namų ir ūkinių pastatų kaimai.

Gyventojai vertėsi visų pirma gyvulininkyste. Naminių gyvulių kaulų paprastai randama apie 65—75% visų kaulų, o laukinių — apie 25—35%. Iš naminių gyvulių daugiausia galvijų, toliau kiaulių, arklių, avių ir ožkų kaulų. Galvijų reikšmė pirmąjį tūkstantmetį pr. m. e. kaskart augo. Kai kuriuose piliakalniuose aptikta daug, net iki 50%, arklių kaulų. Perskelti arklių kaulai liudija, kad mėsa buvo valgoma. Lydimine ir kapline žemdirbyste buvo verčiamasi nuo virvelinės keramikos kultūros laikų. Apie 1200—1000 m. pr. m. e. paplito žalvariniai pjautuvai. Latvijos piliakalniuose (Mukukalnio netoli Kuoknesės) rasta kaulinių pjautuvų (*108*, lent. XVIII:2). Geležinius pradėta vartoti paskutiniaisiais amžiais pr. m. erą.

33. Nikolo Lenivcco piliakalnio ant Ugros kranto III a. pr. m. e. namų planai

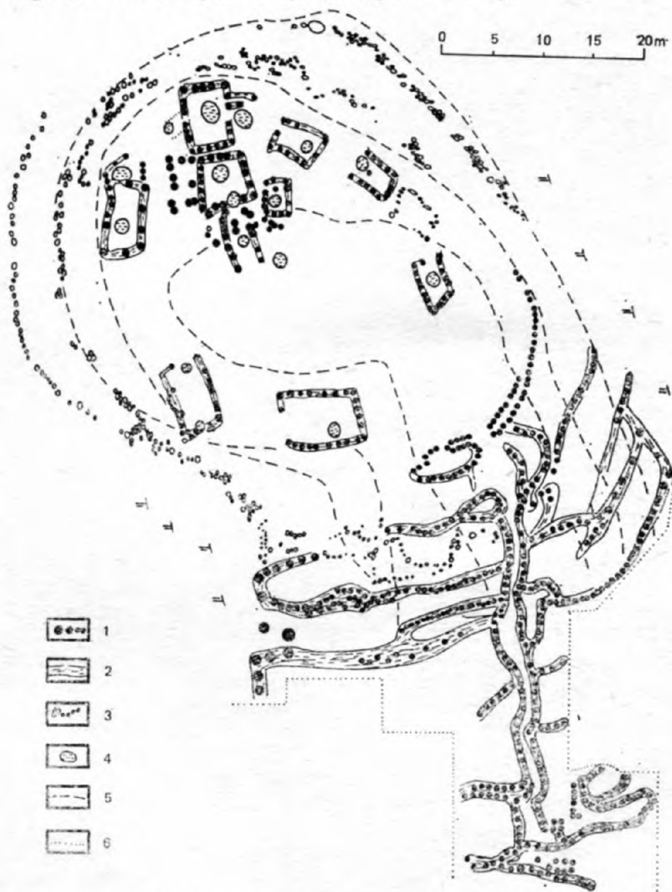
Žemdirbystę rodo grūdų įspaudai puodų sienelėse. Mukukalnio piliakalnyje, Latvijoje, aptikta kviečių, miežių ir pupų, bet gana vėlyvame sluoksnyje, datuojamame maždaug mūsų eros pradžia. Piliakalniuose randama kaulo dirbinių linams apdoroti (*108*, p. 19, 151). Be to, moliniai verpsteliai irgi kalba apie linininkystę. Iš avių vilnų tikriausiai buvo audžiami drabužiai, nors iš šito laikotarpio jų liekanų dar nerasta, išskyrus vakarų baltų žemes.

Dėvėti kailiniai apsiaustai. Šitai patvirtina kapų radiniai. Gerai išlikę VI a. pr. m. e. 12—14 metų mergaitės palaikai aptikti 1939 m. Drobničėje netoli Osterodės — Vakarų Mozūrijoje (*85*). Kūnas įvyniotas į apsiaustą, susiūtą iš keturių avikailių kailiu į vidų. Siūlės apsiūtos labai gerai, kraštas palenktas. Lopai ant nugaros rodo, kad apsiaustas daug kartų taisytas. Kaulinės šukos, tokios pat kaip ir pavaizduotosios ant veidinių urnų, prie apsiausto pritvirtintos vilnoniu siūlu. Šis kapas įdomus tuo, kad parodo, jog, be įprastinės mirusiųjų kremacijos, buvo praktikuojamas ir laidojimas pelkėse, kas taip pat yra žinoma germanų kultūrai. Mergaitės vidaus organuose rasta mėsos, taukų, žirnių, kvietinių miltų ir laukinių augalų žiedadulkių.

Medžioklė ir žūklė miškingose ir ežerų zonose tebebuvo labai svarbūs pragyvenimo šaltiniai. Gyvenvietėse ir piliakalniuose randama daug kaulinių strėlių antgalių ir žeberklų.

Baltų keramikos menas nebuvo labai aukšto lygio. Gražiausių puodų randama vakarų baltų rajonuose. Geometriniu raštu puošti

puodai daugiausia buvo urnos arba įkapės. Kasdieniniai puodai nebuvo nei dažomi, nei kitaip dabinami. Rytų baltams būdinga brūkšniuotoji keramika, kartais paįvairinama nagų įspaudimais ar duobutėmis. Šiaurės Latvijoje ir Pietų Estijoje puodai buvo gražinami audinio įspaudimu. Ši keramika vadinama tekstiline; ji ne baltiška, o skiriama vienai iš finougrų genčių. Keramika gaminta iš vietinio molio, maišant su grūstu granitu arba smėliu, degta maždaug 500—900° temperatūroje (*108,* p. 103—113).

34. Palisadais ir grioviais sutvirtintas prūsų kaimas į rytus nuo Vyslos: *1* — stulpavietės; *2* — pintinių sienų pėdsakai; *3* — akmenys; *4* — židiniai; *5* — izohipsės; *6* — kasinėjimo ribos

Rytų Lietuvos, Latvijos, Baltarusijos ir Vidurio Rusijos piliakalniuose gausiai rasta kaulo dirbinių, daugiausia įrankių: ylų, adiklių, kaltų, meškerių kabliukų. Iš kaulo buvo daromi durklai bei įtveriamieji strėlių antgaliai, o įmoviniai ietigaliai gaminti žalvarinių pavyzdžiu. Net ir papuošalai, ypač smeigtukai su apskritomis ar trikampėmis galvutėmis ar su ąselėmis, daryti iš kaulo. Verpimą piliakalniuose rodo daugybė molinių verpstelių.

4. Pilkapiai, kapų tipai ir kultūrinės grupės

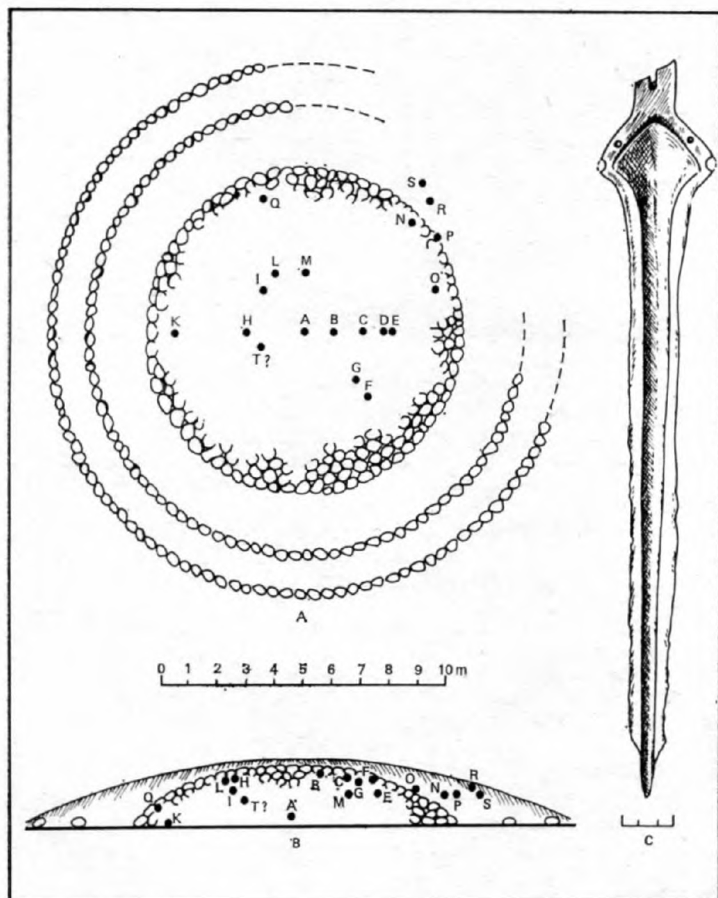
Baltų žemės — ne tik piliakalnių, bet ir pilkapių kraštas. Pilkapis reiškia iš žemės ar iš žemės ir akmenų supiltą kapą. Sampipilas buvo daromas virš kapo duobės arba virš kapo ant žemės paviršiaus. Pilkapių tradicija Rytprūsiuose, Vakarų Lietuvoje ir Latvijoje žinoma per visą žalvario ir ankstyvąjį geležies amžių, o Rytų Lietuvoje ir Baltarusijoje — net ir mūsų eros laikais iki istorinės Lietuvos pradžios.

Mirusieji iki 1300—1200 m. pr. m. e. buvo laidojami nedeginti. Buvo tikima, kad po mirties jie gyvens tą patį gyvenimą kaip ir žemėje. Ginklų, įrankių ir papuošalų reikėjo anapus, dėl to jų buvo dedama į kapą. Iš įkapių galima daug ką spręsti apie palaidotų žmonių socialinę padėtį. Kai mirusiuosius pradėta deginti, įkapės kartu su palaikais buvo sudeginamos.

Deginimo paprotys į baltų žemes atėjo iš Vidurio Europos, kur nuo XIII a. pr. m. e. mirusieji buvo tik deginami. Nuo tų laikų Vidurio Europos kultūra tarp Reino ir Vakarų Lenkijos vadinama urninių kapinynų kultūra. Jos šaka Vidurio Vokietijoje ir Vakarų Lenkijoje vadinama lužitėnų kultūra (vardas kilęs iš Lužicų krašto pavadinimo). Ši kultūra ilgai buvo vakarų baltų kaimynė, turėjo įtakos jų materialinei kultūrai ir kai kuriems papročiams. Vakarų baltų kultūra, lužitėnų veikiama, irgi virto urninių kapinynų kultūra, bet tai nereiškia, kad į baltų žemes būtų atėję Vidurio Europos žmonės. Perėjimas nuo nedeginimo prie deginimo ir nuo deginimo prie nedeginimo priešistoriniais laikais Europoje vyko beveik visur ir ne vienu metu. Ir šiais laikais žmonių deginimas ar nedeginimas nerodo jokių tautinių skirtumų. Baltų žemėse laidosena ir toliau liko visiškai baltiška. Sudeginti kaulai buvo suberiami į kriaušės pavidalo urnas su dangteliais, ir jos užvožiamos dubenėliu. Tokios urnos būdingos tik Pabaltijui.

Apjuostų akmenų vainikais pilkapių, išsidėsčiusių pakilesnėse vietose, paprastai upių pakrantėse, netoli gyvenviečių, randama grupėmis kartais iki šimto. Jie nevienodo dydžio. Patys didžiausi yra iki 3 m aukščio, o jų viduryje, ant pilkapio pagrindo, būna palaidotas vyras su turtingomis įkapėmis. Matyt, taip ypatingai laidoti vyrai buvo arba genties valdovai, arba kiti žymūs bendruomenės nariai. Tokių kapų aptikta ne vienoje vietoje. Paminėsime buv.

Rantavos (Rantau) pilkapį prie dab. Primorsko. Ištiesti didelio vyro griaučiai rasti karste, kuris buvo padėtas ant specialaus akmenų paaukštinimo pačiame pilkapio viduryje. Šis svarbus žmogus palaidotas su žalvariniu kalaviju. Žalvario amžiuje, kaip ir vėliau, netgi viduramžiais, kalavijas buvo valdovo simbolis. Tame kape aptikta ir kitų išskirtinių radinių: baltiškasis kovos kirvis, gintaro ir mėlyno stiklo karolių, žalvarinė apyrankė ir smeigtukas. Spren-

35. Žalvario amžiaus buv. Rantavos, dab. Primorsko raj., pilkapio planas *(A)* ir pjūvis *(B)*

džiant iš dirbinių tipų, šio valdovo kapas datuotinas maždaug 1250—1200 m. pr. m. erą. Virš jo buvo pusapvalės formos akmenų sampilas, o visas pilkapis apjuostas dviem akmenų vainikais. Po kiek laiko čia laidoti kiti greičiausiai tos pačios giminės žmonės (pav. 35). Sampile laidota XIII—XII a. pr. m. e., taip pat ir vėliau — iki pačios žalvario amžiaus pabaigos bei ankstyvojo geležies amžiaus pradžios. Vėliausi kapai buvo degintiniai akmenų dėžėse.

Pilkapiai iš akmenų sampilų ir su akmenų vainikais būdingi vėlyvajam žalvario amžiui, o akmenų dėžės, atsiradusios šio laikotarpio pabaigoje, žinomos ir ankstyvajame geležies amžiuje. Tokių pilkapių kasinėta visoje vakarų baltų teritorijoje — nuo Pamario vakaruose iki Rygos šiaurėje. Rytinėse srityse jie be akmenų sampilų, bet rasta pomirtinio medinio namelio statybos pėdsakų. Prūsų ir Pietų Latvijos kai kuriuose pilkapiuose aptikta šimtai kapų kompaktiškai vienas virš kito. Tokio laidojimo pavyzdys yra buv. Vorkaimio (Workeim) pilkapis Varmijos Lidzbarko rajone (*90*, p. 279—281). Jis tik 1,8 m aukščio ir 13 m skersmens, bet atkasta net 600 kapų! Pagal radinius kapai datuotini tarp 1000 ir 600 m. pr. m. erą. Panašus mauzoliejus žinomas Latvijoje, Reznių vietovėje, 20,5 km į pietvakarius nuo Rygos (*108*, p. 34—36). Čia išlikę 8 pilkapiai, dalis sunaikinta per Pirmąjį pasaulinį karą, keli buvo mažesni ir su mažiau kapų, bet viename aptikta daugiau nei 300 kapų. Pilkapis 3 m aukščio ir 20 m skersmens. Kapai iš laikotarpio tarp XIII a. ir 500 m. pr. m. erą. Svarbiausias kapas buvo pilkapio viduryje po akmenų sampilu. Aukšto ūgio mirusysis gulėjo ištiestas ant akmeninio grindinio. Virš akmenų sampilo buvo supiltas žemės sampilas. Po kiek laiko aukščiau pagrindinio kapo pradėta laidoti kitus žmones: nedegintus maždaug to paties laikotarpio (XIII—XII a. pr. m. e.), o vėliau — degintus mirusiuosius, palaidotus akmeninėse dėžėse, ir paskutinius vėl nedegintus. Vėlesniuose Reznių kapuose rasta žalvarinių skustuvų, pincetų, ylų, gintaro karolių ir titnaginių širdinių strėlių antgalių. Šie dirbiniai priklauso apytikriai X—VIII a. pr. m. erą. Patys vėliausi kapai yra VIII—VI a. pr. m. erą. Net 128 šio pilkapio vietose aptikta arklių dantų: kai kur dėta po vieną į kapą ar šalia jo, kai kur — po keturis. Tokia įkapė turėjo turėti simbolinę reikšmę. Galbūt arklio dantys reiškė visą žirgą, kuriuo palaidotasis privalėjo joti į mirusiųjų karalystę, arba gal turėjo magišką galią, nes žirgas buvo šventas Dangaus šviesos dievo gyvulys.

Minėtieji ir daugelis kitų pilkapių liudija, jog viena gentis ilgai gyveno toje pačioje teritorijoje, taip pat ir galutinai įsigalėjusią patriarchalinę sistemą.

Žalvario amžiaus pabaigoje ir ankstyvajame geležies amžiuje tebebuvo laidojama pilkapiuose. Akmenų vainikai itin būdingi prūsų gentims. Semboje Druskių miško (dabar Nesterovo raj.) kapinyną sudarė pilkapiai, juosiami nuo 6 iki 11 akmenų vainikų. Kadangi miške archeologiniams paminklams išlikti daugiau galimy-

bių negu ariamoje dirvoje, turbūt dėl to Druskių akmenų vainikai išsilaikė geriau negu kitur. Kapinynas datuojamas VII—VI a. pr. m. erą.

Apie VII—VI a. pr. m. e. visame vakarų baltų krašte atsirado paprotys dėti urnas į statinį iš akmens plokščių ir paskui užpilti žemės sampilu. Tie statiniai yra pomirtiniai nameliai. Dalį jų sudaro 2 ar net 3 „kambariai". Kai kur urnos buvo aptveriamos akmens plokštėmis, kitur tie pomirtiniai nameliai įgavo koridoriaus pavidalą su anga pilkapio šone. Į tokį namą ar koridorių buvo sustatoma iki 20—30 ar net daugiau urnų. Atrodo, kad tai vienos šeimos ar genties kapai. Toks laidojimo paprotys rodo ankstesnio žalvario amžiaus tradicijas viename pilkapyje laidoti tos pačios giminės žmones, tik šiek tiek kita forma. Klasikinis šitokio laidojimo ir pilkapio struktūros pavyzdys yra tyrinėtas Zelenicos (buv. Eylau), Bagrationovsko raj., IV—III a. pr. m. e. pilkapis į pietus nuo Sembos pusiasalio.

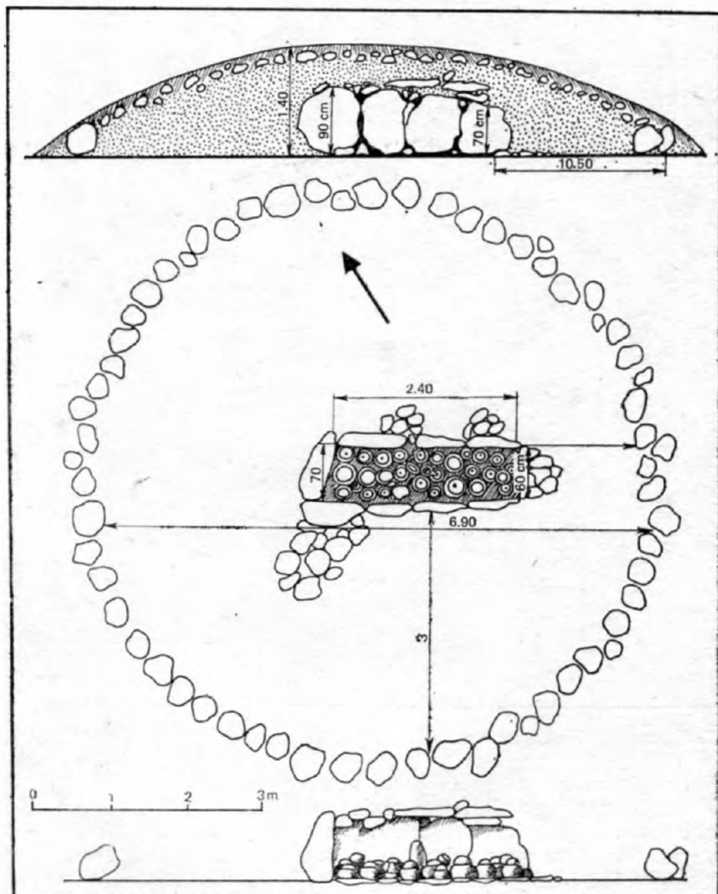
Žalvario ir ankstyvojo geležies amžiaus pilkapynų Lietuvoje aptikta Klaipėdos ir Kretingos apylinkėse. Tai Slažių, Kurmaičių, Egliškių ir kt. Kai kurie iš jų, pvz., Slažių, kasinėti jau XIX a. pabaigoje, Kurmaičių — 1940, 1948 ir 1950—1951 m., o Egliškių — 1969 ir 1974—1975 metais (*92; 98,* p. 92—93, 128—138; *100; 103,* p. 100—102). Pilkapiai apdėti akmenų vainikais (pav. 36; 37). Ankstesnieji su akmenų statiniais ant pagrindo. Jų buvo Egliškių pilkapiuose. Ankstyviausi degintiniai Egliškių kapai rasti krūvelėse, ne urnose, o vėlesni — urnose ir apdėti plokščiais akmenimis. Kapų aptikta tarp akmenų grindinių. Laidojimo papročiais Vakarų Lietuvos pilkapiai labai artimi Sembos pusiasalio pilkapiams. Kurmaičių ir Egliškių pilkapynai datuojami laikotarpiu nuo žalvario amžiaus pabaigos iki pirmųjų m. e. amžių. Tai labai svarbūs kultūros tęstinumo liudininkai. Apie 150 m. pr. m. e. nuo mirusiųjų deginimo pereita prie nedeginimo papročio, bet ir vėl aišku, kad čia gyveno ir buvo laidojami tos pačios kultūros žmonės.

Kurmaičių ir Egliškių pilkapiuose tarp žalvarinių papuošalų rasta baltams būdingų įvijinių antsmilkinių iš susuktos žalvarinės vielos ir sraiginių įvijų su kilpelėmis. Kurmaičių (A pilkapio) maždaug 500 m. pr. m. e. griautiniame kape sraiginės įvijos buvo prikabintos prie kepurėlės, o Egliškių II—I a. pr. m. e. kapuose kartu su antsmilkiniais pritvirtintos žemiau smilkinio abiejose galvos pusėse po 3 ar 5 įvijas (pav. 38). Taip pat aptikta antkaklių kanopiniais, siaurėjančiais ar keturkampiais galais, apyrankių ir segių. Egliškių pilkapiuose buvo ir maždaug 300—200 m. pr. m. e. geležies dirbinių.

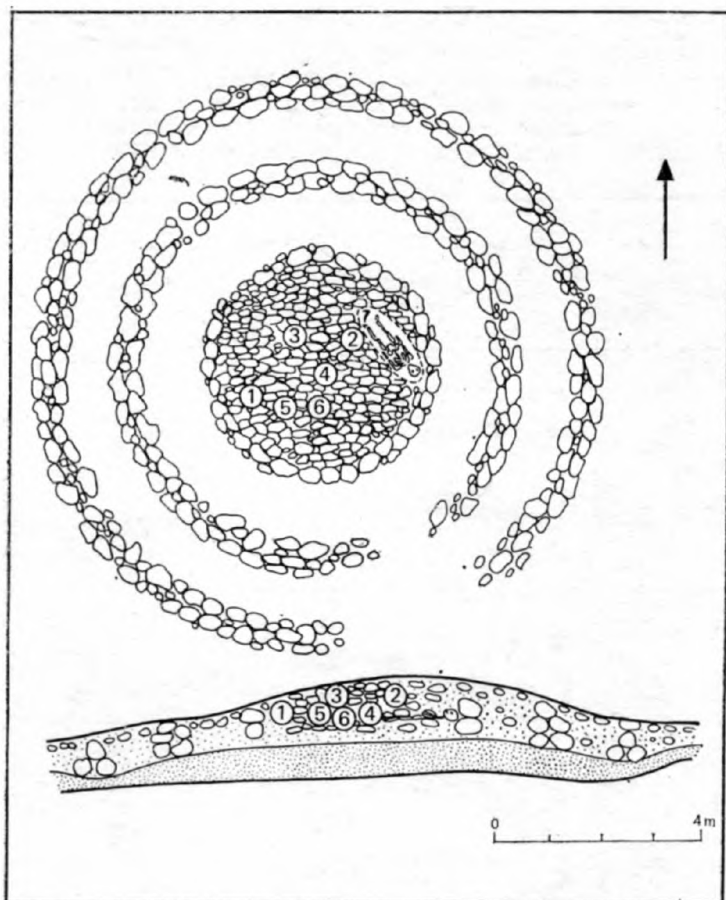
Baltų laidosena, keramika (urnos) ir įkapės skyrėsi nuo kaimynų stiliumi, kurį galime vadinti baltišku (pav. 39; 40). Smulkiau nagrinėjant kapų tipus ir radinius, pastebima sritinių savitumų, būdingų atskiroms gentims ar jų junginiams. Vakarų baltų areale skiriasi 5 tokios sritys: 1) Rytų Pamario ir Vyslos žemupio, 2) Vakarų Mozūrų (Pagudės, Varmės ir Bartos sritis), 3) Rytų Mozūrų,

arba sūduvių, sritis, 4) Sembos—Notangos ir 5) Vakarų Lietuvos bei Vakarų Latvijos.

Pamariui buvo labai būdingi nedideli akmens plokščių vieno ar dviejų „kambarių" nameliai, apdėti akmenimis, o ne užpilti žeme. Kriaušės pavidalo urnos įgijo antropomorfinių bruožų. Kapuose rasta nemaža žalvarinių smeigtukų su gulbės kaklo (išriestomis) galvutėmis, žalvarinių skustuvų, pincetų, dvigubų žalvarinių segių,

36. Ankstyvojo geležies amžiaus (IV—III a. pr. m. e.) prūsų pilkapis su akmens plokščių statiniu, kuriame sudėtos urnos, į pietus nuo Sembos pusiasalio

37. Kurmaičių, Kretingos raj., pilkapio Nr. 1 planas ir skersinis pjūvis

gintaro ir stiklo karolių. Vakarų Mozūrų sričiai būdingi pilkapiai su koridoriaus tipo akmens plokščių statiniais. Urnos irgi turi antropomorfinių bruožų: pažymimos akys (pav. 39:3), o visa ji paprastai puošiama geometriniu raštu (Pamaryje, kaip matysime, ant urnų vaizduojami papuošalai, ginklai ir įvairios simbolinės scenos). Rytų Mozūrų, arba sūduvių, grupė visą tūkstantmetį pr. m. e., kaip ir mūsų eros laikais, skyrėsi krūsniniais kapais, t. y. iš akmenų be ypatingos struktūros sukrautais pilkapiais. Ankstesni degin-

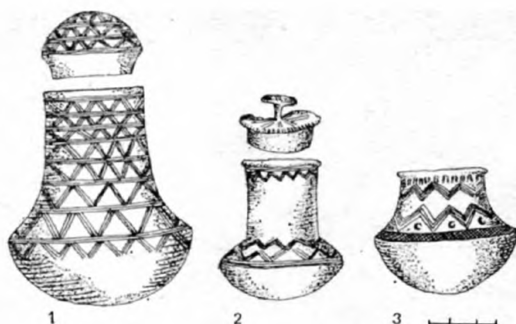

38. Ankstyvojo geležies amžiaus moters galvos ir kepurėlės papuošalai pagal Kurmaičiuose (apie 500 m. pr. m. e.) ir Egliškėse (II—I a. pr. m. e.), Kretingos raj., rastus antsmilkinius, sraigines įvijas ir įvijinį smeigtuką

39. Geometriniu ornamentu puoštos IV—III a. pr. m. e. prūsų urnos *(1, 2)* ir urna su „akimis" *(3)*

tiniai kapai buvo be urnų; sudeginti kaulai sudėti į krūveles. Urnų atsirado ankstyvojo geležies amžiaus kapuose, bet jos nebuvo tokio gražaus darbo kaip Vakarų Mozūrijoje, Semboje ar Vakarų Lietuvoje. Žalvario dirbinių čia rasta mažiau negu Semboje ir Vyslos žemupyje. Sembos—Notangos srities itin graži pilkapių architektūra. Žalvario amžiaus pilkapius su išmūrytais akmeniniais statiniais pilkapio viduryje (kaip Rantavos pilkapyje, pav. 35) ankstyvajame geležies amžiuje pakeičia stambių akmens plokščių statiniai (pav. 36; 41). Urnos tapo pailgos kriaušės pavidalo su gana ilgu kaklu, puošiamos geometriniu raštu. Ši sritis yra viena iš pa-

40. Ankstyvojo geležies amžiaus urnos iš Vakarų Mozūrų srities (galindų žemės): *1* — iš Redikainų, Olštino raj.; *2, 3* — iš Piurkovo, Branevo raj.

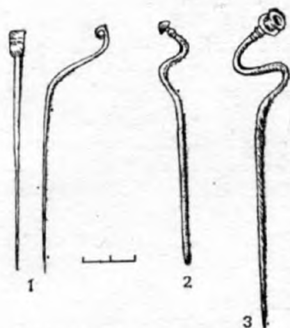

41. Dekoruotos urnos su dvigubomis ir trigubomis ąselėmis *(1, 2)* ir to paties tipo urnos *(3)* dėžės pavidalo iš akmenų sukrautame kape iš Sembos (III—II a. pr. m. e.)

42. Antkaklės ir apyrankės iš Sembos pilkapių (700—650 m. pr. m. e.)

čių turtingiausių. Į kapus dėta gulbės kaklo pavidalo smeigtukų ir kūginėmis, suvytomis, irklo pavidalo arba su didelėmis įvijinėmis galvutėmis, antkaklių užlenktais galais (primenančių paukščių galvas), kabučių, žalvarinių segių, pincetų, gintaro karolių ir kt. daiktų (pav. 42; 43).

Vakarų Lietuvoje ir Vakarų Latvijoje ryškiai skiriasi pajūrio zona, nes čia rasta nemaža pilkapių su labai panašiu laidojimu urnose, pastatytose tarp plokščių akmenų. Šioje srityje ir vėliau, mūsų eroje, buvo paplitusi tik jai būdinga laidosena, nors ir nebebuvo pilami sampilai virš kapo, o tik aptveriama akmenų vainikais. Ji priklauso kuršiams, kurių kultūra labai artima prūsų, ypač sembų bei notangų, kultūrai.

43. Smeigtukai gulbės kaklais iš Sembos pusiasalio (650—550 m. pr. m. e.)

Lielupės bei Mūšos baseine, pietinėje Vidurio Latvijoje ir šiaurinėje Vidurio Lietuvoje, šiuo laikotarpiu

nuo laidojimo pilkapiuose pereita prie laidojimo plokštiniuose kapuose. Si sritis ir toliau laikėsi savo regiono tradicijų iki istorinių laikų pradžios, kai čia imtas minėti žiemgalių genties vardas. Rytų Lietuvoje ir Pietryčių Latvijoje bei Vakarų Baltarusijoje randama iš smėlio supiltų pilkapių be akmenų statinių ir paprastai tik su vienu kapu.

Laidosenos ir kapų struktūros skirtumai Šiaurės Latvijoje padeda nustatyti baltų ir finougrų ribas. Finougrai buvo laidojami pailgose dėžėse iš akmens plokščių. Šioje teritorijoje paplitusi ir tekstilinė keramika. I tūkstantmečio pr. m. e. antrojoje pusėje riba tarp baltiško ir finougriško kapų tipo ėjo iš vakarų į rytus Venta, Abava, Rygos įlanka, Gaujos žemupiu Vidžemėje ir iki Lubanos ežero.

5. Antropomorfinės urnos

Vakarų baltai pasižymėjo įdomiomis urnomis. Beveik viso jų arealo urnoms būdingi antropomorfiniai bruožai. Kriaušės pavidalas greičiausiai priminė žmogaus pavidalą. Daug kur, pvz., Vakarų Mozūrijoje ir Semboje, ant urnos kaklo ar dangtelio buvo vaizduojamos akys, o pati ji išpuošiama geometriniu raštu. Pamaryje žmogaus veido bruožai ant urnos kaklo pamažu tampa realistiniai. Dėl to vokiečių archeologai Rytų Pamario kultūrą pavadino veidinių urnų kultūra*. Žalvario amžiaus pabaigoje—ankstyvojo geležies amžiaus pradžioje čia nepastebima jokio staigaus kultūros pasikeitimo ir nėra argumentų, rodančių, kad į šias žemes atėjo germanai. Veidinių, arba antropomorfinių, urnų atsiradimas nereiškia naujų žmonių atėjimo. Jos išsirutuliojo labai laipsniškai.

Iš pradžių žmogaus veido bruožai buvo visiškai neryškūs: 2 mažos skylutės ant urnos kaklo ar dangtelio simbolizavo akis. Kartais mažas iškilimas tarp skylučių reiškė nosį (pav. 44). Su šitokiomis urnomis rasti gulbės kaklo pavidalo smeigtukai (plg. pav. 43) datuojami 650—625 m. pr. m. erą. Tokių smeigtukų aptinkama ne tik Pamaryje, bet ir kitose prūsų srityse. Apie 500 m. pr. m. e. antropomorfinės urnos tapo klasikinės formos: veido bruožai vaizduojami realistiškai, o ant pačios jos įrėžiami ir baltai inkrustuojami papuošalai, diržai, ginklai ir simbolinės scenos ar pavieniai simboliai (pav. 45; 47). Iš tų raižinių galima spręsti apie daiktus, kurie žemėje retai išlieka, pvz.: skydus, ietis, vežimus ir kt. Kai kurios urnos su auskarais, padarytais iš žalvarinių įvijų ar iš stiklo, gintaro karoliukų, prikabintų prie žalvarinių žiedų. Jie buvo pritvirtinti prie „ausų“ — rankenėlių su skylutėmis abiejose urnos kaklo pusėse (pav. 45:2, 3). Moteriškos urnos labai dažnai vaizduojamos

* Nacių laikais manyta, jog tai rytų germanų kultūra (šitai pabrėžtinai teigiama K. Engelio ir V. La Bomo veikale „Prūsijos ankstyvojo laikotarpio kultūros ir tautos“ (C. Engel, W. La Baume „Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande“, 1937).

44. Iš akmens plokščių pastatyti pomirtiniai nameliai *(1)*, į kuriuos buvo sudedamos antropomorfinės urnos, Gdansko raj., urnos su dangteliais iš Vakarų Pamario *(2)*

su antkaklėmis: tai imitacija plačių, iš daugelio apvijų sujungtų apykaklinio tipo antkaklių, randamų Šiaurės Lenkijoje ir Rytprūsiuose (pav. 46). Ant urnos kaklo kartais pribadyta skylučių ir

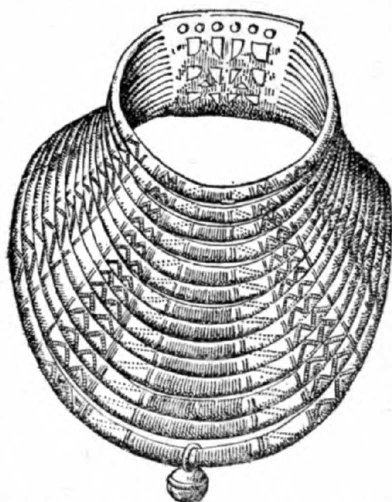
45. Antropomorfinės urnos iš maždaug 500 m. pr. m. e. Gdansko apyl.: *1* — su paukščio kojų motyvu; *2, 3* — pavaizduotos su kepuraitėmis, auskarais, plačiomis antkaklėmis ir įvijiniais smeigtukais

brūkšnelių, kurie greičiausiai reiškė gintaro ar stiklo karolius. Priekyje, ant krūtinės ar prie pilvo, įrėžti 2 smeigtukai su koncentrinių žiedų galvutėmis (baltams labai būdingi įvijiniai smeigtukai). Ant vieno ar kito šono buvo pavaizduotos šukos. Jos, matyt, nešiotos pritvirtintos prie drabužių ar diržo. Visos urnos turėjo kepurės pavidalo dangtelius su skyle viršuje (vėlei iškeliauti?).

Įdomiausių simbolinių scenų randama ant Gdansko raj. urnų. Geriausi jų pavyzdžiai yra ant Grabovo ir Stargardo urnų iš Vyslos

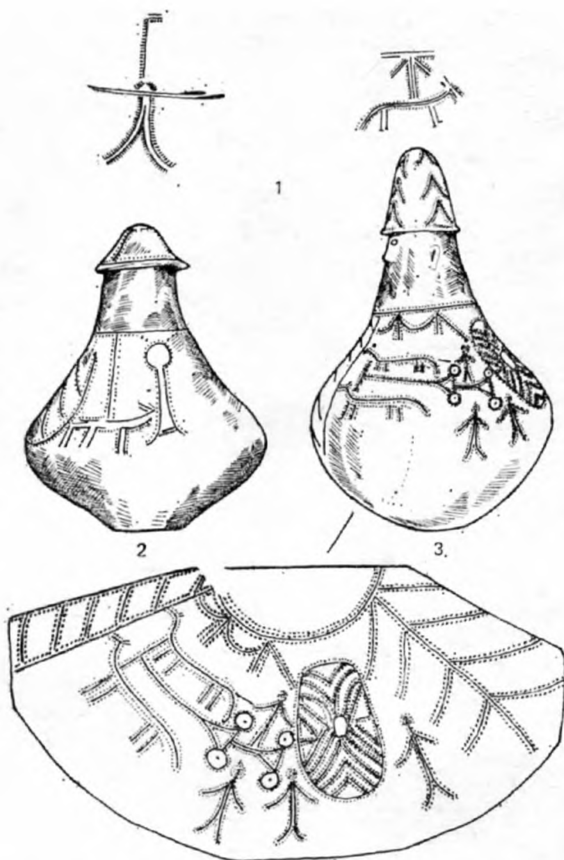
žemupio srities. Čia randame schemiškai pavaizduotų žmonių, žirgų, vežimų, skydų, eglutės raštą ir geometrinių figūrų. Skydas, atrodo, simbolizavo saulės diską, nes puoštas skrituliais. Kadangi įrėžtas šalia vežimo, galima spėti, jog šita mitologinė scena reiškė saulės vežimą (pav. 47:3). Mitologiškai įdomūs raižiniai yra aukštai ant stelų iškelti saulės ratai (pav. 47:2) bei labai schemiškai pavaizduoti žmonės, laikantys 2 milžiniškas ietis (pav. 47:1).

Atrodo, kad urnos buvo daromos individualiai, atsižvelgiant į mirusiojo lytį ir ypač į socialinę padėtį. Iš visų išsiskirianti Grabovo urna yra itin gražiai padaryta ir gausiai išpuošta mitologinėmis scenomis. Ji, matyt, skirta labai svarbiam asmeniui. Sprendžiant iš žirgų, vežimo ir saulės (skydo) pavaizdavimo, ši urna galėjo priklausyti kunigaikščiui. Iš lyginamosios indoeuropiečių mitologijos žinome, kad jo išvaizda ir funkcijos buvo tapatinamos su Dangaus šviesos dievu (baltų Dievu).

46. Puošni žalvarinė antkaklė, būdinga maždaug 500 m. pr. m. e. prūsų kultūrai

Dauguma urnų su moteriškais papuošalais ir paukščio kojomis (pav. 45:1, 3). Pastarųjų pastebima po porą ant urnos (pav. 45:3) arba kepurėlės (pav. 45:2), o kartais kaip dekoratyvi juosta iš kojų motyvo juosia urną (pav. 45:1). Be abejonės, šis motyvas turi mitologinį pagrindą. Senojoje Europoje juo tūkstančius metų puošiama keramika. Lenkijoje paukščio kojų aptinkama ir ant piltuvėlinės keramikos IV tūkstantmečio pr. m. e. vidurio taurių. Paukščio kojos ir pelėdos veido bruožai ant veidinių urnų liudija vakarų baltus geležies amžiuje turėjus deivę Motiną (ar Mirties motiną) paukščio (pelėdos) pavidalu. Tautosakoje deivės paukščio kojomis išsilaikė iki mūsų laikų (plg. VI skyriaus poskyrį „Laumės").

47. Raižiniai ant antropomorfinių urnų: *1* — schemiška žmogaus figūra, laikanti 2 milžiniškas ietis, žirgas ir žmogus (raitelis?) iš buv. Kėrvaldės, Rytų Pamario; *2* — žirgas ir aukštai iškeltas saulės simbolis iš Starogardo raj., Vyslos žemupyje; *3* — urna iš Grabovo, Starogardo raj., ir jos raižinys

6. Skitų antplūdžiai, lužitėnų kultūros žlugimas ir Pamario baltų veržimasis į pietryčius

VIII a. pr. m. e. pabaigoje išvarę kimerus iš Juodosios jūros pakrantės, skitai įsigalėjo dideliame plote tarp Dnestro ir Volgos ir iš ten pradėjo puldinėti Vidurio Europos tautas. VI a. pr. m. e. antrojoje pusėje jie užplūdo lužitėnų žemes tarp Oderio ir Vyslos. Labai galima daiktas, kad skitai pasiekė ir baltus, nes skitiškų strėlių antgalių rasta pietinėse prūsų žemėse, net ir Pietų Lietuvoje, sūduvių teritorijoje.

Tvirtovės strategiškai gerai parinktose vietose — kalvose, pusiasaliuose ir ežerų salose,— pradėtos statyti VI a. pr. m. e. Vyslos žemupyje ir pietinių prūsų žemėse, atspindi neramius laikus. Kai kurias stipriai palisadais ir pylimais sutvirtintas sodybas galima buvo pasiekti tik per tiltus ir siaurus aukštų bokštų saugomus vartus. Tokia palisadų ir iki 3 m aukščio pylimų juosiama tvirtovė buvo tyrinėta Ožišo* (Orzysz) ežere netoli Pišo (Pisz) Rytų Mozūrijoje (*93,* p. 194). Jai giminiška Biskupino tvirtovė visai ant ribos tarp vakarų baltų ir lužitėnų kultūrų Bidgoščiaus raj., 33 km į šiaurę nuo Gnezno. Tai Lenkijos Pompėja, viena iš garsiausių archeologinių vietų Vidurio Europoje, nes joje vanduo užkonservavo ne tik palisadus, bet ir namus, ir įvairiausius namų apyvokos bei ūkio padargus. Palisadai iš 35 tūkst. stulpų juosė Biskupino ežero salą, toliau ėjo pylimas, supiltas ant ąžuolinių rąstų. Dviejų hektarų ploto saloje daugiau kaip šimtas 9×8 m dydžio namų iš keturbriaunių ąžuolinių rąstų buvo išrikiuota palei 11 lygiagrečių gatvių, ir juose galėjo tilpti iki 1000 žmonių. Įvažiuodavo 120 m ilgio tiltu iš ąžuolinių stulpų pro bokšto saugomus 8 m ilgio ir 3 m pločio vartus. Žemę dirbo ir gyvulius laikė ne sodyboje. Jeigu tiek energijos reikėjo paaukoti įtvirtinimams, tam turėjo būti rimtų priežasčių. Biskupino tvirtovė skiriama lužitėnų kultūrai ir datuojama 550—400 m. pr. m. erą. Apie V a. pr. m. e. antrąją pusę ji sunyko.

Skitų antplūdžiai lužitėnams turėjo lemiamą reikšmę. Tvirtovės buvo sunaikintos ir sudegintos. Daugelyje rasta žuvusių žmonių skeletų. Bet dar galutinai neištirta, ar lužitėnų kultūra žlugo tik dėl skitų invazijos. Maždaug tuo pačiu metu, VI a. pr. m. e. antrojoje pusėje, Pamario baltai (veidinių urnų kultūra) pradėjo plisti į Rytų Lenkiją ir pamažu pasiekė vakarų Bugą bei Dnestro aukštupį pietryčiuose (pav. 32). Lužitėnų kultūra išsilaikė tik Silezijoje ir Pietų Lenkijoje.

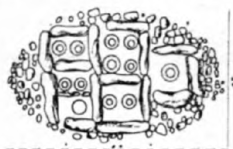
Dėl lužitėnų etninės priklausomybės tyrinėtojai nesutaria. Viena aišku, ši kultūra priklausė Vidurio Europos urninių kapų kultūrai tarp Reino ir Vyslos ir susidarė iš daugelio giminiškų grupių. Po XV ir XIII a. pr. m. e. ekspansijų į vakarus, pietus ir pietryčius iš atskirų šios kultūros grupių išriedėjo keltai, italikai, venetai, al-

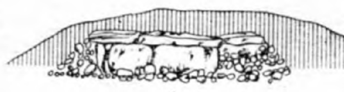
* Ožišo ir kitų tvirtovių iliustracijos bei paplitimo žemėlapis duotas: *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.— Ossolineum, 1973.

banai, frigai ir ilirai. Dauguma mokslininkų spėja lužitėnų kultūrą buvus gimininišką ilirų ir venetų kultūrai, lenkų archeologai laiko ją slaviška. Kadangi dėl suniokojimo lužitėnų kultūros tęstinumą sunku pasekti, etninės priklausomybės problema sunkiai sprendžiama.

V a. pr. m. e. tarp Pamario ir Dnestro išsirutuliojo nauja kultūra, pavadinta varpinių kapų kultūra (dėl to, kad urnos kapuose buvo uždengiamos dideliu puodu kaip varpu). Iš pradžių, V a. pr. m. e., urnos dar priminė Rytų Pamario kultūros urnas, tik jau neturėjo antropomorfinių elementų. Teliko saulės simbolis ant dangtelio ir reljefinis „karolių vėrinys" aplink urnos kaklą (pav. 48:3). Pamariui ir pajūrio prūsams (pav. 48:1, 2) labai būdingi statiniai iš akmenų plokščių, tarp kurių stovėjo šeimos urnos, pamažu išnyko; urnos būdavo tik apdedamos lauko akmenimis. Pilkapiai taip pat nebuvo pilami, palaikai įkasami į žemę. Sumažėjo ir šeimyninių kapų, ėmė vyrauti pavieniai. Šitokie pasikeitimai aiškinami stipria lužitėnų kultūros substrato įtaka. Iš laidosenos ir keramikos formų keitimosi galima spėti, kad jis vyko dėl baltiškos Pamario ir lužitėnų kultūrų hibridizacijos. Daugiau kaip 400 gyvenviečių (kol kas maža sistemingai tyrinėtų) aptikta ant upių krantų ir smėlio kalvų, be įtvirtinimų. Gyventa antžeminiuose namuose, taip taip pat ir žeminėse.

Varpinių kapų kultūra tarp 400 ir 100 m. pr. m. e. apėmė Vyslos vidurio ir Vartos baseinus. V. Sedovas ją laiko anksčiausia slavų kultūra, kuri susiformavo susikryžiavus vakarų baltų ir lužitėnų kultūrai bei kalbai (*119*, p. 49). Jis remiasi tuo, jog nuo 400 m. pr. m. e. iki slavų įsiveržimo V—VI a. galima pasekti tos kultūros tęstinu-

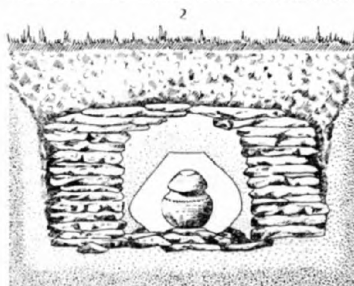

1

2

3

48. Šeimyniniai kapai (*1, 2*) su antropomorfinėmis urnomis ir puodu apvožtas kapas (*3*); *1* — horizontalus ir skersinis Gnevino, Veiherovo raj., pilkapio iš Rytų Pamario pjūvis; *2* — kapo iš akmenų plokščių su 5 urnomis skersinis pjūvis (V a. pr. m. e.); *3* — puodu apvožtų varpinių kapų kultūros kapas (IV a. pr. m. e.)

mą. Hipotezė, kad varpinių kapų kultūra yra visų slavų pradžia, įtartina dėl to, jog tuomet slavų prokalbės ir kultūros susiformavimas nukeliamas į nesenus laikus, net maždaug 2000 m. vėliau už baltų susikūrimą. Slavų užuomazga galėjo būti komplikuotesnė. Reikia nepamiršti, kad lužitėnai į Rytų Lenkiją atėjo tik XIII—XII a. pr. m. e., o iki tol čia egzistavo vadinamoji Tšcineco kultūra, išsirutuliojusi iš vietinio virvelinės keramikos kultūros varianto ir giminiška Komarovo žalvario amžiaus kultūrai Podolėje *(91)*. Tšcineco ir Komarovo kultūrų žmonės turėjo kalbėti kuria nors indoeuropiečių kalba, giminiška baltų kalboms. Vakarų Ukrainoje kultūros tęstinumas įrodomas iki skitų antplūdžių laikų. Tuo tarpu dėl varpinių kapų kultūros slaviškumo neaišku. Šiai problemai išspręsti didelę reikšmę turi jos giminiškumas su vėlesne Zarubincų kultūra, sietina su prūsų galindais.

7. Galindų (Zarubincų kultūros) veržimasis į Dnepro vidurupio ir aukštupio baseiną (II a. pr. m. e.—II m. e. a.)

Zarubincų tipo radinių, daugiausia urninių kapų, atsiranda paskutiniaisiais amžiais pr. m. e. Volynėje ir Dnepro vidurupio baseine aplink Kijevą, o m. e. pradžioje jie paplinta palei Desną, Seimą iki Okos ir Dnepro aukštupio baseine. Kaip jau I skyriuje rašėme, Vidurio Rusijos galindai, metraščiuose minimi iki XI—XII a., siejami su prūsų galindais. Kadangi jokia kita migracija, išskyrus slavų VI—VII a. į Desnos baseiną, archeologiškai nežinoma, spėjama, jog Zarubincų kultūros žmonės turi būti prūsų galindai. Šios kultūros radiniai giminiški pietų prūsų kultūros radiniams, o dar labiau — Vyslos žemupio ir Pamario kultūrai. 1964 m. J. Kucharenka Zarubincų kultūrą genetiškai siejo su varpinių kapų kultūra ir vakarų baltais *(113)*. Ši hipotezė visai patikima.

Zarubincų kultūros žmonių paplitimas pasekamas pagal kapinynus (*111*, p. 289—300). Kultūros vardas kilęs iš Zarubincų vietovės (į pietus nuo Kijevo) pavadinimo. Čia 1899 m. buvo tyrinėjamas kapinynas su degintiniais kapais urnose. Milogrado srityje atsiradusi nauja kultūra lengvai pasekama pagal radinius, ypač pagal dailiai poliruotas ir profiliuotas urnas, kurios skyrėsi nuo paprastų apvalių Milogrado kultūros puodų. Kapuose aptikta daug žalvarinių keltiško stiliaus segių; pagal jas Zarubincų kultūros paplitimas Volynėje ir Dnepro vidurupyje datuojamas II—I a. pr. m. erą. Milogrado žmonės savo mirusiuosius laidojo nedegintus ir degintus dažniausiai pilkapiuose, o Zarubincų kultūros žmonės — visados degintus, be to, urnose ir plokštiniuose kapinynuose. Jų gyvenvietės buvo didesnės negu vietinių (Milogrado) žmonių.

Pirmaisiais m. e. amžiais tarp Sožo ir Okos paplitę Zarubincų kultūros žmonės turėjo lemiamą reikšmę tolesnei šios srities kul-

tūros raidai. Jeigu Zarubincų žmonės iš tikrųjų buvo prūsai, tai dabar čia prasidėjo vakarų ir rytų baltų metisacija. Išriedėjo naujos kultūros grupės, prie kurių grįšime tolesniame skyriuje.

Bendra politinė Europos situacija — keltų ir germanų veržimasis į rytus — galėjo turėti įtakos Zarubincų kultūros žmonių migracijai. III—II a. pr. m. e. keltai siekė Vakarų Lenkiją, net Kujaviją, o germanų Jastorfo tipo kultūra infiltravo Oderio žemupio baseiną iki Persantės upės rytuose. Dar vėliau, mūsų eros pradžioje, Pietų Pabaltijyje atsiranda gotai. Juos mini Plinijus, Strabonas, Tacitas ir Ptolemėjas. Iš Pavislio gotai turėjo iškeliauti po 166 m. e. metų. Per Volynę jie nuėjo iki Juodosios jūros ir III a. viduryje pasiekė Doną. Į šiaurę nuo Juodosios jūros, dabartinėje Ukrainoje, jie sukūrė imperiją, kuri išsilaikė porą šimtų metų iki hunų antplūdžio 375 metais.

IV. „Aukso amžius“ (100—400 m.)

Šis laikotarpis yra šuolis ir materialinės kultūros, ir kūrybinės energijos požiūriu. Sprendžiant iš didesnio radinių kiekio, gyventojų turėjo gerokai padaugėti. Laikotarpį aukso amžiumi pavadinau ne dėl to, kad būtų aptinkama daug šio metalo dirbinių. Auksinių papuošalų rasta visai maža. Žalvaris tebebuvo pagrindinė papuošalų medžiaga. Nauji jo dirbiniai žibėjo kaip auksas, o kartais žalvariniai papuošalai dar buvo padengiami sidabro plokštelėmis. Žodį „auksas“ vartoju metaforiškai kylančios gerovės prasme. Augo prekyba, amatai, kilo žemdirbystė, menas. Niekad vėliau baltų gentys didžiuliuose plotuose tarp Vyslos vakaruose ir Okos rytuose nepatyrė tokio klestėjimo.

Gana staigus kultūros kilimas pastebimas II a. pabaigoje ir III a., aukščiausia baltų kultūra buvo III bei IV amžiuje. Paskatos jai kilti dabar plaukė iš Romos imperijos provincijų. II a. pabaigoje Romos imperija labiausiai išsiplėtė. Šiaurinė Adriano ir Marko Aurelijaus valdomos imperijos siena ėjo Reinu iki Koblenco, per Švarcvaldą (Schwarzwald) iki Dunojaus, toliau Dunojumi iki Vengrijos ir Vengrijos viduriu žemyn iki Šiaurės Jugoslavijos; toliau imperija apėmė visą Dakiją (Rumuniją) iki Dobrudžos. Romėnų civilizacija su naujais keliais, mūriniais namais, maudyklėmis, centriniu šildymu, cirkais ir kitomis naujovėmis paplito visose Romos provincijose, kurios buvo nelabai toli nuo baltų žemių. Per gotus užsimezgė ryšiai su Norikumo provincija ir Panonija (dabartinėse Bavarijos, Austrijos ir Vakarų Vengrijos žemėse) ir su Dakija (dabartinėje Rumunijoje).

1. Gintaro ir kitų dirbinių prekyba

Gintaro daugiausia buvo surenkama Sembos pusiasalyje, palei Aistmares, Kuršių nerijoje ir šiek tiek Vakarų Lietuvoje bei Latvijoje. Iš tų sričių vandens keliu ir gal sausuma per Pietų Rytprūsius jis buvo gabenamas iki Vyslos. Toliau Varta, Oderio aukštupiu iki Dunojaus aukštupio ties Karnuntu į Panoniją ir iš ten — į Italiją. Iš baltų žemių, daugiausia Rytprūsių ir Lietuvos, baltiški papuošalai keliavo į šiaurę: į Estiją, Suomiją, net Vidurio Švediją, o per rytų baltų žemes — į finougrų teritoriją dabartinėje Rytų Rusijoje bei į slavų ir gotų žemes Ukrainoje.

Apie gintaro prekybą žinome ne vien tik iš radinių, bet ir iš istorijos šaltinių. I ir II a. net 5 autoriai — Strabonas, Mela Pomponijus, Plinijus Vyresnysis, Tacitas ir Ptolemėjas — mini Baltijos jūrą ir gintarą. Ji vadinama Šiaurės arba Svebų jūra, o „sala", kurioje randama gintaro — *„Abalus", „Glaesaria", „Basilia", „Balcia"* ir *„Austeravia"*. Vietiniai gyventojai, pasak Plinijaus, vadinę „salą" *„Austeravia"*. Visi tie vardai yra iš antrinių šaltinių, išgirsti iš keliautojų į šiaurės kraštus. *„Austeravia"*, galimas daiktas,— Aistija ar Aistmarių sritis, o minimoji „sala" greičiausiai bus buvęs Sembos pusiasalis. Tacitas, kaip jau sakėme, yra pastebėjęs, kad tik aisčiai renka gintarą pakrantėse ir seklumose. Daugiausia žinių apie jį duoda Plinijus Vyresnysis (23—79 m.). Pacituosime porą ištraukų: „Germanai importuoja gintarą į Panoniją. Venetai, graikų vadinami enetais, gyvenantys netoli nuo Panonijos Adrijos jūros pakrantės, pirmieji atkreipė dėmesį į gintarą... Nuo Karnunto Panonijoje iki pajūrio, iš kur gintaras atvežamas, yra apie šeši šimtai mylių; tai visai neseniai patvirtintas faktas. Dar ir dabar gyvena vienas iš raitelių, kuriuos ten siųsdavo Julijonas, imperatoriaus Nerono gladiatorių rungtynių tvarkytojas, kad parūpintų pakankamai gintaro. Apkeliavęs to krašto pakrantes ir aplankęs įvairias prekyvietes *(commercia)*, jis pargabeno daugybę gintaro. Jo užteko net tinklams, kurie saugojo podiumą nuo laukinių žvėrių, papuošti. Ne tik ginklai, vežimai ir visi kiti įrenginiai buvo išgražinti vien gintaru, bet ir kasdien, kol truko spektakliai, buvo keičiamos gintaro dekoracijos. Didžiausias gabalas, kurį šis asmuo atgabeno į Romą, svėrė trylika svarų" (*131*, p. 11).

Toliau Plinijus labai įdomiai aprašo gintaro rūšis, spalvas, kaip kiekviena vertinama, ir kitas jo ypatybes ir baigia, sakydamas, kad gintaras buvo taip didžiai vertinamas, „jog mažutė figūrėlė buvo parduodama už didesnę kainą negu dideli ir stiprios sveikatos žmonės" (t. y. vergai) (*131*, p. 12).

Tacito ir Plinijaus Vyresniojo aprašymai yra iš I amžiaus. Gaila, kad neišliko vėlesnių, pvz., 200—400 m., kelionių aprašymų, kai baltų kultūra buvo gerokai išaugusi. Pasak Tacito, gintaro rinkėjai patys jo nevertino. Iš tikrųjų „aukso amžiaus" laikotarpio kapuose gintaro rasta labai maža, mažiau negu vėliau, viduramžiais, ir gerokai mažiau negu neolite. Gintaras buvo eksportuojamas neapdo-

rotas. Užtat Romos imperijoje iš jo darė nuostabius dalykus: ne tik karolius, seges ar kabučius, bet ir vazas, kosmetikos indelius, lempas, įvairiausias žmonių bei dievų ar deivių figūrėles, liūtus, panteras, šunis, ožius, delfinus, paukščius, sraiges, vaisius ir daugybę kitų daiktų. Viena iš pačių gražiausių gintaro dirbinių kolekcijų rasta Akvilėjoje, į šiaurę nuo Adrijos jūros. Čia I—II a. būta pagrindinių gintaro dirbtuvių. Iš tos srities įvairios gintaro figūrėlės pateko į daugelį Europos ir net Amerikos muziejų. Ypač gražus gintaro dirbinių rinkinys saugomas Pauliaus Gečio (Paul Getty) muziejuje, Malibu, Kalifornijoje. Čia yra kiškių, liūtų, paukščių, žmonių skulptūrėlių, laivų ir kitokių daiktų.

Plinijaus minimi prekybos centrai turėjo būti tarp Vyslos žiočių ir Sembos bei Kuršių nerijoje ir Klaipėdos krašte, taip pat Sūduvoje ir Galindoje. Čia aptikta daug romėniškų importuotų daiktų. Iš Romos imperijos provincijų patekdavo pinigai, *terra sigillata* puodai, stiklo karoliai, segės, žalvariniai indai bei statulėlės, lempos. Visose baltų žemėse rasta tūkstančiai romėniškų sidabrinių ir varinių monetų. Pasitaiko ir auksinių sestercijų. Kai kur, pvz., Mozūrijoje ties Olštinu (Allenstein), sūduvių-jotvingių žemėje, aptikta net 6000 romėniškų denarų. Lietuvoje daugiausia kapuose romėniškų pinigų — rasta 70 su viršum vietų. Monetų lobių būta tik Klaipėdos, Šilutės ir Kretingos apylinkėse. Kapuose romėniški pinigai paprastai randami prie galvos, įdėti į odinį ar audeklinį maišelį, beržo tošies dėžutę arba į miniatiūrinį puodelį. Romėniškos monetos yra iš II ir III a.— daugiausia iš Trajano, Marko Aurelijaus, Adrijano, Komodo bei Faustinos I ir II laikų. Atrodo, kad baltų krašte jos neturėjo pinigo vertės. Tačiau dėjimas į kapą turėjo būti prasmingas; jos tikriausiai buvo prestižo simbolis. Iš monetų pasidarydavo papuošalų, arba jos buvo naudojamos kaip metalo žaliava papuošalams gaminti.

Šalia gintaro turėjo būti ir kitų mainų objektų, tačiau archeologiškai jų negalime įrodyti. Tacitas mini, kad germanai mėgo puošti drabužius kailiais ir kad jų gaudavo iš „anapus okeano". Tai galėjo reikšti Rytų Pabaltijį — baltų arba finougrų žemes. Baltai taip pat galėjo eksportuoti galvijus, žąsis ar jų plunksnas, medų, vašką ir kitką kaip istorinių laikų pradžioje.

2. Baltams būdingi papuošalai ir kiti metalo dirbiniai

Mainai, glaudesni ryšiai su užsieniu bei pakankamas žaliavos kiekis, įvežtas iš Romos imperijos provincijų, skatino augti kūrybines jėgas. Naują dvasią atspindi papuošalų ir kitokių metalo dirbinių gausumas bei įvairumas. Iš pietų ir vakarų baltų kraštus pasiekė įvairios įtakos — keltų, gotų, galop romėnų,— ir jas galime pasekti iš tam tikrų dirbinių formų, tačiau daugybė II—III a. pasirodžiusių papuošalų tipų yra vietinių meistrų sukurti, baltiški.

Tai jaučiama iš smulkaus geometrinio rašto ir mitologinių motyvų: saulučių, mėnulio pavidalo kabučių, paukščiukų ir gyvulių.

Tie patys motyvai kartojasi iki XX a. medžio drožiniuose (plg. koplytstulpių ir kryžių ratukus, mėnulius, skambaliukus, paukščiukus, gyvates). Jei iš tų laikų būtų išlikusių medžio drožinių, jų giminiškumas būtų dar ryškesnis. Deivių ir dievų skulptūros, daugelis kitų daiktų, be abejonės, buvo drožiama iš medžio.

Baltų papuošalai jau seniai yra atkreipę archeologų dėmesį. Jų tipai, kilmė, raida, paplitimas į šiaurę iki Suomijos ir į rytus iki Rytų Rusijos aprašyta daugelyje studijų ir monografijų, o nemaža iliustracijų paskelbta albumuose*. Čia paminėsime tik būdingesnius baltiško stiliaus papuošalus. Apie 200—300 m. labai pakilus metalo kultūrai, papuošalų atsirado dešimteriopai daugiau negu žalvario amžiuje. Nors apie baltišką stilių galime kalbėti ir 1000, ir 500 m. pr. m. e., bet dabar jis daug ryškesnis ir meno istorijos puslapiuose turi teisę užimti vietą šalia keltiško, germaniško ar romėniško stiliaus.

Papuošalų daugiausia rasta kapuose: ne tik moterų, bet ir vyrų bei vaikų. Tačiau moterų kapuose jų aptikta gerokai daugiau. Pradėsime nuo galvos papuošalų.

Beveik tūkstantį metų turėjo žalvarinių antsmilkinių tradicija. Pirmaisiais m. e. amžiais jų būta dar įvairesnių nei anksčiau: ne vien įvijinių, bet taip pat ir padarytų iš žalvario plokštelių, papuoštų koncentrinėmis reljefinėmis linijomis, o aplink — ratukais, zigzaginiu raštu ir ataugėlėmis. Plokštelės viduryje buvo paliktas tarpas kasai įkišti (pav. 49:2). Tokių papuošalų randama poromis (nes nešioti abiejose galvos pusėse). Prie kai kurių antsmilkinių aptikta vilnonės kepurėlės liekanų. Storo vilnonio audinio kepuraičių pasitaikė Vakarų ir Vidurio Lietuvos kapinynuose. Šernuose, prie Klaipėdos, jaunos mergaitės kepuraitė aplink papuošta žalvarinių spurgelių eilėmis, sudarančiomis trikampių raštą, o pakraščiuose prikabinta dvigubos įvijos pavidalo kabučių. Ji datuotina maždaug 300 m. (pav. 49:5). Kituose Vakarų Lietuvos moterų kapuose, pvz., Kurmaičių prie Kretingos, aptikta diademų iš įvairaus pavidalo žalvario plokštelių (pav. 49:4).

Šalia kepuraičių ir antsmilkinių nešiota antkaklių dažnai su prikabintais kabučiais, karolių, segių, smeigtukų su grandinėlėmis ir kabučiais. Antkaklėmis puošėsi moterys ir vyrai. Ir antsmilkiniai, ir antkaklės yra tikri lietuviški papuošalai. Jų būta bent 7 pagrin-

---

* Rytų Pabaltijo importas, vietiniai dirbiniai, jų plitimas į šiaurę ir rytus plačiausiai išanalizuoti H. Mooros knygoje „Geležies amžius Latvijoje" („Die Eisenzeit in Lettland"). Daug prusų papuošalų paskelbta: *Gaerte W.* Urgeschichte Ostpreussens, *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e., *Tischler O., Kemke H.* Ostpreußische Altertümer aus der Zeit der großen Gräberfelder nach Chr. Geb., Königsberg, 1902. Lietuvoje rastų papuošalų aprašymai ir iliustracijos paskelbta J. Puzino knygoje „Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys", P. Kulikausko, R. Kulikauskienės ir A. Tautavičiaus „Lietuvos archeologijos bruožai" bei R. Kulikauskienės ir R. Rimantienės parengtoje knygoje „Lietuvių liaudies menas: Papuošalai", t. 1.

49. Baltams būdingi mergaitės ir ištekėjusios moters galvos ir kaklo papuošalai (100—300 m.): *1, 2* — plokšteliniai antsmilkiniai, segė ir kaklo papuošalai iš žalvarinių įvijų bei kabučių (II a.); *3* — įvijiniai antsmilkiniai, stiklo karoliai su kabučiais, lankinė segė ir smeigtukai su žalvarine grandine (II a.); *4* — apgalvis iš žalvarinių plokštelių, antkaklė kūginiais galais, žalvarinių įvijų karoliai su pusmėnulio pavidalo kabučiais; *5* — vilnonė kepuraitė, puošta žalvarinių spurgelių eilėmis ir dvigubų įvijų kabučiais, antkaklės kūginiais ir kilpiniais galais ir rozetės pavidalo segė bei grandinėlėmis (*1—3* — iš Vidurio Lietuvos; *4, 5* — iš Vakarų Lietuvos (pagal R. Kulikauskienės rekonstrukcijas)

dinių grupių, ir kiekviena turėjo variantų. Ankstyviausios antkaklės — II—III a.— buvo trimitiniais, šaukštiniais ir buoželiniais galais. III—IV a. labai būdingos kūginiais galais iš apvalios vielos bei vytinės kilpiniais galais antkaklės. Jos dažniausiai su mėnulio, trikampių ar trijų ataugėlių pavidalo kabučiais. Tokios antkaklės buvo vienos iš puošniausių (pav. 50). Šaukštinės, būdingos tiktai Lietuvai (taip vadinamos dėl to, kad viename gale jos su kabliuku, o kitame lyg ir šaukšteliu su skylute), buvo vartojamos iki V amžiaus. Jų pasitaikė daugiau kaip 50 iš 32 vietovių. Buvo ir sudėtingo darbo dėželinių, kurių kabliukas paslėptas apskritoje dėželėje. IV—V a. mėgta puoštis vadinamosiomis žieduotosiomis antkaklėmis. Lankelis apvyniotas viela ir ant jo dar užmauti žiedeliai. Nemaža šių antkaklių buvo sidabrinių.

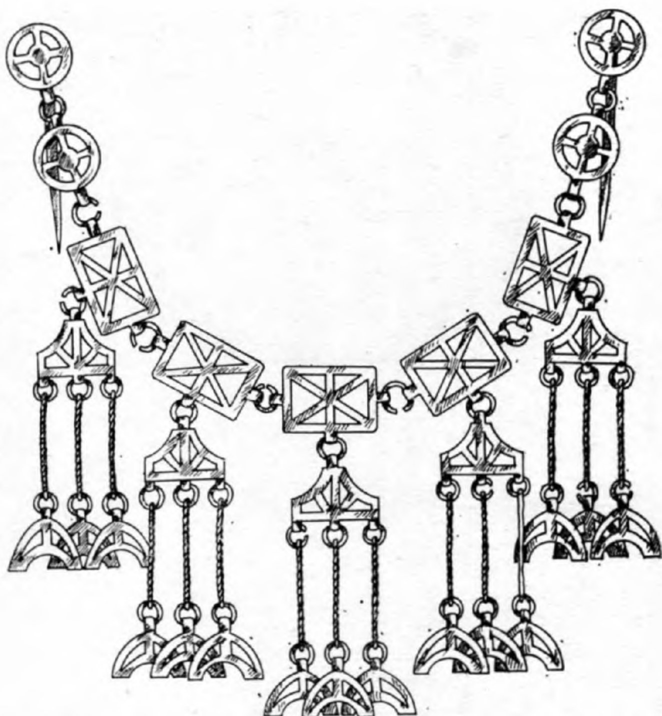
Karoliai — vien moterų papuošalai. Jie gaminti iš stiklo, taip pat ir balto bei mėlyno emalio, žalvario ir gintaro. Ypač dekoratyvūs emaliniai, dažniausiai tamsiai raudoni, puošti geltonos, baltos, juodos ar žalios spalvos raštais; pasitaiko gražintų kelių spalvų juostelėmis. Dauguma karolių apskriti arba lęšio pavidalo. Kai kurios apvaros sudarytos iš stiklo karolių ir žalvarinių įvijų bei kabučių.

50. Žalvarinė antkaklė kūginiais galais su kabučiais iš Pleškučių, Klaipėdos raj.

Krūtinės papuošalai — segės ar smeigtukai su pritvirtintomis grandinėlėmis arba brankteliais su kabučiais — dar viena kategorija tautinių papuošalų, kuriais baltai skyrėsi nuo kaimynų. Šiuos papuošalus gaminantys baltų meistrai buvo labai išradingi. Galima priskaičiuoti iki 20 smeigtukų ir segių tipų. Pagal galvučių pavidalą smeigtukų buvo ritinių, ratelinių, rozetinių, statinėlinių ir kt.; segių — apskritų, ratelinių, kiaurarаščių, prie kurių prisegamos pakabėlės, o prie jų brankteliai ir toliau pakaitomis kabučiai ir brankteliai (pav. 51). Kabučiai dažniausiai pusmėnulio pavidalo, baigiasi 3 atšakėlėmis. Krūtinės papuošalai taip pat dažnai sudaryti ne iš grandinėlių, bet iš ažūrinių plokštelių, o prie jų sujungimų prikabinti kabučiai (pav. 51; 52).

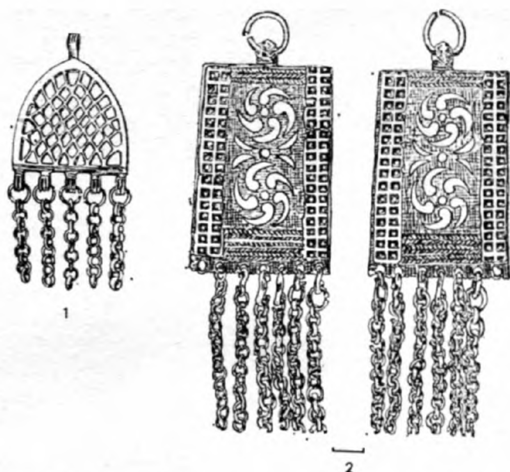
Daugelis segių prototipų į Rytų Pabaltijį atėjo arba per gotus, arba buvo paveldėta iš keltų, arba tiesiai per Rytprūsius pateko

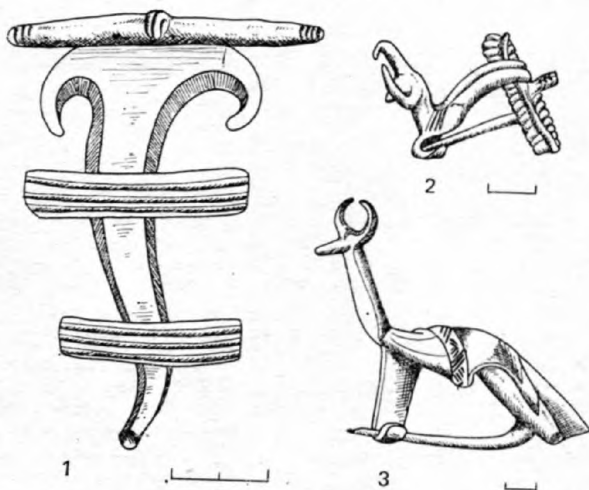
51. Krūtinės papuošalas iš kiauraraščių plokštelių, branktelių ir kabučių iš Labotakių, Klaipėdos raj. (apie 300 m.)

iš Romos imperijos provincijų. Tai akinės, skydelinės profiliuotos, lankinės segės, kurių čia smulkiau neaprašysime. Jų yra nemaža variantų ir dauguma pačių gaminta, sekant importuotais pavyzdžiais. Segių formų kaita labai svarbi archeologams chronologijai nustatyti. III—IV a. būdingiausios lankinės laiptelinės bei žieduotosios segės. Paskutiniųjų, papuoštų sidabro plokštelėmis, paprastai randama tik svarbių žmonių kapuose (pav. 53:1). Prūsuose aptikta zoomorfinių lankinių segių (pav. 53:2, 3).

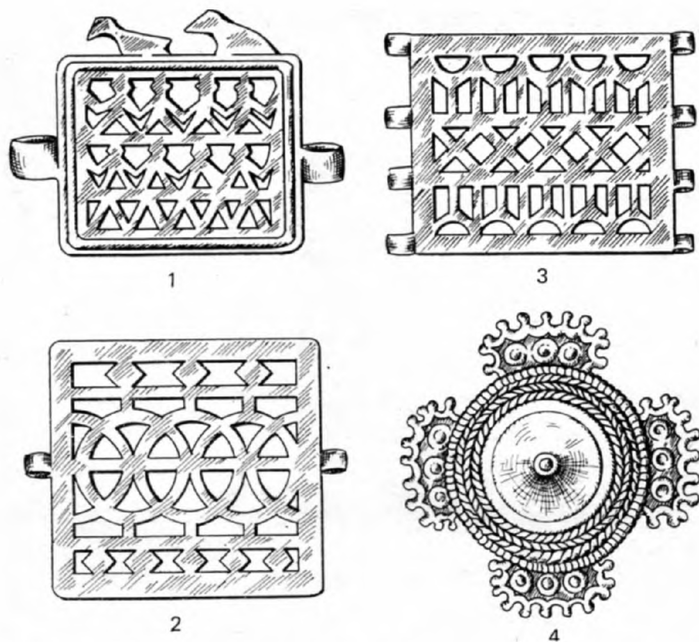
Iš vyrų papuošalų, be antkaklių, segių bei krūtinės grandinių, reikia paminėti diržus, kurių sagtys bei kiauraraštės plokštelės buvo nuostabaus meistriškumo dirbiniai (pav. 54). Diržo grožis turėjo būti prestižo reikalas. Karys be diržo — tai kaip ir be žirgo. Ir dievai buvo įsivaizduojami su diržais bei kardeliais. Tai žinoma iš latvių mitologinių dainų.

52. Kiauraraštės plokštelės: *1* — žalvarinė iš Sernų, Klaipėdos raj.; *2* — dengtos sidabro skardele su prikabintomis grandinėlėmis iš Živa Vodos, Suvalkų raj. (pilkapis Nr. 14, kapas Nr. 1)

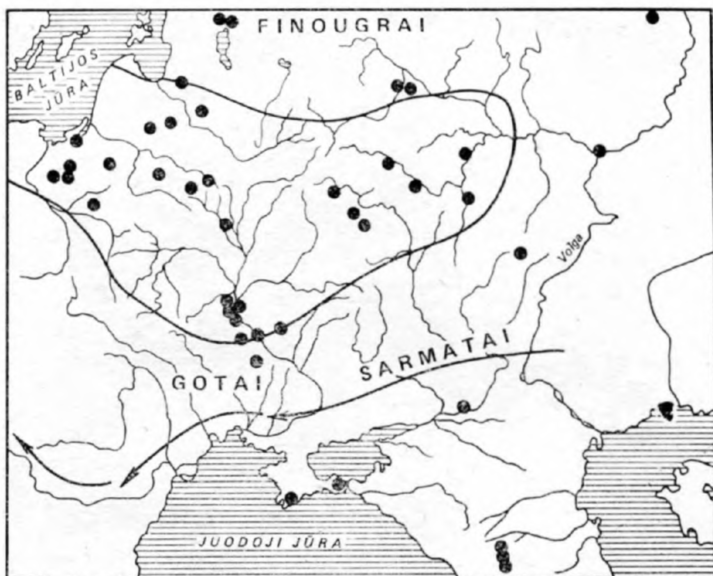

53. Žalvarinė laiptelinė sidabruota *(1)* ir zoomorfinės segės, padarytos iš lankinių segių *(2, 3)*; (*1* — iš Stragnų, Klaipėdos raj., apie 300 m.; *2* — iš Nikutovo, Mrongovo raj.; *3* — iš Spichovko, Ščitno raj. (prūsų galindų sritis)

54. Kiauraraštės diržų plokštelės: *1—3* — iš Stragnų, Klaipėdos raj.; *4* — sidabrinė diržo sagtis iš Bajoriškių, Kupiškio raj.

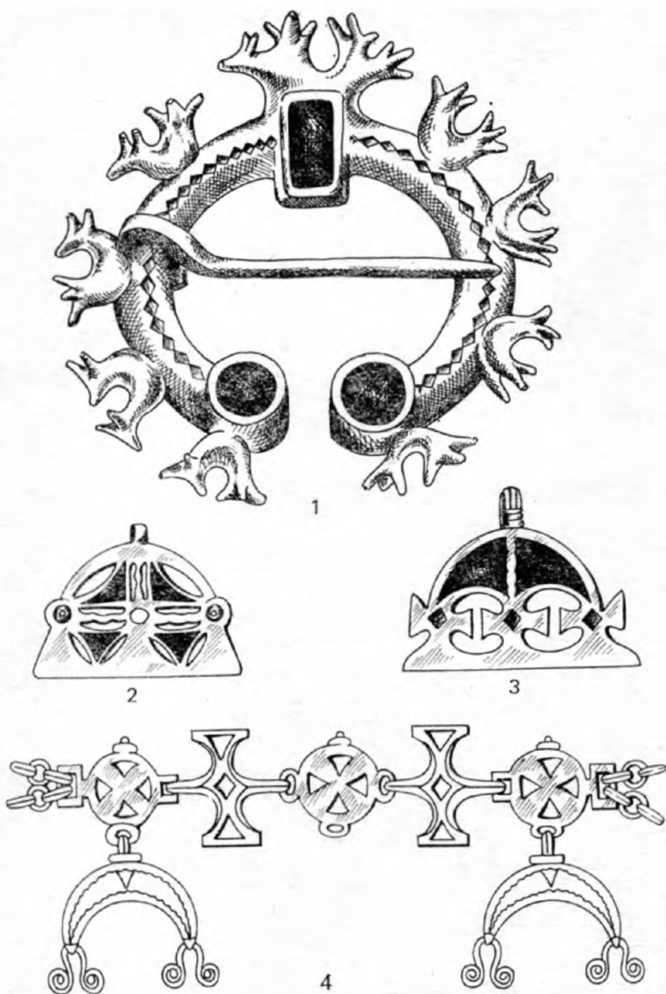
Pirmieji emalio karoliai ir pirmosios emaliuotos segės Rytprūsiuose ir Lietuvoje atsirado II amžiuje. Šie dirbiniai atėjo iš Romos imperijos Dunojaus ir Reino sričių. Netrukus pasirodė vietinių meistrų pagamintų emaliuotų dirbinių: pasagos pavidalo segių su trišakėmis ataugėlėmis, puoštų raudonu ir žaliu emaliu,— Vilniaus ir Kauno srityse jau II a. ar apie 200 metus. Tuo pačiu metu emaliuotus dirbinius pradėta gaminti Galindoje. Nuo III iki V a. jų daryta ir eksportuota daug. Šių dirbinių rasta ne tik baltų žemėse, bet ir Estijoje, Vidurio ir Rytų Rusijoje, Kryme, Rytų Ukrainoje ir Kaukaze (pav. 55). Svarbiausi gamybos centrai buvo Rytų Lietuvoje ir Galindoje (Mozūruose). Būdingiausi emaliuoti dirbiniai buvo minėtos pasaginės segės su mėnulio pavidalo kabučiais ir trišakėmis ataugėlėmis (pav. 56), krūtinės papuošalai ar geriamųjų ragų grandinės iš ažūrinių plokštelių ir kabučių (pav. 57), plačios bei juostinės apyrankės, puoštos pakaitomis emaliu ir geležiniais žiedais. Emalis vartotas tamsiai raudonas, raudonas, žalias, mėlynas, žydras, oranžinis ir baltas. Formos įvairumu ir spalvingumu šitų papuošalų nepralenkė jokie vėlesni baltų meistrai.

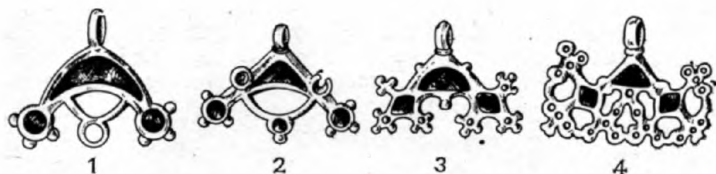
55. Baltiškų emaliuotų papuošalų paplitimas IV—V a.

Puiki emaliuotų papuošalų kolekcija rasta Moščinų piliakalnyje prie Popoltos upelio, Ugros intako, Vidurio Rusijoje (t. y. rytų baltų teritorijoje). Šitai kolekcijai ar paslėptam lobiui priklausė labai puošnios geriamųjų ragų grandinės ir krūtinės papuošalas iš kiauraraščių plokštelių bei pusmėnulio pavidalo kabučių, inkrustuotų raudonu ir šviesiai žaliu ar melsvu emaliu (pav. VII). Kartu aptikta daug antkaklių, emaliuotų kabučių ir stiklo karolių. Šis milžiniškas lobis (iš viso 85 daiktai) dabar užima visą Maskvos istorijos muziejaus vitriną. Moščinų emaliuoti papuošalai giminiški Rytų Mozūrų ir Rytų Lietuvos emaliuotiems dirbiniams, net tokios pat formos. Jie liudija gyvus prekybinius vakarų ir pačių ryčiausių baltų genčių santykius, o nukeliavę į Ukrainą, į šiaurę nuo Juodosios jūros, bei į Kaukazą, kalba apie rytų baltų mainus su gotais.

II—III a. apyrankės dažniausiai padarytos iš storos apvalios vielos ir puoštos akiniu raštu bei brūkšneliais, primenančiais gyvatės odos raštą. Juostinės apyrankės buvo gražinamos brūkšneliais, grioveliais, įkartomis, tinkliniu raštu. IV a. pasirodė labai puošnių rankogalinių apyrankių, o įvijinės gamintos visais priešistoriniais laikais. Žiedai irgi daugiausia įvijiniai, bet būta ir su rozetine akute.

56. Emaliuoti dirbiniai: *1* — segė, puošta raudonu emaliu, iš Velikuškių, Zarasų raj.; *2, 3* — pusmėnulio pavidalo kabučiai, puošti žaliu ir raudonu emaliu, iš Miežonių, Molėtų raj.; *4* — geriamojo rago (?) grandinė iš Vilniaus krašto

57. Baltiško stiliaus emaliuoti pusmėnulio pavidalo kabučiai iš Vakarų Ukrainos: *1* — iš Guta Komarovskajos, tarp Bugo ir Dnestro; *2* — iš Višenkių, Kijevo raj.; *3* — radimo vieta nežinoma; *4* — iš Naujųjų Bezradičių, Kijevo raj.

3

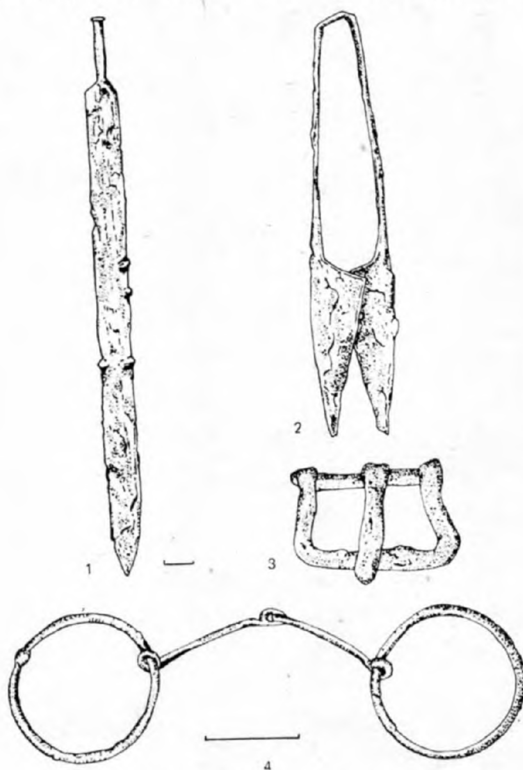
2

1

58. Prūsų 150—200 m. ginklai: kardas, ietigalis ir skydas (*1* — iš Moitinų, Mrongovo raj.; galindų sritis; *2* — iš Kovrovo, Primorsko raj.; sembų sritis; *3* — iš Marcinkovo, Mrongovo raj.; galindų sritis)

7 Užsak. Nr. 689

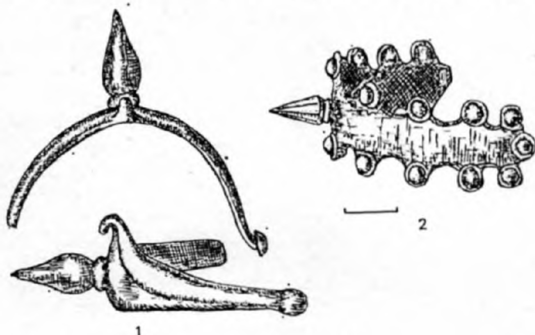
Pirmaisiais m. e. amžiais įrankių ir ginklų gamyboje geležis pakeitė akmenį, kaulą ir žalvarį. Geležies dirbinių atsirado gerokai daugiau negu paskutiniaisiais amžiais pr. m. erą. Buvo gaminami

59. Sūduvių karaliaus ar didiko kape Šveicarijos kapinyne, Suvalkų raj., rasti dirbiniai: *1* — geležinis dviašmenis kalavijas; *2* — žirklės; *3* — diržo sagtis; *4* — žąslai

įmoviniai ir pentiniai kirviai, pjautuvai ir dalgiai (tik vakarų baltų žemėse), peiliai, kaltai, grąžtai, vedegos, meškerės kabliukai, avikirpės vienanarės žirklės, adatos, ylos. Skirtuvus ir galąstuvus daryta iš akmens. Geležiniai ietigaliai ir geležimi apkaustyti skydai su to paties metalo antskydžiais ir rankenomis buvo pagrindiniai kario ginklai (pav. 58). Vyrų kapuose šalia galvos paprastai randami 2 ietigaliai. Jų įmovose būna medinių kotų liekanų. Kalavijų aptikta tik išimtiniais atvejais. Vienas dviašmenis ilga įkote,

užsibaigiančia keturkampiu skersiniu, rastas sūduvių kunigaikščio kape Šveicarijoje prie Suvalkų. Dvinariai su didelėmis kilpomis galuose žąslai ir pentinai irgi buvo geležiniai (pav. 59; 60).

60. Geležiniai 250—300 m. prūsų pentinai iš Sembos

3. Metalų apdorojimas

Dauguma papuošalų buvo gaminama iš įvežtinio žalvario ir maža dalis — iš įvežtinio sidabro, o įrankiai ir ginklai — iš pelkių rūdos išlydytos geležies.

Pirmųjų m. e. amžių žalvario žaliava kol kas nėra tiksliai datuota. Greičiausiai buvo importuojamos lydytos lazdelės kaip ir šiek tiek vėlesniais laikais. Miežaičių lobio, Kelmės raj., ištirtos lazdelės parodė, kad tai vario ir cinko (iki 26%) lydiniai (*135,* p. 93). Iš tokių lazdelių vietiniai amatininkai gamino žalvarinius papuošalus. Metalas buvo labai branginamas. Senų ar sulūžusių dirbinių neišmesdavo, o surinkdavo ir perlydydavo. Žalvario dirbiniai buvo liejami vienkartinėse molio formose pagal vaško modelius. Smulkesniems papuošalams vartotos akmeninės liejimo formos.

Žalvario dirbinių sudėtis visais geležies amžiaus laikotarpiais Lietuvoje buvo panaši: tai daugiakomponenčiai lydiniai; didžioji dalis su cinko priemaiša, o mažoji (I—IV a. apie 18,5%) — su alavo.

Mūsų eros pradžios sidabro ir aukso dirbinių rasta nedaug. Pirmieji sidabriniai ar sidabriniai kartais auksuoti papuošalai buvo įvežti iš Romos provincijų. Nuo III a. atsirado pačių pasigamintų sidabruotų dirbinių. Už gintarą gautas sidabrines romėniškas monetas išradingi meistrai paversdavo įdomesniais daiktais: antkaklėmis, segėmis, puošiamosiomis plokštelėmis, kurias prilipdydavo prie segių, apyrankių, kabučių ir kitų papuošalų. Iš sidabro dirbinių analizės matyti, kad jų sudėtis buvo tokia pat kaip ir sidabrinių romėniškų monetų (*135,* p. 93).

Pelkių rūdos telkinių yra įvairiose Lietuvos vietose: Nemuno, Dubysos, Akmenos slėniuose, taip pat Utenos, Molėtų, Zarasų apylinkėse ir kitur. Geležiai gaminti buvo visai palankios sąlygos. Iš maždaug 40 kg išlydytos rūdos buvo gaunama apie 20 kg žaliavos. Geležį lydė pusiau žemėn įkastose krosnelėse. Angos oro pūtimo cilindrams įstatyti ir šlakui išleisti buvo žemiau žemės paviršiaus. Vėliau geležį lydė antžeminėse krosnelėse taip: dėdavo medžio anglies ir geležies rūdos. Degant angliai, išsiskiria anglies oksidas, smarkiai pakyla temperatūra, ir susidaro sąlygos reakcijai: rūdoje esantis geležies oksidas virsta geležimi, o priemaišos — šlaku. Skystas šlakas suteka į krosnelės dugną, o geležies gabalėliai sulimpa ir sukrenta į jos apačią kaip korėta kritė (*133,* p. 80). Geležies gamyba sparčiai tobulėjo: jau III—IV a. mokėta gaminti plienines kalavijų geležtes. Kalviai suvirindavo geležines ir plienines juostas (*133,* p. 83).

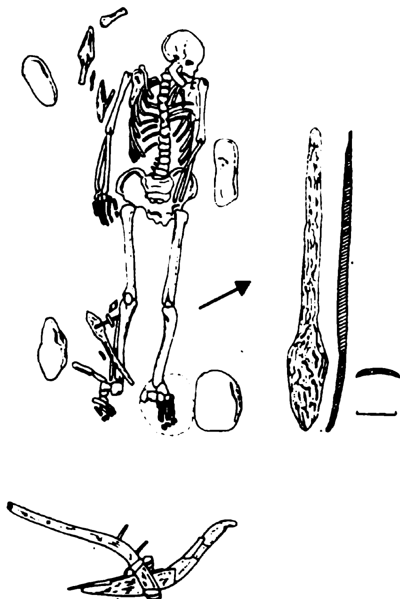
Didesni amatininkystės centrai buvo prie svarbesnių piliakalnių ir pačiuose piliakalniuose. Tai rodo randamos liejimo formos, tigliai, samteliai, gargažės, geležies rūdos lydymo krosnelės ir įvairūs metalo apdorojimo bei dekoravimo įrankiai, taip pat kalteliai, grąžtai, ylos ir kt. Tokių daiktų aptikta Rytų Lietuvoje: Moškėnų, Voronių, Velikuškių ir Nemenčinės piliakalniuose.

4. Žemdirbystė ir gyvulininkystė

Negalima tiksliai atsakyti, kada nuo kaplinės žemdirbystės pereita prie ariamosios, bet neabejojama, kad pirmaisiais m. e. amžiais jau buvo ariamoji žemdirbystė. Iš tų laikų rasta geležinių noragų. Sūduvių žemėje, Šveicarijos kapinyne prie Suvalkų, 1961 m. atkastas II—III a. žemdirbio kapas. Jame buvo įdėtas visas arklas. Medinių dalių neišliko, bet geležiniai apkaustai ir irklo pavidalo noragas puikiai rodo buvus ariamąją žemdirbystę (pav. 61). To kapinyno kasinėtojo J. Antonevičiaus nuomone, tai buvęs pavažinis arklas, kurio noragas turėjęs būti tvirtinamas gulsčias. Juo galima arti tik labai negiliai ir siauru ruoželiu supurenti dirvą (*120—122*). Panašus geležinis noragas, rastas Šiaurės Lietuvoje Juodonyse, Rokiškio apylinkėje, yra to paties ar kiek vėlesnio laikotarpio (*98,* p. 276, pav. 183:2). Sprendžiant iš lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros bei baltiškų skolinių finougrų kalbose, noragai iš gyvulių ragų bei medinės akėčios galėjo būti vartojamos tais pačiais laikais ir net gerokai anksčiau. Archeologiškai jų buvimą sunku įrodyti.

Buvo auginami kviečiai, miežiai, rugiai, soros ir avižos. L. Kšivickio 1910 m. netoli Girkalnio, Raseinių raj., tyrinėtame Gabrieliškių-Naukaimio piliakalnyje, kurio kultūrinis sluoksnis pagal romėniškas monetas datuojamas II—III a., akmenimis grįstoje duobėje aptikta net 74 gorčiai suanglėjusių grūdų ir duonos gabalų. Daugiausia buvo kviečių, kiek mažiau rugių, miežių, sorų ir avižų (*136,* p. 57). Piliakalniuose drauge su javų grūdais rasta ir pikt-

žolių sėklų: ruginių dirsių ir balandų. Vyraujant lydiminei žemdirbystei, piktžolių javuose būdavo labai nedaug, sėkla švari. Tad piktžolės netiesiogiai liudija ariamąją žemdirbystę. Be to, žinoma, jei drauge su grūdais randama ruginių dirsių *(bromus secalinus)*, tai

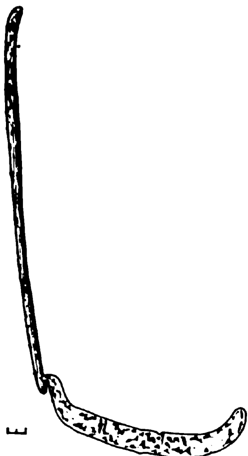

61. Sūduvių žemdirbio maždaug 150—250 m. kapas iš Sveicarijos kapinyno, Suvalkų raj.

turėjo būti sėjamos žieminių rugių rūšys ir jau vartojama pūdyminė sistema. Tose vietose, kur randama balandų *(chenopodium album)*, turėjusios būti seniai dirbamos sukultūrintos žemės (*98*, p. 251).

Augant žemdirbystei, gyvulininkystės vaidmuo nemažėjo. Iš piliakalnių tyrinėjimų žinoma, jog naminių gyvulių kaulai visada sudaro nuo 70 iki 80% visų gyvulių kaulų. Kaip ir anksčiau, vyrauja galvijų kaulai. Po jų eina kiaulių, avių, ožkų, arklių ir šunų kaulai. Dalgių atsiradimas sietinas su gyvulininkystės tobulėjimu, nes dalgiu daug lengviau nei titnaginiais peiliukais ar pjautuvais paruošti gyvuliams pašarą (pav. 62).

25—30% gyvulių kaulų sudaro miško žvėrių kaulai. Tai rodo, kad tebebuvo medžiojama. Iš kaulų analizės matyti, kad buvo medžiojami stumbrai, taurai, briedžiai, elniai, lokiai, šernai, vilkai, stirnos, bebrai, zuikiai, kiaunės, opšrai ir voverės; ypač daug kilniųjų elnių ir briedžių (*98*, p. 253). Žvejybos įrankiai bei žuvų kaulai kalba apie žvejybą, ypač tose vietose, kur gyventa prie didesnių ežerų ir upių.

62. Maždaug 250 m. geležinis dalgelis žolei pjauti iš buv. Karaliaučiaus srities

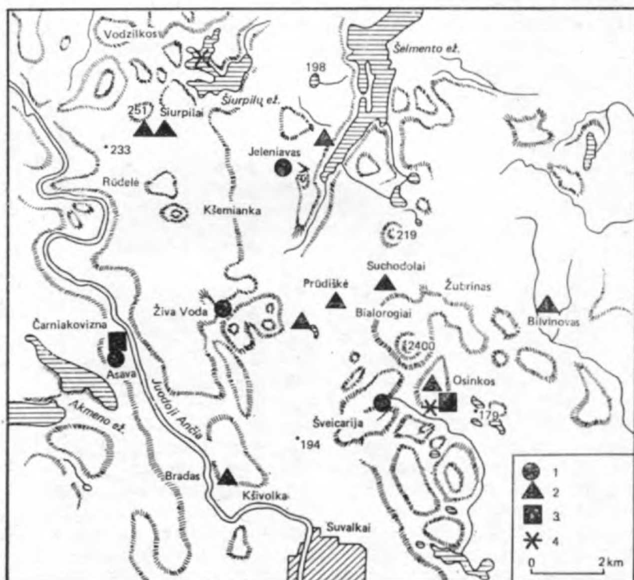
5. Piliakalniai ir kaimai

Daugelis piliakalnių su I—IV a. kultūriniais sluoksniais yra tie patys, kuriuose pradėta gyventi žalvario bei ankstyvajame geležies amžiuje. Rytų Lietuvoje, Pietryčių Latvijoje ir Baltarusijoje juose aptinkama brūkšniuotosios keramikos. Šio laikotarpio naujovė ta, kad šalia gyvenamųjų piliakalnių atsirado nedidelių labai sutvirtintų piliakalnių. Juose neaptikta namų liekanų ir kitokių ilgesnio gyvenimo žymių. Šalia pastebėta kaimų pėdsakų. Dėl to manoma, kad maži, bet ypač sutvirtinti piliakalniai buvo naudojami tik gynybai. Į juos turbūt subėgdavo aplinkinių kaimų gyventojai. Šie piliakalniai labai stačiais šlaitais, su aukštais pylimais ir visai nedidelėmis aikštelėmis. Aukščiausi pylimai supilti iš gamtos neapsaugotos pusės. Ne upių santakoje esantys ar pelkių nesaugomi piliakalniai buvo iš visų pusių apjuosiami aukštu pylimu. Paminėsime vieną iš tokių piliakalnių, kasinėtų Migonyse, Jiezno apylinkėje. Jis įrengtas Kruonės upelio kyšulyje. Šlaitai nepaprastai aukšti ir statūs. Aukštas pylimas saugojo piliakalnį nuo žemesnės, priešui lengviau prieinamos pusės. Nuo upės jis 16 m aukščio. Šalia piliakalnio rasta kaimų pėdsakų. Kasinėjant jį, prie pylimo papėdės aptiktas akmenų grindinys. Kultūriniame sluoksnyje rasta degėsių, puodų šukių ir gyvulių kaulų. Tiriant pylimą, pastebėti 4 statymo laikotarpiai. Paskutinysis pylimas buvo 4 m aukščio ir prie pagrindo 14 m pločio. Piliakalnio aikštelė ne didesnė kaip 100 m² (*98*, p. 145).

Didesniuose, gyvenamuosiuose, piliakalniuose rasta antžeminių namų su atvirais židiniais pėdsakų. Namai, kaip ir anksčiau, mediniai. Nemenčinės piliakalnio apatinis kultūrinis sluoksnis yra II—IV amžiaus (*98*, p. 145). To paties laikotarpio ir minėtasis Gabrie-

liškių-Naukaimio piliakalnis *(120—122; 126)*. Namų ir židinių liekanų rasta Suvalkų apylinkėse ir Užnemunėje.

Piliakalnių ir gyvenviečių santykiai, kaimų dydis ir augimas laukia gilesnių ir sistemingų kasinėjimų ateityje. Šiuo atžvilgiu

63. Kapinynai, piliakalniai ir gyvenvietės sūduvių žemėje į šiaurę nuo Suvalkų: *1* — III—V a. kapinynai; *2* — V—VII a. kapinynai; *3* — gyvenvietės; *4* — piliakalniai

plačiau tyrinėta tik Suvalkų apylinkėse, sūduvių-jotvingių žemėje. Šveicarijoje (Szwajcarja), į šiaurę nuo Suvalkų, kur aptikti keli kunigaikščių ir kitų žmonių kapai, per 1 km nuo kapinyno (Osinkų vietovėje) rasta kelių šimtmečių gyvenviečių bei piliakalnis (pav. 63). Poros hektarų plote pastebėti gyvenviečių ar ūkinių pastatų pėdsakai skiriami II—IV amžiui. Gretimi to paties laikotarpio kapinynai rasti per 5—7 km. Apie 400 m. kapų skaičius ir gyvenviečių dydis padvigubėjo, ir buvo įrengtas mažas gynybinis piliakalnis, iš sausumos pusės saugomas griovių ir 3 palisadų. Kaimas įsikūrė piliakalnio papėdėje. Čia atkasti vertikalių stulpų 4,5×6 m dydžio namai (jų pėdsakai) su akmenų ir molio židiniais viduryje. Šalia

namų rasta duobių atsargoms laikyti. Jų sienos krėstos iš molio su gyvulių kaulų ir puodų šukių priemaišomis. Duobėse aptikta didelių — net iki 60 litrų talpos — puodų.

Remdamiesi Sveicarijos ir Osinkų tyrinėjimais, galime įsivaizduoti kapų, gyvenviečių ir piliakalnių sistemą. Šalia piliakalnio ir kiek toliau nuo jo pradėjo augti kaimai. Piliakalnyje turėjo gyventi ir srities valdovas. Tokia pat gyvenviečių ir piliakalnių sistema išliko ankstyvaisiais viduramžiais ir istorinių laikų pradžioje.

6. Visuomenės struktūra

Anksčiau minėjome, kad patriarchalinė sistema ir genčių junginiai su piliakalniais centruose Šiaurės rytų Europoje atsirado apie 2500 m. pr. m. e., kai atėjo indoeuropiečiai. Nuo to laiko iki pirmųjų m. e. amžių gentinė sistema su kaimais pačiuose piliakalniuose maža keitėsi. Piliakalniuose paprastai randama maždaug 6—10 namų su židiniais ir ūkinių pastatų. Stipriai įrengti ir gynybai naudojami maži piliakalniai, atsiradę tarp 200 ir 400 m., rodo, jog padaugėjo užpuolimų, o kartu ir gyventojų bei jų turto. Osinkų piliakalnis mažiausiai du kartus buvo užpultas ir sudegintas.

Gentinės sistemos pagrindai glūdi indoeuropiečių protautėje. Jos senumą liudija lyginamasis indoeuropiečių kalbų mokslas. Žodžiai tautai (lietuvių *tauta*, oskų-umbrų *touta*, airių *tuath*), genčiai (lotynų *gens*, graikų *genos*, sanskrito *jana*) ir kaimui (graikų *oikos*, lotynų *vicus*, sanskrito *viś*, gotų *weihs*, senosios slavų kalvos *vĭsĭ*) pavadinti yra paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės ir į Europą pateko ne vėliau kaip 3000 m. pr. m. erą. Patriarchalinę sistemą atspindi ir lietuvių *viešpatis*, senovėje turėjęs būti šeimos, kaimo ar genties valdovas, vyresnysis. Sanskrito *viśpati* reiškia namų valdovą, o Avestos kalboje — genties vadą.

Pirmųjų m. e. amžių visuomenės sistema galėjo būti panaši į istorinių laikų pradžios sistemą. Buvo genčių valdovai ir kaimų vyresnieji. Atsiradus stipresnių valdovų, galėjo būti ir didesnių genčių junginių. Kapų tipų pasiskirstymas sritimis liudija etnines grupes buvus nemažose teritorijose. Tose srityse tikriausiai gyveno stipresnių ir silpnesnių valdovų ir veikė subordinacijos sistema.

Rasta sričių valdovų kapų. Vienas iš jų yra jotvingių kunigaikščio kapas Sveicarijos kapinyne. Čia kasinėta 1956—1957 m.; vadovavo Varšuvos archeologas J. Antonevičius. Kunigaikščio kapas aptiktas pačiame didžiausiame — 18 m skersmens — pilkapyje, o kiti buvo ne didesni kaip 8—10 m. Maždaug 55 m. valdovas gulėjo nedegintas smėlio aikštelėje po akmenų sampilu. Prie jo kaulų rasta 85 cm ilgio geležinis kalavijas, skydas, iečių, kirvis, žirklės, pincetų, kaulinės šukos, sidabrinių žieduotųjų segių, sidabru ir auksu puoštų apskritų ir keturkampių plokštelių, gražintų rozetiniu raštu ir įmuštomis akutėmis, sidabrinė elnio figūrėlė (pav. X) ir žirgo aprangos daiktų. Ypač gražūs žirgo galvos papuošalai (pav. IX).

Prie kaktos papuošalo prilipdyta sidabro plokštelė su stilizuotomis žmonių galvomis ir rozetėmis; jis puoštas mėlyno stiklo karoliais. Kapas priklauso IV amžiui. Toje pačioje vietoje aptiktas kitas V a. pradžios kunigaikščio kapas. Kunigaikštis palaidotas sudegintas šalia nedeginto žirgo. Tarp sudegusių kaulų rasta 94 cm ilgio geležinis kalavijas, sidabrinė lankinė segė, emaliuota apskrita plokštelė, gintaro karolių ir geležinės avikirpės žirklės (pav. 59). Antrasis mirusysis galėjo būti pirmojo įpėdinis.

Turtingumo atžvilgiu ir vyrų, ir moterų kapai beveik vienodi, tik pastaruosiuose gerokai daugiau papuošalų. Be to, Vidurio Lietuvoje, Veršvų ir Upytės kapinynuose, aptikti keli itin turtingi IV a. moterų kapai (pav. II, IV—VI). Dvi moterys gulėjo dvigubuose kapuose, palaidotos šalia vyrų (Upytės moteris mirusi vėliau už vyrą). Veršvų dideliame dvigubame kape palaidota mirusioji buvo nepaprastai turtingai išpuošta: ant kaklo uždėta stiklo ir emalio karolių apvarų bei žalvarinių grandinėlių, ant dešiniosios rankos 2 juostinės apyrankės, o ant kairiosios — keturios. Dar viena apyrankė rasta tarp blauzdikaulių. Virš galvos atskirai į tualetinę dėžutę, kurios likę tik pėdsakų, įdėta dar daugiau papuošalų: vytinė kilpiniais galais, taip pat trimitiniais, šaukštiniais ir kūginiais galais antkaklės, 6 juostinės apyrankės ir krūtinės papuošalas iš žalvarinių įvijų bei trikampių pakabėlių, prie kurių prikabinti keturkampiai kabučiai. Šalia tų papuošalų padėtas romėniškas žalvarinis ąsotėlis. Prie vyro griaučių ties šlaunikauliu rasta tik geležinis įmovinis kirvis, ties petikauliu — geležinis peilis ir prie kaklo — geležinis smeigtukas (turbūt apsiaustui susegti). Upytės mirusioji papuošta sidabrine šaukštine antkakle, žalvarine sege su grandinėlėmis ir kabučiais, trikampiu pasaitėliu su 3 grandinėlėmis ir trikampiais kabučiais ir po 6 apyrankes ant rankų. Pridėta ir geležinė yla. Dvi žalvarinių įvijų eilės skersai blauzdikaulių netoli kojų pėdų — turbūt puošnaus vilnonio drabužio papuošimo liekanos (*127*, pav. 123, 124).

Veršvų ir Upytės turtingosios moterys greičiausiai buvo didikų ar srities valdovų žmonos. Ir vėlesniais priešistoriniais laikais rasta turtingų moterų kapų. Atrodo, kad valdančiojo luomo moterų padėtis buvo privilegijuota kaip ir vėlesnių laikų karalienių bei didikių.

Iš kapinynų medžiagos matyti, kad šalia valdovo ir jo svitos ar tarybos, kurią sudarė greičiausiai valdovui artimiausi, galingiausi ir turtingiausi žmonės, buvo dar kelių turtingumo laipsnių grupės. Viena jų — aristokratija; jai priklausė gerai ginkluoti kariai — raiteliai, žemvaldžiai ir kiti svarbūs asmenys, stovintys arti valdančiosios klasės. Šią grupę sudaro turtingiausi kapai šalia pačių turtingiausiųjų: valdančiųjų, jų šeimų ir svitos. Antroji, vidurinė grupė — pirkliai ir amatininkai (ypač kalviai ir juvelyrai), kurie iškilo pirmaisiais m. e. amžiais, plečiantis prekybai ir amatams. Neturtingi kapai žemiausios — žemdirbių ir vergų — klasės. Juose paprastai randama tik darbo įrankių ar puodų arba visai nieko.

Turtingumo laipsnis įvairuoja: vienoks jis pajūryje, prūsų ir kuršių žemėse, kitoks rytinėse teritorijose. Turtingiausiose srityse, ypač Vyslos deltoje, Sembos pusiasalyje ir Nemuno žemupyje, labiausiai nuo kitų skiriasi vidurinis luomas. Prekyba, be abejonės, padėjo jam išaugti. Iš tyrinėtų Vyslos žemupio kapinynų matyti, kad čia turtingų kapų buvo gerokai daugiau negu kaimyninėse srityse į vakarus ir pietus. Neturtingi kapai sudarė apie 60%, o kaimyninėse (nebaltų) žemėse — iki 80—87% (*132*, p. 62).

Išvados apie visuomenės struktūrą grindžiamos tam tikrų faktų žinojimu, ne statistika, kurios dar labai trūksta. Kai visų baltų sričių kapinynų duomenys bus apdoroti skaičiavimo mašinomis, bus galima daug tiksliau kalbėti apie kiekvieną sritį. Remdamiesi sukauptais duomenimis, galime tik apytikriai teigti, kad baltų visuomenės struktūra apskritai panaši į keltų ir germanų, apie kurias žinoma iš istorijos šaltinių.

7. Baltiškos sritys tarp Vyslos ir Okos

Iki m. e. pradžios baltų genčių geografija, išskyrus periferines sritis ir prūsų galindų (Zarubincų kultūros) migraciją į Dnepro baseiną, turėjusią nemažą įtaką rytų baltų teritoriniams santykiams, labai mažai keitėsi. O vakarinių ir pietinių baltų kaimynų situacija kito. Pirmaisiais m. e. amžiais Vyslos baseine vyko nuolatinis judėjimas. Slaviška laikoma Pševorsko (Przeworsk) kultūra paplito beveik visame Vyslos baseine. Pietryčiuose skitus pakeitė gentiniški jiems sarmatai, kurie per Ukrainos stepes patraukė iki Dunojaus žemupio ir tolyn į Vidurio Europą. Maždaug tuo pačiu metu, II a., gotai iš Vyslos žemupio per Volynę nukeliavo ligi Juodosios jūros. Tarp Dnestro ir Doneco susikūrusi jų karalystė turėjo įtakos pietryčių baltams (plg. pav. 55).

Viduriniai baltai Rytprūsiuose, Lietuvoje, Latvijoje ir Baltarusijoje laikėsi savų tradicijų, ryškiau negu anksčiau skirdamiesi vieni nuo kitų lokaliniais savitumais, kurie pastebimi iš papuošalų stiliaus, keramikos ir ypač specifinių laidojimo būdų. Kadangi nuo pirmųjų m. e. amžių iki istorinių laikų pradžios kapų tipai išsilaikė daugmaž tose pačiose teritorijose, manoma, jog jų paplitimas sutampa su baltų genčių ribomis (*125*; *139*, p. 80—88).

Prūsų žemių sritinis pasiskirstymas panašus kaip ir ankstyvajame geležies amžiuje: aiškiai skiriasi Sembos—Notangos, Vakarų Mozūrų (galindų) ir Rytų Mozūrų (sūduvių) sritys. Sembos pusiasaliui būdingi akmenimis apkrauti nedegintiniai kapai, rodantys išlikusias pilkapių tradicijas. Čia laipsniškai pereita prie deginimo papročio ir laidota tiesiai duobutėje arba urnose. Galindų srityje buvo deginama ir laidojama tik urnose. Tarp sembų-notangų ir galindų išryškėjo lokalinė grupė, sietina su istorinių laikų Barta. Prieglaus—Įsruties srityje galima įžiūrėti tam tikrų bruožų, išli-

kusių iki istorinių laikų, kada šioje teritorijoje minimi nadruviai. Nemuno žemupyje pradeda kristalizuotis atskira grupė, žinoma iš kelių plokštinių kapinynų su nedegintiniais kapais. Didesnis vėlesnių šimtmečių kapų skaičius rodo šios srities savarankiškumą ir kultūros tęstinumą. Istorijos šaltiniai čia mini skalvius. Sūduvių žemėje, į vakarus nuo Nemuno aukštupio, iki Narevo baseino pietuose ir Mozūrų ežerų vakaruose, buvo laidojama krūsniniuose (iš akmenų sukrautuose) kapuose. Ši kapų forma jotvingiams (sūduviams) buvo būdinga daugelį amžių iki istorinių laikų pradžios.

Vakarų Lietuvoje ir Vakarų Latvijoje laidota plokštiniuose kapuose, apdėtuose akmenų vainikais. Ši tradicija paveldėta iš anksčiau čia buvusių pilkapių su akmenų vainikais. Visi plokštiniai kapai buvo atskirai apjuosti ir vienas su kitu sujungti akmeninėmis sienomis, t. y. imituoti buvę akmenų vainikai. Žinomesni tokie kapinynai kasinėti Kurmaičiuose, Rūdaičiuose, Lazdininkuose, Senkuose, Ankštakiuose ir kitur Kretingos rajone *(128)*. Kapuose rasta geležinių įmovinių kirvių, dalgių, ietigalių, romėniškų monetų, sudėtų į beržo tošies dėžutes ar į miniatiūrinius puodelius, ir itin daug papuošalų. Laidosena nesikeitė per visus šio laikotarpio šimtmečius ir vėliau. Nėra abejonės, kad Šiaurės vakarų Lietuvos kampe ir Vakarų Latvijoje gyveno kuršiai, istorijos šaltinių minimi nuo VII amžiaus.

Pietinėje Vidurio Lietuvoje taip pat buvo laidojama plokštiniuose kapuose, bet aplink juos nedėta akmenų vainikų. Tik prie galvos ir kojų aptinkama po porą akmenų. Tokių kapų kasinėta Sargėnų, Veršvų prie Kauno ir Seredžiaus prie Vilkijos kapinynuose (*101*, p. 40—46). Dėl šių kapų priklausomybės yra dvi skirtingos nuomonės: vieni, pvz., R. Kulikauskienė, juos skiria pražemaičiams, kiti, pvz., A. Tautavičius,— aukštaičiams. Ši sritis iki Nevėžio vakaruose kartu su Rytų Lietuva priklauso brūkšniuotosios keramikos kultūros paplitimo zonai.

Šiaurės Lietuvoje ir Vidurio Latvijoje buvo paplitę pilkapiai, bet nuo III a. laipsniškai pereita prie laidojimo plokštiniuose kapuose. Pilkapiuose mirusieji paguldomi ant žemės paviršiaus, paskui supilamas apie 1 m aukščio ir nuo 5 iki 13 m skersmens sampilas. Prie pagrindo pilkapiai apjuosti akmenų vainikais. Pilkapyje paprastai randama keletas kapų: penki, šeši ar daugiau. Manoma, kad taip laidoti vienos šeimos nariai. Šio tipo pilkapių aptinkama Mažeikių, Šiaulių, Panevėžio ir Biržų rajonuose. Pilkapių sritis pietuose siekia Raseinių rajoną, o šiaurėje — Latvijos Mūšos upyną ir visą Vidurio Latviją; ji skirtina žiemgaliams *(123)*.

Dauguvos vidurupio krašte, abiejose upės pusėse, į rytus nuo žiemgalių, randama panašių iki 8—9 m skersmens pilkapių su akmenų vainikais; čia būna palaidota iki dešimties ar daugiau mirusiųjų. Kaip ir žiemgalių žemėse, tai turbūt vienos šeimos laidojimo vieta. Pilkapių tradicija šiose vietose (Buokiai prie Abelių, Priedainė prie Luokstenės piliakalnio, į šiaurės rytus nuo Sėlpilio) išliko iki XII amžiaus (*123*, p. 142). Kultūros tęstinumas leidžia

spėti, kad sėliai, kuriuos istorijos šaltiniai pradeda minėti tik XIII a., čia jau buvo įsikūrę nuo pirmųjų m. e. amžių.

Materialine kultūra sėliai beveik nesiskyrė nuo latgalių, bet jų laidojimo būdas kitoks. Latgalių pilkapiai buvo apkraunami akmenimis, o vėliau, nuo VII a., jų teritorijoje randama tik plokštinių kapinynų.

Rytų Lietuvoje ir už jos ribų iki Naugarduko—Minsko—Zaslavlio—Polocko buvo paplitę pilkapiai. Ir laidosena, ir kapų inventoriumi jie aiškiai skiriasi nuo Vidurio, Šiaurės ir Vakarų Lietuvos kapų. Mirusieji buvo laidojami duobėse po pilkapiu. Paprastai randamas vienas kapas, kartais — keli. Vėlesnių kapų būna pilkapio sampile. Šios srities kultūros vienalytiškumas ir tęstinumas ne tik pirmaisiais m. e. amžiais, bet ir vėliau nekelia abejonių: ji priklausė lietuviams aukštaičiams. Šiaurėje Rytų Lietuvos pilkapių paplitimo riba eina per Ignalinos ir Zarasų rajonus, kurių kaimynai buvo sėliai. Pietuose Rytų Lietuvai būdingų pilkapių tyrinėta Šalčininkų, Eišiškių ir Varėnos apylinkėse. Į pietvakarius nuo tos ribos prasidėjo jotvingių (sūduvių) žemės.

Lietuvių sritis yra vidurinė, iš visų pusių supama kitų baltų genčių. Iki slavų įsiveržimo nei slavai, nei finougrai nebuvo jos kaimynai. Tokia geografinė padėtis turbūt bus lėmusi lietuvių kalbos konservatyvumą ir grynumą.

Į rytus nuo lietuvių iki Zarubincų kultūros žmonių migracijos tarp Dauguvos aukštupio, Dnepro ir Okos skyrėsi 4 kultūriniai variantai: 1) Dnepro aukštupio ir Dauguvos, 2) Volgos aukštupio, 3) Desnos, Okos, Dono aukštupio srityje — Juchnovo kultūra ir 4) Milogrado grupė Pripetės—Dnepro srityje. Nuo Zarubincų kultūros žmonių (prūsų galindų) atėjimo pirmaisiais m. e. amžiais prasidėjo kultūrinis niveliavimasis: atskiros kultūrinės zonos lyg ir susivienijo. A. Mitrofanovas naują, hibridinę, kultūrą pavadino vienu vardu: Bancerovskaja pagal Bancerovščinos piliakalnį Sožo aukštupyje (*138*, p. 243—261). Zarubincų kultūros įtaka ypač jaučiama keramikai (labai paplito poliruoti ir profiliuoti puodai bei dubenėliai). Sena pilkapių tradicija sunyko. Vietoj jų įsigalėjo plokštiniai kapinynai su degintiniais kapais. Tos kultūros teritorijoje atsirado naujų kultūrinių variantų, Desnos baseine vadinamų Počepsko kultūra, Dnepro—Adamensko, Okos—Maskvos srityje — Moščinų. Apie III—IV a. Zarubincų kultūros elementų tartum ir neliko, jie susiliejo su vietine kultūra. Taigi pirmaisiais m. e. amžiais Rytų Baltarusijoje ir Vidurio Rusijoje, susiliejus rytų ir vakarų baltų kultūros elementams, susiformavo nauja baltiška kultūra.

V. Ankstyvieji viduramžiai: vidurinis ir vėlyvasis geležies amžius (400—1200 m.)

Apie 400 m. Europoje įvykusios permainos — hunų įsiveržimas, gotų ir Romos imperijų žlugimas bei germanų tautų kraustymasis — negalėjo nepaveikti baltų kultūros, nors tiesiogiai baltų žemių jos nelietė. Sutriko senieji prekybos keliai, smuko bendras visos Europos kultūros lygis. Baltų kultūra rutuliojosi toliau, bet jau be tokio kūrybinio polėkio, koks buvo jaučiamas III—IV amžiuje.

Nauji šio laikotarpio įvykiai, gerokai atsiliepę baltų tautoms, buvo kōvos ir prekyba su skandinavais, taip pat slavų veržimasis į Dnepro baseiną.

1. Santykiai su skandinavais

Nuo V—VI a. pradėjo plėtotis santykiai su užjūrio kaimynais — skandinavais, visų pirma su Gotlandu. Manoma, kad dėl gyventojų pertekliaus gotlandiečiai pradėjo emigruoti ir apie 500 m. pasirodė Rytų Pabaltijyje. Aptinkama radinių, kurie gali būti jų atvežti. Skandinavų sagos mini švedų žygius į baltų žemes. Daugiausia sužinome iš Hervararsagos. Joje minima, jog karalius Ivaras (miręs apie 675 m.) valdęs Kuršą ir Estiją (*150*, p. 14—15). Po poros šimtų metų Rimbertas veikale „Šventojo Anscharo gyvenimas" (*154*) sako, kad kuršiai (*Chori*) kažkada priklausę švedams ir dėl to maištavę. Kuršių sritį dabartinėje Latvijoje gotlandiečiai galėjo būti kurį laiką kolonizavę. Antai Gruobinioje prie Liepojos kasinėjant aptikta gotlandiečių, Vidurio Švedijos gyventojų, maždaug 650—850 m. kapų bei dirbinių (*150*, p. 34; *151*, p. 103—132).

Rimberto aprašyme yra vaizdinga IX a. kuršių karų su danais ir švedais ištrauka, kartu atskleidžianti kai kuriuos kuršių kultūros bruožus. Autorius pradžioje mini danus, kurie daugybe laivų nuvykę į kuršių kraštą pasiplėšti ir pavergti jį. Ten buvę 5 miestai. Sužinoję apie atplaukusius danus, susitelkę gyventojai drąsiai gynęsi. Danus visai sumušę, paėmę jų laivus, daug aukso, sidabro ir kitokio turto. Tai sužinojęs švedų karalius Olafas ir jo žmonės panorę išgarsėti ir atlikti tai, ko danai neįstengę. Su didele kariuomene Olafas nuvykęs į kuršių žemę. Iš pradžių pasiekę kuršių miestą *Seeburgą* (greičiausiai Gruobinią prie Liepojos), kuriame buvę 7000 kovotojų, jį nusiaubę ir sudeginę. Iš ten, palikę laivus, ėję į kitą kuršių miestą *Apulia* (Apuolę) ir pasiekę jį po 5 dienų. Čia radę 15 tūkst. karių. Atvykus švedams, apuoliškiai užsidarę mieste ir priešinęsi 8 dienas. Tik devintąją pasidavę, prižadėję grąžinti iš danų praėjusiais metais (854 m.) paimtą grobį, duoti už kiekvieną

miesto gyventoją po pusę svaro sidabro, mokėti mokesčius ir klausyti švedų. Gavę didelį lobį ir 30 įkaitų, švedai grįžę atgal *(154)*. Jei šis aprašymas ir nevisiškai tikslus (abejotina, kad 1 ha aikštelėje būtų tilpę 15 tūkst. karių), jis vaizdingai atspindi kuršių istoriją ir jų santykius su vikingais. Kaip apsupti gyventojai galėjo išsilaikyti 8 dienas ir nenumirti iš bado, paaiškina Apuolės piliakalnyje rastas 4 m ilgio ir 4,5 m pločio šulinys bei daug suanglėjusių grūdų: kviečių, miežių, rugių, avižų bei žirnių. Piliakalniuose paprastai buvo laikomos maisto atsargos.

Istorijos šaltiniai mini vikingų žygius į Pamarį, bet apie jų užkariavimus ar plėšikavimus prūsų žemėse trūksta žinių. Reikia pasikliauti archeologine medžiaga. Intensyvius santykius su prūsais liudija vikingų radiniai Vyslos žemupio srityje, ypač Gdansko, Elbingo (Elbląg) apylinkėse, Semboje ir Nemuno žemupyje ties Tilže (Sovetsku) ir Klaipėda. Ir istorinių laikų pradžioje, ir vėliau tai buvo svarbūs prekybos taškai. Dėl to manoma, kad daugumoje minėtų vietų ne tiek kariauta, kiek prekiauta. Kai kurios teritorijos galėjo būti ilgai kolonizuotos; antai Semboje, Kaupo miškelyje prie Viskiautų, aptiktas vikingų poros šimtų kapų kapinynas. Jų radiniai giminiški Vidurio Švedijos (Birkos) bei Gotlando radiniams. Ties Elbingu, Vyslos žemupyje, irgi aptinkama daug jų dirbinių bei kapų. Prekybos centruose vikingai galėjo kurį laiką išsilaikyti, bet kolonijose gyvenę ilgainiui susiliejo su prūsais. Saksas Gramatikas (XII a.) mini, kad vikingai vesdavę prūses *(145)*.

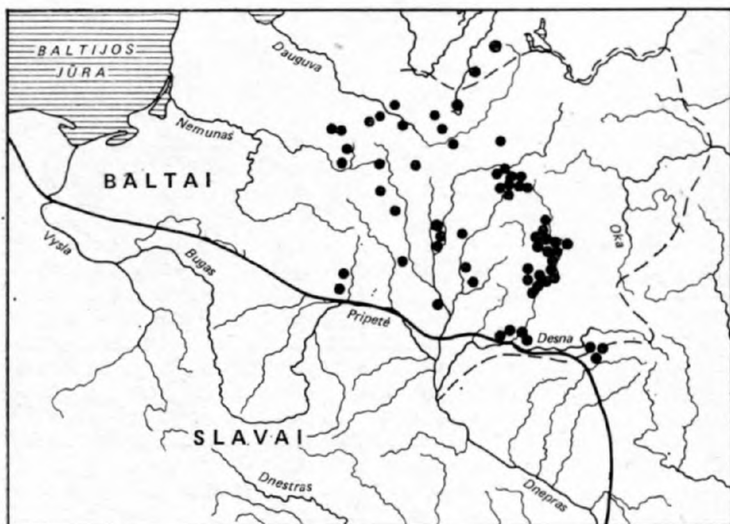
2. Slavų veržimasis

Žlugus gotų galybei dabartinėje Ukrainoje, išsilaisvinę iš vergijos rytų slavai pradėjo plėstis. Tuo pačiu metu iš dabartinės Lenkijos žemių pajudėjo ir vakarų slavai. Nuolatiniai totorių-mongolų veržimaisi iš rytų per Ukrainos stepes į rytinę Vidurio Europą vertė slavus ieškotis ramesnių vietų gyventi. To laiko jų gyvenimo būdas buvo pusiau klajokliškas. Nors ir augino gyvulius, dirbo žemę, bet gyveno labai mažais kaimais žeminėse, kurios netaisomos išsilaikydavo tik 7—10 metų. Jie nuolat kraustydavosi iš vienos upės pakrantės į kitą, lengvai išsikasdavo naujas mažas žemines, paprastai ne didesnes kaip 3×3 m. Tokios ekonominės padėties žmonėms lengviau judėti negu sėsliems žemdirbiams, gyvenantiems dideliais kaimais tvirtai pastatytuose namuose. Slavai sekė hunais ir avarais, tačiau jie ne tik klajojo, bet ir kūrėsi su šeimomis naujose vietose. Slavų migracija VI—VII a. apėmė didelę Europos teritoriją: pamažu jie kolonizavo Balkanų pusiasalį, Čekoslovakiją ir Vokietiją iki Danijos, o rytuose pradėjo stumtis į Dnepro baseiną (pav. 64).

Slavų migracija į Dnepro baseiną lėmė rytų baltų likimą: nuo VI iki XII a. jie asimiliavosi su slavais.

64. Slavų veržimasis VI—VII a.

65. Baltų ir slavų teritorija 500—800 m.: Dnepro ir Dauguvos aukštupio baseinuose tyrinėti baltų kultūros paminklai (piliakalniai, gyvenvietės ir kapinynai pagal V. Sedovą ir A. Mitrofanovą); baltiškų vandenvardžių riba

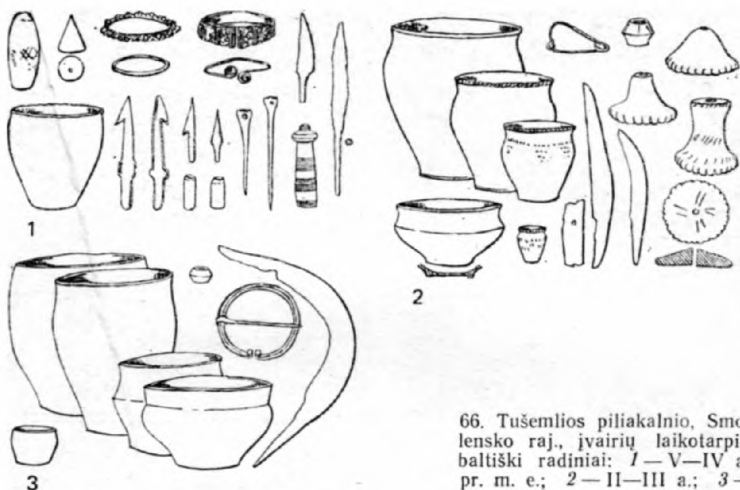
Dnepro vidurupio srityje, tarp Žitomiro ir Dnepropetrovsko, slaviška kultūra pasekama nuo V—VI amžiaus. Tai vadinamosios Žitomiro—Penkovkos tipo gyvenvietės, aptinkamos žemose upių pakrantėse. Kaimelius sudarė 6—10 žeminių su akmeninėmis krosnimis kampe. Inventorius labai negausus: paprastai būna tik lipdytų nedekoruotų dvigubo kūgio formos puodų. VI—VII a. šita kultūra tęsiasi į rytus nuo Dnepro, Desnos—Seimo baseine. Pagal gyvenvietę prie Volincevo, Sumų raj., ši grupė vadinama Volincevo kultūrine grupe. Kaimeliai labai panašūs į Žitomiro—Penkovkos grupių kaimelius su žeminėmis, kuriose rasta medinių rąstų liekanų (sienos statytos iš gulsčių rąstų) ir akmenų krosnių. Ir vieni, ir kiti mirusiuosius laidojo sudegintus plokštiniuose kapuose. VIII—IX a. slaviškos gyvenvietės paplito plačiau: Desnos, Seimo, Psiolo, Sulos ir Vorsklos baseinuose. Jų kaimai dabar persikėlė į aukštas kalvas. Tai vadinamieji Romnų tipo piliakalniai, saugomi pylimų ir griovių. Šitoje teritorijoje ankstyvieji istorijos šaltiniai mini severianų gentį. Toliau į rytus, Dono aukštupio apylinkėse, aptinkami Borševo tipo piliakalniai skiriami viatičių grupei. VIII—IX a. Dono ir Doneco srityje iškilus Chazarų kaganatui, rytų slavų gyvenimas jų naujose kolonijose pasunkėjo. Yra žinoma, kad jie privalėjo mokėti chazarams duoklę. Chazarų grėsmė galbūt skatino slavų severianų ir viatičių gentis stumtis kaskart tolyn į šiaurę.

Dnepro aukštupio baseiną, kur istorijos šaltiniai mini radimičių, dregovičių ir krivičių gentis, slavai pasiekė gerokai vėliau. Iki VIII—IX a. čia randama baltiškos medžiagos*.

Baltiška Bancerovščinos kultūra, kuri Dnepro srityje pradėjo formuotis apie IV—V a., susikryžiavus vietinei rytų baltų ir ateivių prūsų (Zarubincų) kultūrai, Dnepro aukštupio teritorijoje išliko iki VIII—IX a., vietomis, ypač Smolensko, Bobruisko, Gomelio ir Minsko srityse,— iki X a. vidurio. Ją rodo tyrinėtų piliakalnių ir plokštinių kapinynų su degintiniais kapais medžiaga (pav. 65; 66). Nuo VIII—IX a. baltiškų paminklų laipsniškai mažėja, ir apie X a. vidurį jie beveik išnyksta.

Sito pasikeitimo priežastis buvo naujų slavų genčių atėjimas. VII a. pabaigoje Dnepro aukštupio ir Dauguvos (Dvinos) baseine atsiranda ilgųjų pilkapių (tokie jie pasidarydavo dėl to, kad laidodami ilgindavo juos). Baltų gentims tokia pilkapių struktūra nebūdinga. Archeologams šie pilkapiai tapo galvosūkiu. Viena, juose randami degintiniai kapai yra labai neturtingi (spėjama, jog mirusiuosius su įkapėmis sudegindavo už kapinyno ir palaidodavo tik kaulelius), antra, jei ir pasitaiko papuošalų (antkaklių, apyrankių liekanų bei kabučių), jie neabejotinai latgališko ar lietuviško tipo. Dėl to A. Spicynas šio šimtmečio pradžioje ilguosius pilkapius skyrė lietuviams. Kiti archeologai (P. Tretjakovas, S. Tarakanova,

* Apskritai apie slavų veržimąsi žr.: *6*, p. 98—132. Apie baltų kultūrą Dnepro baseine žr.: *166*, p. 84—89; *176*, p. 129—144; *177*, p. 51—56; *171*, p. 97—103; *174*; *175*; *172*, p. 102—105; *179*, p. 145—157.

66. Tušemlios piliakalnio, Smolensko raj., įvairių laikotarpių baltiški radiniai: *1* — V—IV a. pr. m. e.; *2* — II—III a.; *3* — VI—VII a.

V. Sedovas ir kt.) laiko juos slavų krivičių pilkapiais, o E. Šmidtas interpretuoja kaip mišrios baltų-slavų kultūros paminklus. Tų pilkapių tik keramika slaviška. Jeigu iš tikrųjų VIII—IX a. ilguosiuose pilkapiuose palaidoti žmonės buvo krivičiai, tai jų kultūrą buvo labai paveikusi baltų kultūra. Šiaurėje, į rytus nuo Latvijos ir Estijos, Pskovo ir Novgorodo rajonuose, šių pilkapių materialinę kultūrą buvo labai paveikusi latgalių kultūra. Ankstyvieji istorijos šaltiniai čia mini krivičius ir slovėnus.

Ligi šiol nelabai aišku, kaip slavai atsirado taip toli šiaurėje. Kadangi Pskovo ir Novgorodo tarmės giminiškos vakarų slavų — lechitų — kalbai, manoma, jog krivičiai ir slovėnai atėjo iš pietvakarių per Vakarų Baltarusiją ir Nemuno aukštupio baseiną.

IX a. buvo sukurta Kijevo Rusios valstybė. X a. baigėsi slavų migracija į šiaurės rytus. Nepaliesta teritorija liko tik maža dalis senųjų žemių prie Baltijos jūros (prūsų) tarp Vyslos ir Nemuno, o rytinė riba ėjo šiek tiek ryčiau dabartinės etnografinės ribos. Dnepro aukštupio baseine ir iki Okos rytuose baltiškų salų išliko gerokai ilgiau. Iš XII a. šaltinių žinome apie stiprius galindus, su kuriais rusai nuolat kariavo, kol apnaikino. Kitos baltiškos salos Vitebsko ir Smolensko rajonuose pasekamos pagal baltiško tipo kapų radinius ir laidoseną.

Slavai dabar supo baltus beveik iš visų pusių. Tik latgalių kaimynai šiaurėje buvo vakarų finai.

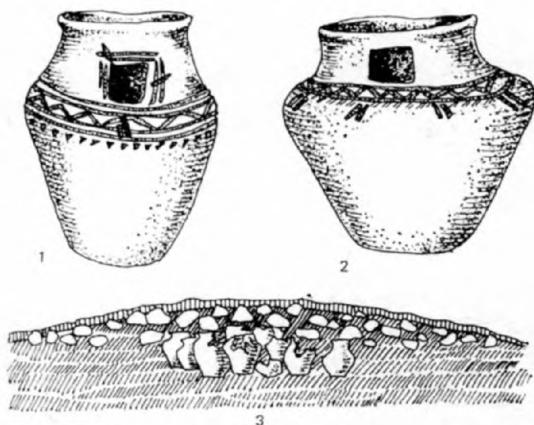
8 Užsak. Nr. 689

3. Genčių teritorinis pasiskirstymas slavų migracijos nepaliestose srityse

Pagrindinis šaltinis kultūrai rekonstruoti yra gausūs ir turtingi kapinynai. Šio laikotarpio kapų ištirta tiek daug, jog galime apibrėžti sričių ar genčių paplitimo ribas. Sritinis pasiskirstymas yra bemaž toks pat kaip ir pirmaisiais m. e. amžiais, tik pamažu keičiasi papročiai ir dirbiniai.

Slavų migracijos nepaliesta prūsų kultūra rutuliojosi tolygiai. Vakaruose, Vyslos žemupyje, prūsai atsiėmė savo žemes, kurias anksčiau buvo pasiglemžusios germanų gentys. Tarp Pamario ir Sembos pusiasalio pastebima gana vienoda kultūra, labai giminiška sembų-notangų grupei. Apskritai visas pajūris yra turtingiausias radinių, ypač to laikotarpio, kai pradėta prekiauti su skandinavais. Tik pietų prūsai, ėmę gyvai prekiauti su Vidurio ir Rytų Europa, VII—VIII a. turtingumu konkuravo su kitais baltais.

Prūsams būdingas mirusiųjų deginimas. Vienur (pvz., Semboje) laidodavo duobėse, kitur (galindų žemėje) — urnose. VII—VIII a.

67. VI—VII a. prūsų kapų urnos: *1, 2* — galindų urnos su langeliais; *3* — sūduvių urnos akmenimis apkrautame pilkapyje

galindų urnos turėjo langelius (pav. 67) ir tikriausiai imitavo mirusiųjų namelius. Sūduviai sudegintus mirusiuosius laidojo ovaliose duobėse ir jas, kaip ir anksčiau, apkraudavo akmenimis (pav. 67). Tokių krūsninių kapų, būdingų sūduviams-jotvingiams, randama Užnemunėje, Dzūkijoje ir iki Mozūrų ežerų rytuose (*125; 139,* p. 84).

Klaipėdos krašte, Šilutės raj. ir kairiojoje Nemuno žemupio pusėje, gyveno istorijos šaltiniuose minimi skalviai. Anksčiau ši sritis

nelabai skyrėsi nuo kuršių, o dabar daug didesnis kapų skaičius liudija sritinius savitumus, pastebimus iš papuošalų vartojimo bei stiliaus (kepurėlės gražintos inksto pavidalo sidabru dengtais kabučiais, ilgais smeigtukais galvos dangai prisegti ir kt.), taip pat žirgų laidojimo šalia vyro kapo. Kuršių srityje į kapą dažniausiai buvo dedami tik žirgo aprangos daiktai, o ne patys žirgai (išskyrus Reketės kapinyną, kur šalia kario kapo palaidotas žirgas). Iš svarbesnių tyrinėtų kapinynų minėtini Jurgaičių, Vėžaičių, Pocių, Mockaičių, Skomantų, Nikėlų, Paulaičių ir Linkūnų kapinynai (*136,* p. 38—39).

Kuršių sritis Šiaurės vakarų Lietuvoje yra viena iš pačių turtingiausių. Kultūros tęstinumą rodo daugelis ištirtų V—VI—XII—XIII a. kapinynų: Reketės (V—VI a.), Tūbausių (V—VI a.), Laivių (VIII—IX a.) (visi Kretingos raj.), Jazdų, Kretingos raj., Gintališkės, Plungės raj., Kiauleikių, Pryšmančių (VIII—XII a.), Kretingos rajone (*149,* p. 1). Buvo laidojama plokštiniuose kapuose. Ankstesni kapai, kaip ir pirma, apdedami akmenų vainikais. Mirusieji nebuvo deginami, bet apie X a. įsigali deginimo paprotys. Jis įsivyravo laipsniškai: iš pradžių buvo imituojami griautiniai kapai, sudeginti kaulai ir įkapės į karstą dėtos ta pačia tvarka kaip ir nedegintiniame kape, vėliau buvo sukraunama į krūveles.

Žiemgalių žemės apėmė Vidurio Latvijos ir Šiaurės Lietuvos Mūšos upyną. Nuo pirmųjų m. e. amžių ši sritis skyrėsi pilkapiais ir laidosena. Nuo V—VI a. vietoj pilkapių pamažu atsiranda plokštinių kapų su nedegintais mirusiaisiais. V—X a. šiai sričiai būdinga, pvz., trikampio pjūvio ir rankogalinės apyrankės, smeigtukai rateline galvute, platūs kovos peiliai, pjautuvai ir kt. Ši kultūra išsilaikė iki XIII amžiaus. Degintiniai kapai, atsiradę srities pietuose apie 1000 m., laikomi lituanizacijos įtaka ar procesu (*167,* p. 98—101).

Latgaliams būdingi plokštiniai kapinynai, datuojami VII—XII amžiumi. Buvo laidojama 50—70 cm gylyje ir apkraunama akmenimis (pilkapių tradicijos atgarsiai), vyrai guldyti galvomis į rytus, moterys — į vakarus. VII—VIII a. latgaliai pasistūmė į sėlių žemes prie Dauguvos. Nuo šio laikotarpio jų paminklų gerokai padaugėjo (pvz., Mežmalos piliakalnis, Radzės, Cielavos ir Kampanių kapinynai, Kuoknesės, Vietalvos, Uodzienos, Asuotės piliakalniai). Sėliai ir toliau mirusiuosius laidojo pilkapiuose. Latgalių ir sėlių kapų radiniai beveik nesiskyrė. X—XI a. latgalių moterų kapuose aptinkama labai daug apgalvių iš žalvarinių vamzdelių ir kabučių, prikabintų ant virvučių, apsuktų žalvarinėmis tūtelėmis, antkaklių balneliniais galais ir su kabliuku, pasaginių segių tordiruotu lankeliu, plačių apyrankių, puoštų smulkiu geometriniu raštu, ir ypač skarų su žalvario plokštelėmis (pav. XI). To paties laikotarpio sėlių kapams būdingos pasaginės segės aguoninėmis galvutėmis bei ietigaliai su dvigubomis atšakomis (*123,* p. 142).

Vidurio Žemaitijos plokštiniai kapinynai skirtini žemaičių protėviams. Nuo pilkapių pylimo papročio prie plokštinių kapų pereita

IV a. antrojoje pusėje. Mirusiuosius nedegintus laidota iki X—XI amžiaus. Tokių kapinynų šiaurėje randama tarp Ventos ir Šiaulių raj., vakaruose iki Varduvos ir Jūros upių, rytuose iki Sušvės upės ir pietuose netoli Nemuno. Tirta nemaža didelių kapinynų Šilalės, Telšių ir Šiaulių raj. pietuose. Vyrai laidoti galvomis į vieną pusę, moterys — į kitą. Vyrų kapuose gausu ginklų ir žirgo aprangos daiktų. Žirgų galvos padėtos prie savininkų galvų. Iš smulkios papuošalų analizės matyti, jog yra buvę tik šiai sričiai būdingų papuošalų: žalvarinių kaklo apvarų iš grandelių, perskirtų įvijomis, smeigtukų kryžine, dvišake ar trikampe galvute, moterų kepurėlių, padengtų žalvarinėmis įvijomis, papuoštų klevo sėklos pavidalo kabučiais (*136; 139,* p. 85).

Plokštiniai Vidurio Lietuvos kapai nuo Žemaitijos kapų skiriasi tuo, kad čia jau nuo V—VI a. mirusiuosius pradėta deginti ir toliau iki krikščionybės laikų buvo tik deginama. Palaikai supilami į apvalią ar ovalią duobutę. Kario žirgas nedegintas laidojamas šalia sudeginto savininko. X—XIII a. kapų rasta labai daug. Vien žirgų kapų tyrinėta daugiau kaip 1000. Plokštinių kapinynų vakaruose randama Nevėžio baseine iki Sušvės ir Dubysos, o rytuose — iki Šventosios. Ši grupė yra tarpinė tarp žemaičių ir rytų aukštaičių.

Rytų Lietuvoje iki Dysnos, Neries aukštupio ir Naugarduko buvo paplitę pilkapiai su degintiniais kapais. Šioje lietuvių aukštaičių žemėje mirusiųjų deginimas buvo itin būdingas, sudegindavo net ir žirgus. Toks paprotys gyvavo iki XIV amžiaus. Iš tų laikų yra išlikę Kęstučio, Algirdo ir jų žirgų, šunų, sakalų, ginklų ir kt. įkapių sudeginimo aprašymai.

4. Gyvenvietės ir tvirtovės

Kaip ir anksčiau, žmonės gyveno kaimuose ar augančiuose miesteliuose šalia piliakalnių. Piliakalniai — tai tvirtovės, skirtos apylinkės gyventojų gynybai. Jų kultūrinis sluoksnis menkas. Iš to matyti, kad čia negyventa, bet radinių aptikta tiek, jog pakanka chronologijai nustatyti.

Vilniaus Gedimino kalno aikštelėje, kasinėtoje 1940 m., 5—5,6 m gylyje aptiktas kultūrinis sluoksnis, ne storesnis kaip 65—85 cm. Jame rasta degėsių, grublėtosios ir gnaibytinės keramikos šukių, tinko gabalų, žalvarinės platėjančiais galais apyrankės fragmentas, geležinis pentinas, yla ir molinių verpstelių. Remiantis radiniais, nustatyta, kad kalnas gynybai naudotas nuo VI iki IX amžiaus (*98,* p. 273; *159,* p. 2—48).

1957—1958 m. tyrinėtas Aukštadvario piliakalnis yra V—VIII amžiaus. Tai liudija nestorame kultūriniame sluoksnyje aptiktos segės, grublėtoji keramika ir kiti dirbiniai. Aplink piliakalnį buvo ištirtas 2400 m² plotas. Čia kultūrinis sluoksnis buvo daugiau nei 1 m storio. Jame rasta gerokai daugiau radinių negu piliakalnyje — iš viso apie 400: akmeninių trinamųjų girnų, geležinių ylų, peilių

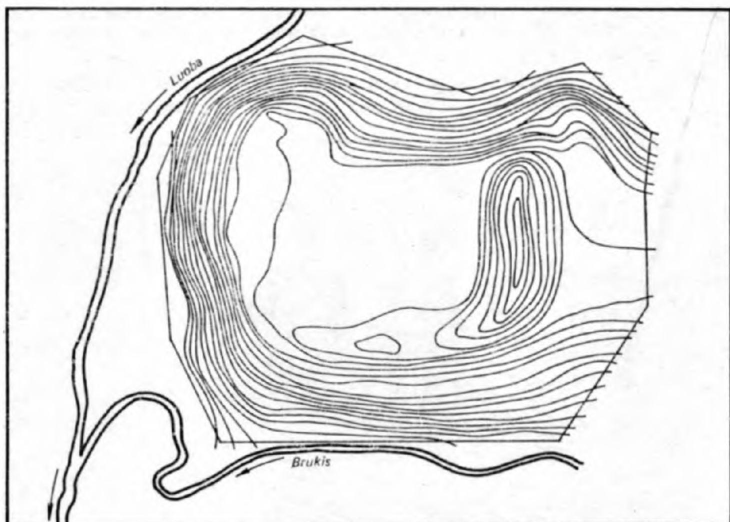
nelabai skyrėsi nuo kuršių, o dabar daug didesnis kapų skaičius liudija sritinius savitumus, pastebimus iš papuošalų vartojimo bei stiliaus (kepurėlės gražintos inksto pavidalo sidabru dengtais kabučiais, ilgais smeigtukais galvos dangai prisegti ir kt.), taip pat žirgų laidojimo šalia vyro kapo. Kuršių srityje į kapą dažniausiai buvo dedami tik žirgo aprangos daiktai, o ne patys žirgai (išskyrus Reketės kapinyną, kur šalia kario kapo palaidotas žirgas). Iš svarbesnių tyrinėtų kapinynų minėtini Jurgaičių, Vėžaičių, Pocių, Mockaičių, Skomantų, Nikėlų, Paulaičių ir Linkūnų kapinynai (*136,* p. 38—39).

Kuršių sritis Šiaurės vakarų Lietuvoje yra viena iš pačių turtingiausių. Kultūros tęstinumą rodo daugelis ištirtų V—VI—XII—XIII a. kapinynų: Reketės (V—VI a.), Tūbausių (V—VI a.), Laivių (VIII—IX a.) (visi Kretingos raj.), Jazdų, Kretingos raj., Gintališkės, Plungės raj., Kiauleikių, Pryšmančių (VIII—XII a.), Kretingos rajone (*149,* p. 1). Buvo laidojama plokštiniuose kapuose. Ankstesni kapai, kaip ir pirma, apdedami akmenų vainikais. Mirusieji nebuvo deginami, bet apie X a. įsigali deginimo paprotys. Jis įsivyravo laipsniškai: iš pradžių buvo imituojami griautiniai kapai, sudeginti kaulai ir įkapės į karstą dėtos ta pačia tvarka kaip ir nedegintiniame kape, vėliau buvo sukraunama į krūveles.

Žiemgalių žemės apėmė Vidurio Latvijos ir Šiaurės Lietuvos Mūšos upyną. Nuo pirmųjų m. e. amžių ši sritis skyrėsi pilkapiais ir laidosena. Nuo V—VI a. vietoj pilkapių pamažu atsiranda plokštinių kapų su nedegintais mirusiaisiais. V—X a. šiai sričiai būdinga, pvz., trikampio pjūvio ir rankogalinės apyrankės, smeigtukai rateline galvute, platūs kovos peiliai, pjautuvai ir kt. Ši kultūra išsilaikė iki XIII amžiaus. Degintiniai kapai, atsiradę srities pietuose apie 1000 m., laikomi lituanizacijos įtaka ar procesu (*167,* p. 98—101).

Latgaliams būdingi plokštiniai kapinynai, datuojami VII—XII amžiumi. Buvo laidojama 50—70 cm gylyje ir apkraunama akmenimis (pilkapių tradicijos atgarsiai), vyrai guldyti galvomis į rytus, moterys — į vakarus. VII—VIII a. latgaliai pasistūmė į sėlių žemes prie Dauguvos. Nuo šio laikotarpio jų paminklų gerokai padaugėjo (pvz., Mežmalos piliakalnis, Radzės, Cielavos ir Kampanių kapinynai, Kuoknesės, Vietalvos, Uodzienos, Asuotės piliakalniai). Sėliai ir toliau mirusiuosius laidojo pilkapiuose. Latgalių ir sėlių kapų radiniai beveik nesiskyrė. X—XI a. latgalių moterų kapuose aptinkama labai daug apgalvių iš žalvarinių vamzdelių ir kabučių, prikabintų ant virvučių, apsuktų žalvarinėmis tūtelėmis, antkaklių balneliniais galais ir su kabliuku, pasaginių segių tordiruotu lankeliu, plačių apyrankių, puoštų smulkiu geometriniu raštu, ir ypač skarų su žalvario plokštelėmis (pav. XI). To paties laikotarpio sėlių kapams būdingos pasaginės segės aguoninėmis galvutėmis bei ietigaliai su dvigubomis atšakomis (*123,* p. 142).

Vidurio Žemaitijos plokštiniai kapinynai skirtini žemaičių protėviams. Nuo pilkapių pylimo papročio prie plokštinių kapų pereita

69. Apuolės, Skuodo raj., piliakalnio planas

Ligi šiol neištirti didesni plotai aplink piliakalnius. Nežinome, kiek buvo satelitinių kaimų prie vieno piliakalnio. Spėjama, jog galėjo būti nuo 3—4 iki 8 ar 10. P. Dusburgas mini, kad 1300 m. kryžiuočių kariuomenė, įsiveržusi į Aukaimio valdovui priklausančias žemes, sunaikino net 6 kaimus (*156,* p. 165). Strateginėse vietose, prie jūros, upių žemupiuose ir ant didelių upių, ypač Dauguvos, krantų šalia piliakalnių pradėjo formuotis miestai. IX a. Vulfstano prūsų žemėje minimi miestai su juose gyvenančiais karaliais turėjo reikšti svarbiausius piliakalnius ir šalia jų augančius miestus.

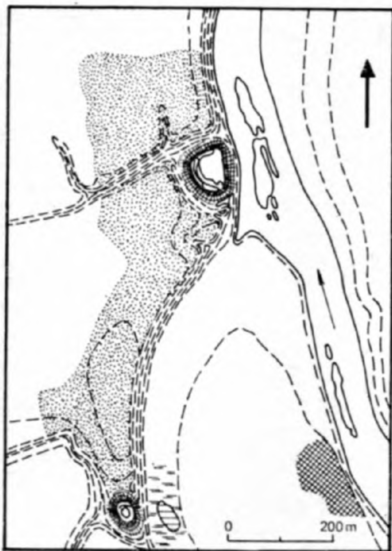
Daugelis tyrinėtų piliakalnių yra patys didieji, kuriuose gyveno srities valdovas. Paminėsime kai kuriuos svarbesniuosius, sistemingai tyrinėtus kuršių, žiemgalių, latgalių, sėlių ir lietuvių žemėse.

Kuršių srityje prieš 50 m. kasinėti Apuolės netoli Skuodo ir Įpilties prie Darbėnų piliakalniai. Pirmasis svarbus tuo, kad ne tik tirtas, bet ir nuo IX a. vidurio minimas istorijos šaltiniuose. Piliakalnis yra aukštoje kalvoje prie Luobos ir Brukio upelio santakos. V. Nagevičius jį kasinėjo 1928, 1930—1932 metais (*101,* p. 121). Aikštelė užima 3640 m² plotą. Šlaitai labai statūs, o nuo sausumos pusės piliakalnį saugo apie 7,5 m aukščio, prie pagrindo maždaug 38 m pločio ir 70 m ilgio pylimas (pav. 69). Ištyrus paaiškėjo, kad piliakalnis kaip tvirtovė buvo naudojamas nuo pirmųjų m. e. amžių iki XIII amžiaus. Apuolės istorija skiriama į 4 laikotarpius: pir-

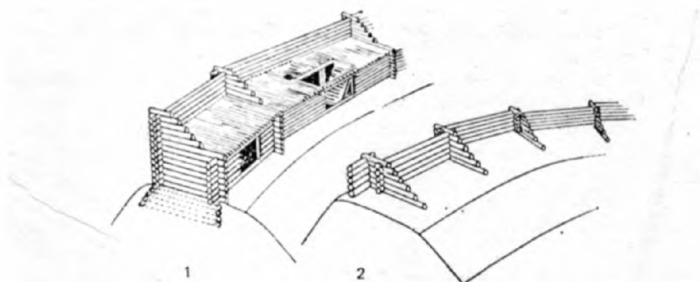
maisiais amžiais nebuvo stiprių įrenginių, antruoju laikotarpiu supiltas 1,5 m aukščio pylimas ir viduje atsirado pastatas, nes aptikta 2 m pločio rąstų siena. V a. įtvirtinimai sudegė. Trečiasis laikotarpis apima VI—IX amžius. Pylimas buvo paaukštintas iki 6,5 m ir paplatintas iki 30 m. Jo viršus sutvirtintas ąžuolinių rąstų užtvaromis ir akmenimis. Sienų tarpai užpildyti plūktu moliu. Piliakalnis dar labiau sutvirtintas paskutiniuoju laikotarpiu — X—XIII amžiuje.

Įpilties piliakalnį prie Darbėnų—Rucavos vieškelio, Kretingos raj., 1933—1934 m. kasinėjo V. Nagevičius (*153; 19*, p. 359—362; *20*, p. 388—391; *101*, p. 122). Piliakalnis įrengtas strateginėje vietoje į pietus nuo Šventosios upės, iš 3 pusių juosiamas Juodupio upelio, 1/5 ha dydžio aikštelė apjuosta nuo sausumos pusės maždaug 10 m aukščio ir prie pagrindo iki 40 m pločio pylimu. Iš tyrinėjimų matyti, kad Įpiltis, kaip ir Apuolė, nuo pirmųjų m. e. amžių buvo naudojama kaip tvirtovė. Piliakalnio papėdėje 5 ha plote aptikta gyvenvietės pėdsakų. Vakariniu šlaitu ėjo kelias į tvirtovę. Prie įvažiavimo buvo 8 m ilgio, 3 m pločio ir 2 m aukščio tunelio pavidalo ąžuolinių rąstų vartai.

Žiemgalių srityje svarbios informacijos davė Mežuotnės piliakalnio, XIII—XIV a. rašytiniuose šaltiniuose žinomo *Medezothe, Medeiote* ar *Medzoten* vardais, ir apylinkių tyrinėjimai. Piliakalnis stūkso ant Mūšos—Lielupės kranto kalvos, kur įteka mažas upelis netoli Lietuvos ir Latvijos sienos. Tyrinėtas 1938—1942 metais (*152*, p. 40—55). Kasinėti 2 didžiuliai pylimai, griovys, įvažiavimo vieta ir 340 m² piliakalnio aikštelės, be to, dar 13 ha ploto gyvenvietės šalia piliakalnio dalis ir 2 kapinynai į pietus nuo jos su VI—XIV a. kapais (pav. 70). Tyrinėjant nustatyta net 10 piliakalnio sutvirtinimų ir pastatų statybos periodų IX—XIV amžiuje. Tai rodo, kad tvirtovė buvo nuolat puolama, sunaikinama ir vėl atstatoma. Pylimai, gynybinės medinės sienos virš jų bei pastatai šalia kaskart vis buvo stiprinami ir tobulinami. Visi statiniai iš storų rąstų. Duodame dviejų laikotarpių medinių gynybinių sienų rekon-

70. Du žiemgalių piliakalniai: Mežuotnės (didesnis) ir Viniakalnio

71. Mežuotnės piliakalnio rekonstruotos gynybinės sienos: *1* — trečias statybos periodas, X a.: *2* — šeštas periodas, XII a.

strukcijas (pav. 71). Piliakalnio aikštelėje prie vartų ir pylimo stovėjo pastatai (iš viso jų atkasta dvylika IX—XIII a.). XI—XII a. namai 4×4 m dydžio, vėlesni šiek tiek didesni. Didžiausias septintojo statybos periodo (XIII a. pradžios) pastatas buvo sandėlis su rūsiu, kur aptikta daug puodų, medinių indų, virvių, lininių ir vilnonių audinių, sukamųjų akmeninių girnų bei sandėlio kampe sustatytų indų su rugių, kviečių ir žirnių atsargomis. To laikotarpio tvirtovės vartai buvo tunelio pavidalo, 5 m ilgio, 2 m pločio, panašūs į Įpilties. 1220 m. Mežuotnės pilį užėmė Rygos vyskupas Albertas. 1321 m. ordino magistras Gerhardas fon Jorkė ją labai sutvirtino, kad atsilaikytų prieš lietuvius. 1346 m. pilį užėmė ir sunaikino lietuviai.

Tervetės prie Jelgavos (Mintaujos) ir Daugmalės, Dauguvos žemupyje, piliakalniai turi nepaprastą reikšmę žiemgalių ir apskritai visų baltų piliakalnių istorijai pažinti. Nuo žalvario amžiaus pabaigos jie beveik be pertraukos naudoti iki istorinių laikų pradžios; kiekviename pastebėta apie 10 statybos etapų (*152,* p. 26—31, 67—80). Apskritai Mūšos upyne ištirta daugiau kaip 30 piliakalnių. Lietuvoje XIX a. pabaigoje buvo kasinėti Žagarės piliakalnis, vadinamas Žvelgaičio kalnu, Raktuvės kalnas (*143,* p. 291) ir Sidabrės piliakalnis Joniškio rajone (*152,* p. 37).

Latgalių žemėje, arba Letijoje (*Lettia* — bendras vardas srities į šiaurę nuo Dauguvos ir sėlių teritorijos, minimas XIII a. šaltiniuose), tyrinėta nemaža svarbių piliakalnių. Dauguma jų žinoma iš ankstyvųjų istorinių laikų: Lielvardė, Aizkrauklė, Kuoknesė, Alenė-Uolina (dabar Uolinkalnis), Negestė, Marciena, Asuotė, Jersika (pav. 72). Vienas iš sistemingai 1959—1964 m. E. Mugurevičiaus tyrinėtų piliakalnių yra Uolinkalnis šiauriniame Dauguvos krante, Pliavinių raj. (*123,* p. 13—53). Tai pats didžiausias Latvijos piliakalnis: jo aikštė užima net 2,3 hektaro; kultūrinis sluoksnis X—XII amžiaus. Ankstyviausiu laikotarpiu piliakalnį saugojo dviejų lygiagrečių eilių palisadas. XI a. pradžioje gynybos sistema dar

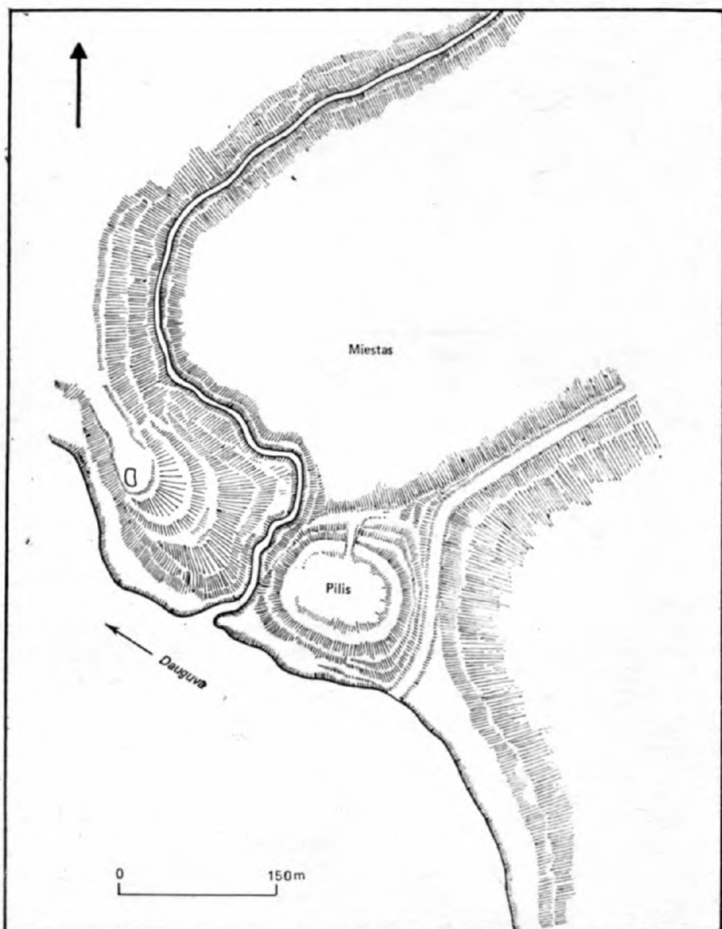
72. Latgalių ir sėlių piliakalniai: *1* — nežinomi istorijos šaltiniams; *2* — minimi XIII—XIV a. šaltiniuose, bet dauguma naudota priešistoriniais laikais; *3* — Uolinkalnio piliakalnio žemė

sustiprinta akmenų pylimu. To šimtmečio viduryje sunaikinta pilis vėl buvo atstatyta ir sutvirtinta 175 m ilgio žemės pylimu, kurio viduryje įrengtos keturkampės nuo 2 iki 5 eilių kameros, pripildytos smėlio ir žvyro, o išilgai pylimo ėjo griovys. Piliakalnio aikštėje rastos 25 pastatų liekanos. Namuose aptikta akmenimis grįstų ir aptvertų židinių. Visi namai, išskyrus vieną stulpinį, statyti iš rąstų, nuo 24 iki 28 m² dydžio. Piliakalnio kultūriniame sluoksnyje aptikta įvairiausių radinių: girnų akmenų, žirklių, adatų, ylų, šukų, raktų, verpstukų, geležinių skiltuvų, vinių, šiek tiek ginklų ir žirgo aprangos daiktų, papuošalų ir keramikos. Nuo X a. vidurio didesnė keramikos dalis žiesta. Taip pat rasta geležies lydymo pėdsakų bei iš slavų kraštų importuotų žiedų, stiklo karolių ir diržų sagčių. Atrodo, kad šio piliakalnio gyventojai labiau vertėsi prekyba ir amatais negu žemdirbyste, nors aptikta ir dalgelių, taip pat nemaža gyvulių kaulų. Iš naminių gyvulių daug (daugiau nei 80%) buvo arklių kaulų, o iš medžiojamųjų — daugiausia elnių, stirnų ir briedžių bei kailinių žvėrelių (bebrų, kiaunių) ir kiškių — kaulų.

Rytinėje latgalių srityje svarbiausia buvo Jersikos pilis, kuriai XIII a. priklausė žemės net į vakarus nuo Aiviekstės — Autyna, Cesvainė ir kitos. Jersikos piliakalnis irgi yra ant Dauguvos kran-

to. Jį 1939 m. tyrinėjo F. Baluodis (pav. 73) (*142*). Aikštė užima 7500 m². Visai šalia piliakalnio 750×200 m plote išaugo miestelis.

Vienas iš sėliams skiriamų piliakalnių, naudotas nuo III iki XI a., yra Luokstenė. Jis stūkso ant 10 m aukščio dolomito uolos prie Dauguvos, kur įteka Luokstenės upelis. E. Mugurevičius jį tyrinėjo 1962—1964 metais (*123,* p. 53—99). Piliakalnio trikampė

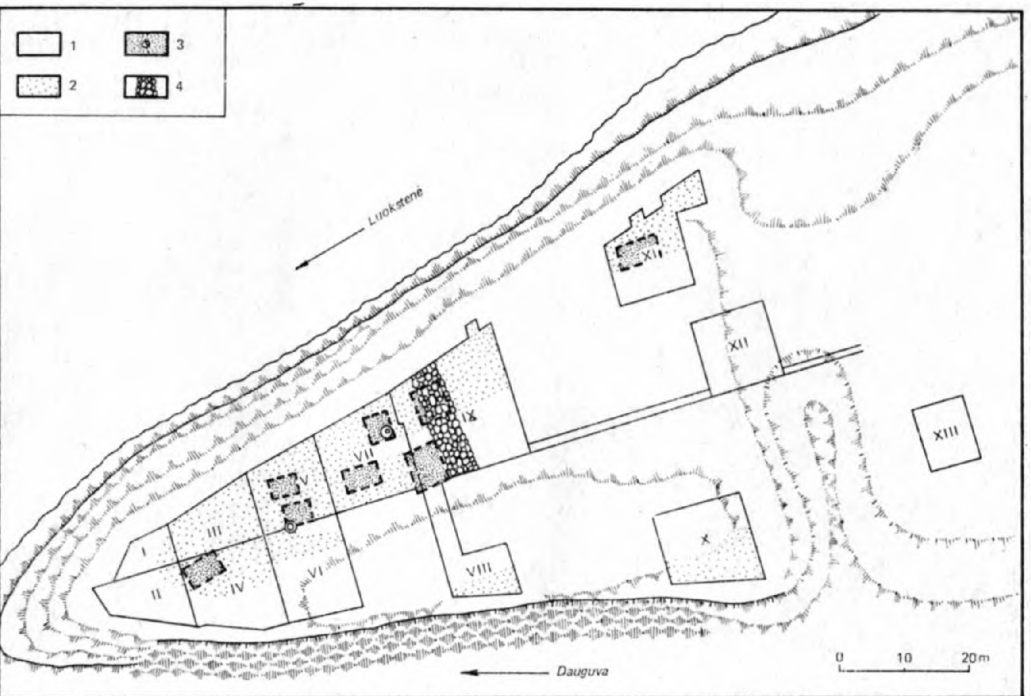
73. Jersikos piliakalnio ir miesto ant aukšto Dauguvos kranto Latgaloje situacinis planas

72. Latgalių ir sėlių piliakalniai: *1* — nežinomi istorijos šaltiniams; *2* — minimi XIII—XIV a. šaltiniuose, bet dauguma naudota priešistoriniais laikais; *3* — Uolinkalnio piliakalnio žemė

sustiprinta akmenų pylimu. To šimtmečio viduryje sunaikinta pilis vėl buvo atstatyta ir sutvirtinta 175 m ilgio žemės pylimu, kurio viduryje įrengtos keturkampės nuo 2 iki 5 eilių kameros, pripildytos smėlio ir žvyro, o išilgai pylimo ėjo griovys. Piliakalnio aikštėje rastos 25 pastatų liekanos. Namuose aptikta akmenimis grįstų ir aptvertų židinių. Visi namai, išskyrus vieną stulpinį, statyti iš rąstų, nuo 24 iki 28 m² dydžio. Piliakalnio kultūriniame sluoksnyje aptikta įvairiausių radinių: girnų akmenų, žirklių, adatų, ylų, šukų, raktų, verpstukų, geležinių skiltuvų, vinių, šiek tiek ginklų ir žirgo aprangos daiktų, papuošalų ir keramikos. Nuo X a. vidurio didesnė keramikos dalis žiesta. Taip pat rasta geležies lydymo pėdsakų bei iš slavų kraštų importuotų žiedų, stiklo karolių ir diržų sagčių. Atrodo, kad šio piliakalnio gyventojai labiau vertėsi prekyba ir amatais negu žemdirbyste, nors aptikta ir dalgelių, taip pat nemaža gyvulių kaulų. Iš naminių gyvulių daug (daugiau nei 80%) buvo arklių kaulų, o iš medžiojamųjų — daugiausia elnių, stirnų ir briedžių bei kailinių žvėrelių (bebrų, kiaunių) ir kiškių — kaulų.

Rytinėje latgalių srityje svarbiausia buvo Jersikos pilis, kuriai XIII a. priklausė žemės net į vakarus nuo Aiviekstės — Autyna, Cesvainė ir kitos. Jersikos piliakalnis irgi yra ant Dauguvos kran-

74. Luokstenės piliakalnis ant Dauguvos kranto terasos: *1* — tyrinėti plotai; *2* — kultūrinio sluoksnio vietos; *3* — namai; *4* — akmenų pylimas

3100 m² dydžio aikštelė iš neapsaugotos pusės buvo sutvirtinta pylimu ir grioviu. Joje rasti 8 ręstiniai namai su atvirais židiniais ir akmeninėmis krosnimis (pav. 74). Keliuose namuose (be krosnių) buvo juvelyro dirbtuvė ir kalvė.

XI a., iškilus Uolinkalnio piliakalniui ir latgaliams pasistūmėjus iki Dauguvos sėlių, Luokstenės reikšmė sumažėjo. Kurį laiką pilis buvo apleista, bet XIV a. Kalavijuočių ordinas čia pasistatė mūrinę pilį, kad atsispirtų lietuvių puolimams.

Vidurio Lietuvoje, žemaičių srityje, XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje T. Daugirdas ir L. Kšivickis tyrinėjo Derbutų, Bubių piliakalnius ant Dubysos kranto ir Veliuonos — ant Nemuno kranto. Derbutų piliakalnyje aptikta trijų laikotarpių sutvirtinimų ir radinių; viršutinis sluoksnis XI—XII amžiaus. Bubių ir Veliuonos piliakalnių radiniai datuoti XI—XII amžiumi. Visuose aptikta akmenų grindinių ir medinių pastatų liekanų (rekonstrukcijų nepadaryta). Bubių tvirtovėje kultūrinis sluoksnis palei pylimą buvo iki 1 m storio. Jame rasta gyvulių ir žuvų (iš jų lydekų) kaulų, puodų šukių, geležinių strėlių antgalių, raktų, verpstukų ir kalavijas. Veliuonos piliakalnio šlaitai nuo Nemuno pusės labai statūs, net 33 m aukščio; nuo sausumos pusės pylimas buvo 3 m aukščio (*98*, p. 369).

Rytų Lietuvoje, netoli Vilniaus, P. Kulikauskas ir R. Kulikauskienė 1952—1954 m. sistemingai tyrinėjo Nemenčinės piliakalnį, stūksantį Nemenčinėlės ir bevardžio upelio santakoje (*98*, p. 373). Nuo sausumos pusės jis saugomas 6 m aukščio pylimo ir griovio. Aikštelė užima apie 2000 m² plotą. Skersai jos dar buvo iškastas 2—3 m gylio griovys. Piliakalnyje aptikta dviejų laikotarpių medžiagos: pirmųjų m. e. amžių ir XI—XIII amžiaus. Iš molio ir akmenų pylimas pradėtas pilti apie IX—X amžių. Pradžioje jis buvo tik 1,5 m aukščio; viršuje stovėjo gynybinė medinių rąstų siena. Jai sudegus, naujas pylimas paaukštintas iki 3,5 m, paskui, trečią kartą,— iki 6 m; prie pagrindo jis 24 m pločio. Pietinę piliakalnio aikštelę juosė iš molio krėsta siena. Į pilį patekti tebuvo galima per kilnojamąjį tiltą, pietvakarinėje dalyje permetamą per upelį. Toje vietoje ištirtas kelias. Greta buvo užtvanka, kuri pakeldavo upelio vandenį. Pietinėje aikštelės pusėje prie pat griovio, skyrusio piliakalnio aikštę į dvi dalis, rasta pastatų pėdsakų. Būta keturkampių pastatų; jie statyti iš akmenų eilių, surištų moliu. Pietinėje ir vakarinėje piliakalnio papėdėje plačiu ruožu aptikta gyvenviečių pėdsakų.

18 km nuo Švenčionių V. Kaširskis 1907—1908 m. kasinėjo Mažulonių piliakalnį, įrengtą 20 m aukščio kalvoje Veliuonio ežero pakrantėje (*98*, p. 375). Jo aikštelę juosė 1,5 m aukščio pylimas. Piliakalnis įdomus tuo, kad šalia pylimo aptiktas intensyvus kultūrinis sluoksnis ir sudegusių pastatų liekanų. Pastatai ręsti iš rąstų. Viename aptikta geležinių strėlių antgalių, plačiaašmenis kirvis, yla, verpstukų, žalvarinė antkaklė, daug suanglėjusių grūdų ir su-

5. Žemdirbystė, gyvulininkystė ir kiti verslai

Ariamoji pūdyminė žemdirbystė ir dvilaukė sistema žinoma nuo pirmųjų m. e. amžių. Ankstyvaisiais viduramžiais žemdirbystė ir jos įrankiai kaskart tobulėjo. Spėjama, kad trilaukė sistema įsigalėjo ne vėliau kaip XI—XII a., bet šalia jos buvo ir lydiminė, ir dirvoninė sistema (*162*, p. 49, 61—62). Vietoj trinamųjų girnų atsirado rankinės sukamosios (aptiktos viršutiniame Nemenčinės piliakalnio sluoksnyje). Šalia arklo naudojama dvidantė žagrė, taip pat ir akėčios. Derlius buvo nuimamas tobulinamais (didinama lanko dirbamoji dalis) pjautuvais. Nuo VIII—IX a. randama jų su smarkiai išlenkta dirbamąja dalimi ir tiesia įkote. Žiemgalių srityje buvo vartojami peilio pavidalo lenkta viršūne pjautuvėliai, kurių aptinkama iki X amžiaus. Galbūt jie parankūs dirvoninei žemdirbystei. Dalgių, tiksliau dalgelių, pasirodė apie 200 m., ir jie buvo vartojami visais priešistoriniais laikais. III—XII a. Vakarų Lietuvos kapinynuose dalgelių randama vyrų kapuose. Jais turbūt šienauta, gal ir javai pjauta. Tradicija išliko iki XX a.: pjautuvai būdingi Rytų Lietuvai, dalgiai — Vakarų. Tačiau dalgių aptikta ir Rytų Lietuvos XI—XIV a. piliakalniuose.

Apie grūdus daugiausia žinome iš piliakalnių, kur sudegę jie išsilaikė iki mūsų dienų. Apuolėje aptikta kviečių, miežių, rugių, avižų, žirnių, pupų ir vikių, Imbarėje — kviečių, miežių, rugių, avižų, sorų, žirnių. Vidurio Lietuvos — Bubių ir Veliuonos — piliakalniuose rasta kviečių, miežių, rugių, avižų, sorų, žirnių; Nemenčinės piliakalnyje — rugių, kviečių, avižų, sorų, žirnių, pupų, vikių, kanapių. Užnemunės piliakalniuose — Rudaminoje, Kaukuose ir Kumelionyse — tarp grūdų buvo ankštinių, daugiausia — žirnių (*Pisum arvense* L. ir *sativum*) ir smulkių pupų (*Vicia faba* L.). Ryšium su Lietuvoje paplitusiomis grūdinėmis kultūromis turime paminėti 1971—1973 m. Maišiagalos piliakalnio tyrinėjimus, nors tai istorinių laikų piliakalnis (*162*, p. 58). XIII—XIV a. sluoksnyje biologijos m. dr. E. Šimkūnaitė identifikavo net 20 kultūrų, kurių dauguma, be abejonės, augintos gerokai anksčiau. Tai kelių rūšių kviečiai: žieminiai (*Triticum vulgare* Vill. f. *hibernum*), vasariniai (*Triticum vulgare* Vill. f. *aestivum*) ir purai (*Triticum spelta* L.); kelių rūšių miežiai: ketureiliai (*Hordeum vulgare* L.), dvieiliai (*Hordeum distichum* L.) ir triragiai belukščiai (*Hordeum vulgare* L. var. *caeleste trifurcatum*); avižos (*Avena* L.), kurių buvo mažai; itin daug sorų (*Panicum miliaceum* L.). Rasta ir grikių (*Fagopyrum esculentum* Moench), kurių nepasitaikė anksčiau. Iš ankštinių grūdų rasta lęšių (*Lens esculenta* Moench), vikių (*Vicia sativa* L.), greičiausiai pašarinių, žirnių greitukų (*Pisum sativum* L.), peliuškinių žirnių (*Pisum arvense* L.) ir smulkių pupų (*Vicia faba* L. var *aquina*). Be to, dar aptikta kanapių, kmynų, apynių, aguonų ir baltųjų garstyčių. Tervetės piliakalnio XIII a. sluoksnyje rasta ropės sėklų. Manoma, kad jos yra buvusios vienos iš pačių ankstyviausių ir plačiai augintų daržovių (*162*, p. 64).

Plečiantis žemdirbystei, gyvulininkystės vaidmuo nemažėjo. Galvijų ir arklių, palyginti su pirmaisiais m. e. amžiais, daugėjo. Mėsos ir pieno suvartojama daugiau. Galvijai buvo turto ir prestižo simbolis. Iš kryžiuočių ir kalavijuočių karų aprašymų žinome, kad XIII—XIV a. kaip didžiausią turtą visų pirma grobdavo galvijus. Po jų ypač svarbų vaidmenį vaidino žirgai, naudojami karui ir susisiekimui. Kai kuriuose piliakalniuose tarp rastų kaulų labai didelį procentą sudaro arklių kaulai: pvz., Imbarėje 50% visų naminių gyvulių kaulų. Nepaprastas dėmesys ir meilė žirgui matyti iš kapinynų: tūkstančiai žirgų, įmantriai ir ištaigingai išpuoštų, palaidota su šeimininkais ir atskiruose kapinynuose. Daugiausia jų Vidurio ir Rytų Lietuvoje — žemaičių ir aukštaičių krašte.

Iš tirtų arklių kaulų matyti, kad arkliai daugiausia buvo nedideli, bet labai ištvermingi, Rytų Europos Pševalskio tipo palikuonys. Kai kuriose Vidurio Lietuvos vietose (pvz., Pakalniškių kapinyne ir Rusių Rago pilkapiuose) rasta stambių žirgų kaulų. Greičiausiai buvo specialiai auginami karo žirgai. Apie paukštininkystę duomenų nedaug, bet vištos kaulų užfiksuota nuo Romos imperijos laikų ir visais vėlesniais amžiais.

Medžioklė ir žūklė buvo šalutiniai pragyvenimo šaltiniai. Jų intensyvumas priklausė nuo gamtos sąlygų. Šernai ir elniai tebebuvo pagrindiniai medžiojamieji žvėrys mėsos ištekliams padidinti. X—XIII a. išsiplėtė kailinių žvėrelių — bebrų, opšrų, kiaunių, kiškių, taip pat meškų — medžioklė (*162,* p. 68). Iš Adomo Brėmeniečio XI a. istorijos žinome, kokia didelė buvo kailių paklausa Vakaruose. Rašydamas apie prūsų sembus, jis mini, kad sembai turi galybę kailių, kurių per daug nevertina ir maino į vilnonius drabužius, vadinamus „Faldones“, o vakariečiai, gėda prisipažinti, esą apsvaigę nuo tų kailių,— „gauti kiaunės kailį buvusi didžiausia laimė“. Iš to paties ir kitų šaltinių žinome, jog Birkos miestas Pietų Švedijoje buvo kailių prekybos centras. Į jį atplaukdavę slavų, sembų ir kitų tautų laivai (*1,* p. 197—199).

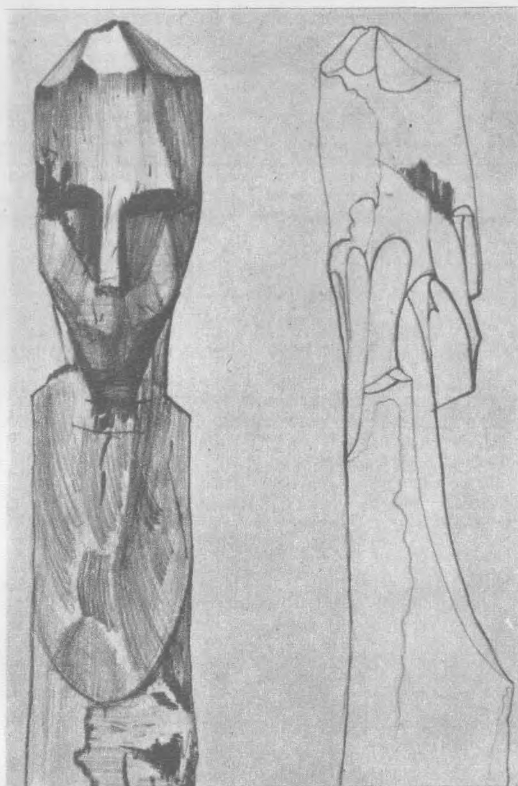
6. Prekyba

Žlugus Romos imperijai, gintaro prekyba su Vidurio ir Pietų Europa sumažėjo. V—VI a. su Italija ji vyko, tik prekiauta nebe su romėnais, o su gotais, kurie dabar buvo užėmę Italiją ir Ravenoje įkūrę sostinę. VI a. gintaras nukeliaudavo iki Italijos. Tai žinome iš gotų karaliaus Teodoriko (454—526 m.) laiško, kuriame jis dėkoja aisčiams *(Haesti)* už gintaro dovanas *(155; 146).* Prekyba su gotais vyko turbūt per Bizantiją. Prūsuose, Aistmarių ir Kuršių nerijos srityje rasta V—VI a. Bizantijos auksinių, plitusių Baltija iki Estijos šiaurėje. Gotiškų segių aptikta Pietų Rytprūsiuose, ypač galindų žemėje (pav. 76). Gotiški dirbiniai — egzotiškos segės su gyvulių ir plėšriųjų paukščių ornamentais, paveldėtais iš skitų meno, bei diržų sagtys — pietines prūsų sritis pasiekė iš įvairių Va-

I. Prūsai, ginkluoti kalavijais, ietimis ir skydais, kalbasi su misionieriumi vyskupu Adalbertu (detalė iš XII a. bronzinių Gnezno katedros durų)

II. Dvigubas moters ir vyro kapas iš Veršvų, Kauno *m.* (prie vyro griaučių rasta tik geležinis kirvis ir žalvarinis smeigtukas)

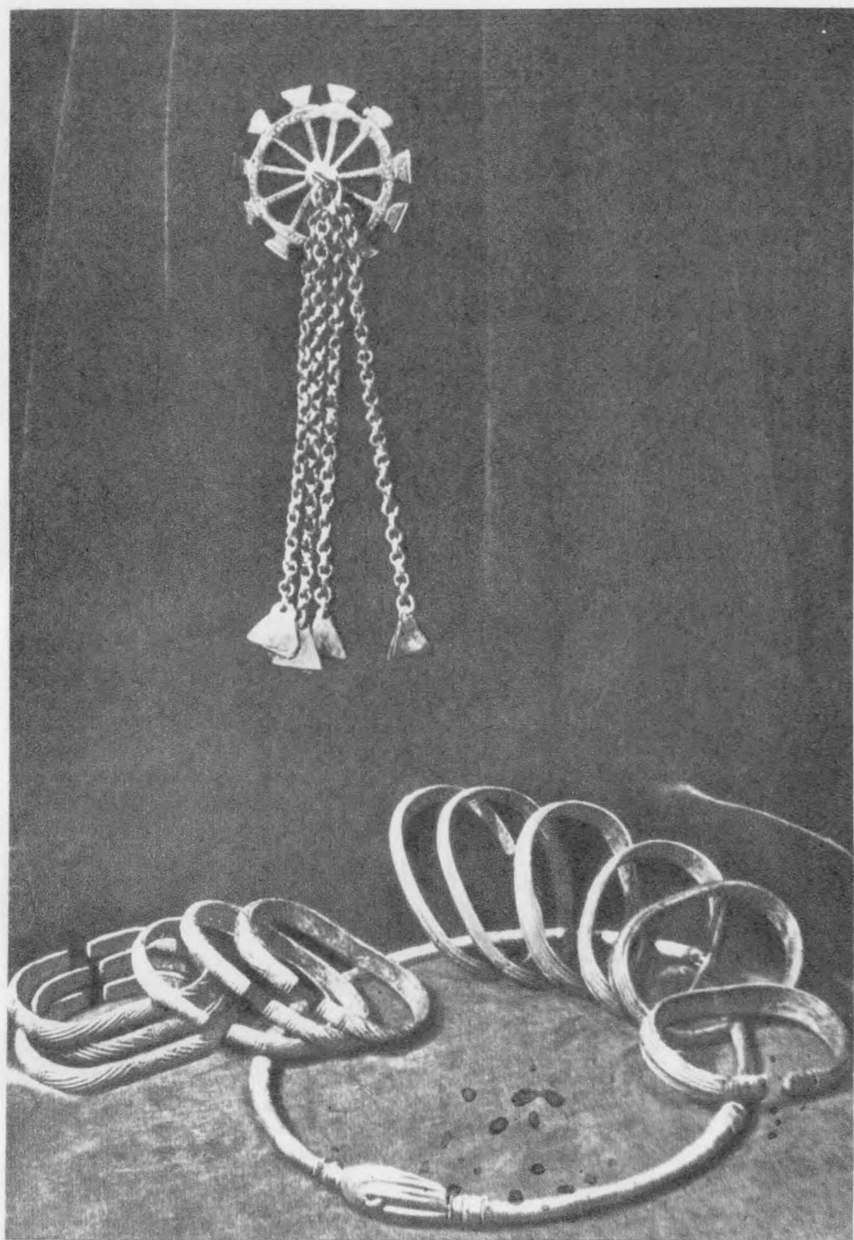
III. Šventosios deivė. Medinės skulptūros viršutinė dalis (visa 2 m aukščio)

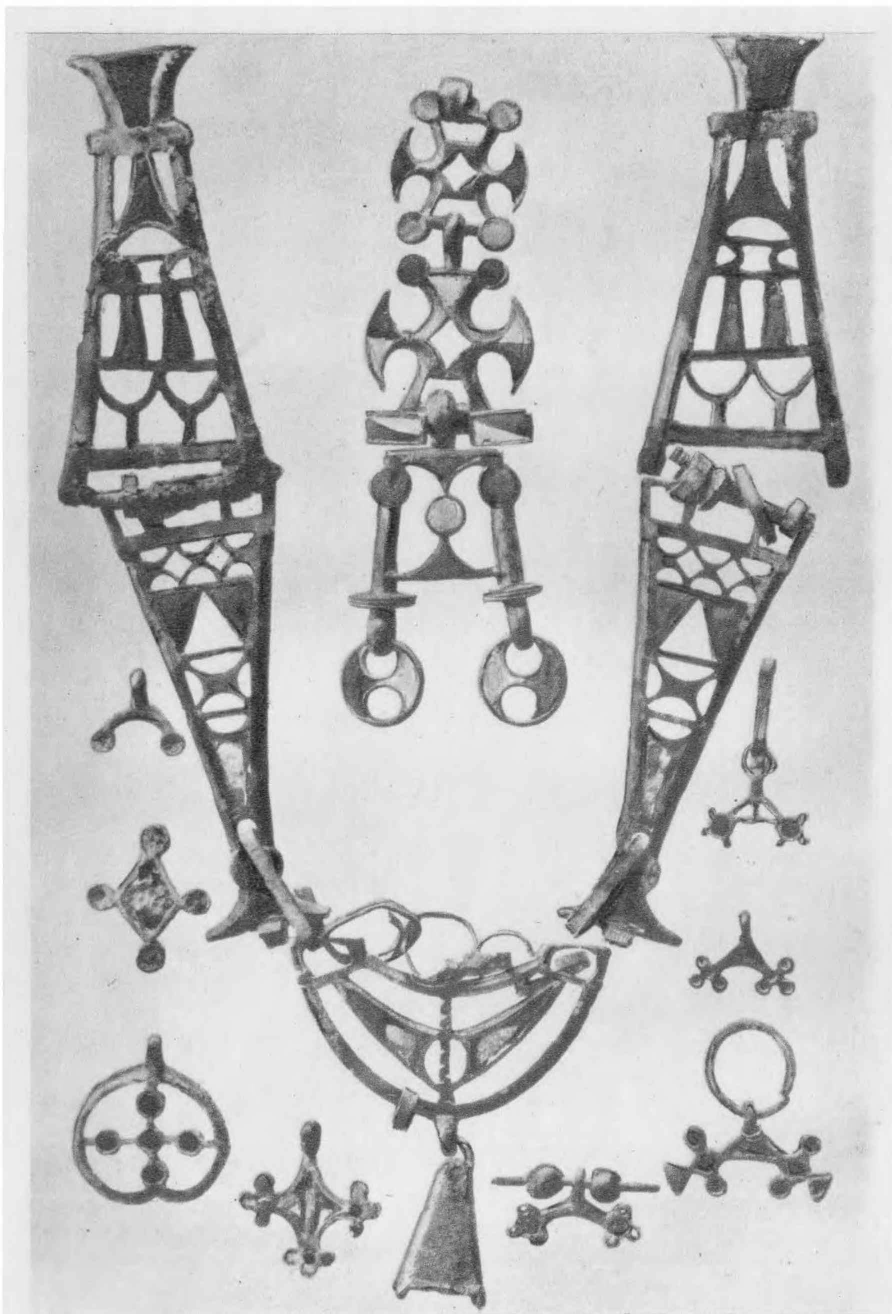

IV. IV a. turtingos moters, palaidotos kartu su vyru Veršvų kapinyne, įkapės: žalvarinė roméniška vaza, stiklo karoliai, kabutis su grandinėlėmis, 5 skirtingos antkaklės, apyrankės ir antkrūtininis papuošalas

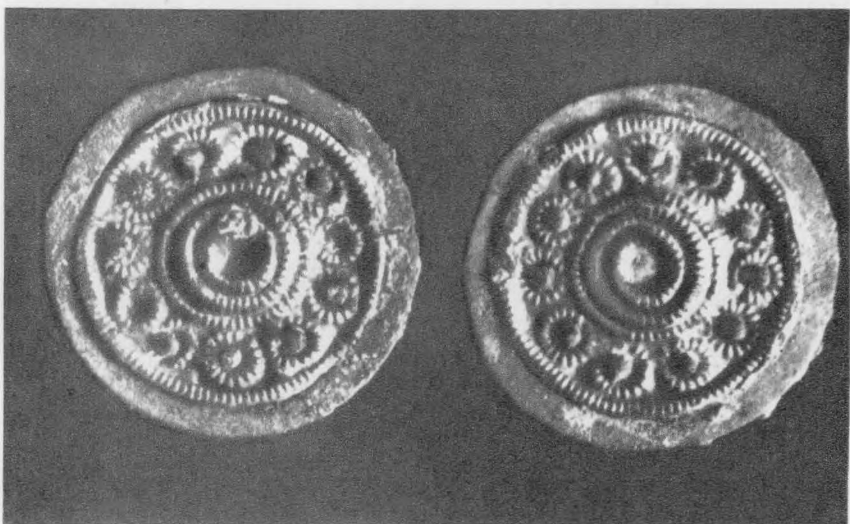
V, VI. Dvigubo moters ir vyro IV a. kapo Upytėje, Panevėžio raj., moters įkapės: sidabrinė apskritinė segė su grandinėmis ir trikampiais kabučiais galuose, sidabrinė antkaklė šaukštiniais galais, 12 juostinių dvejopo tipo apyrankių ir grandinė

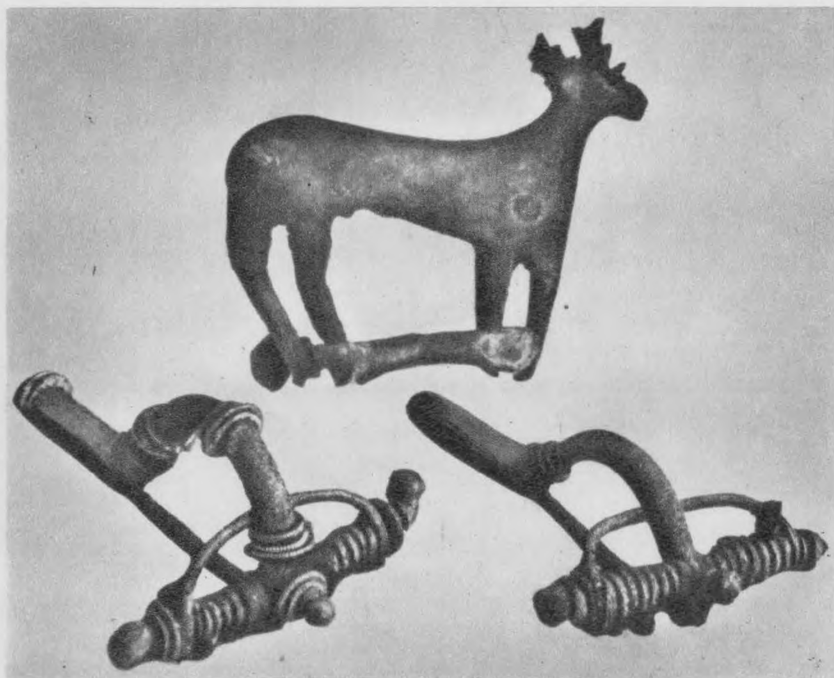
VII. Emaliuoti dirbiniai iš Moščinų piliakalnio Vidurio Rusijoje: geriamojo rago grandis ir kabučiai, puošti raudonu *ir* žaliai mėlynu emaliu

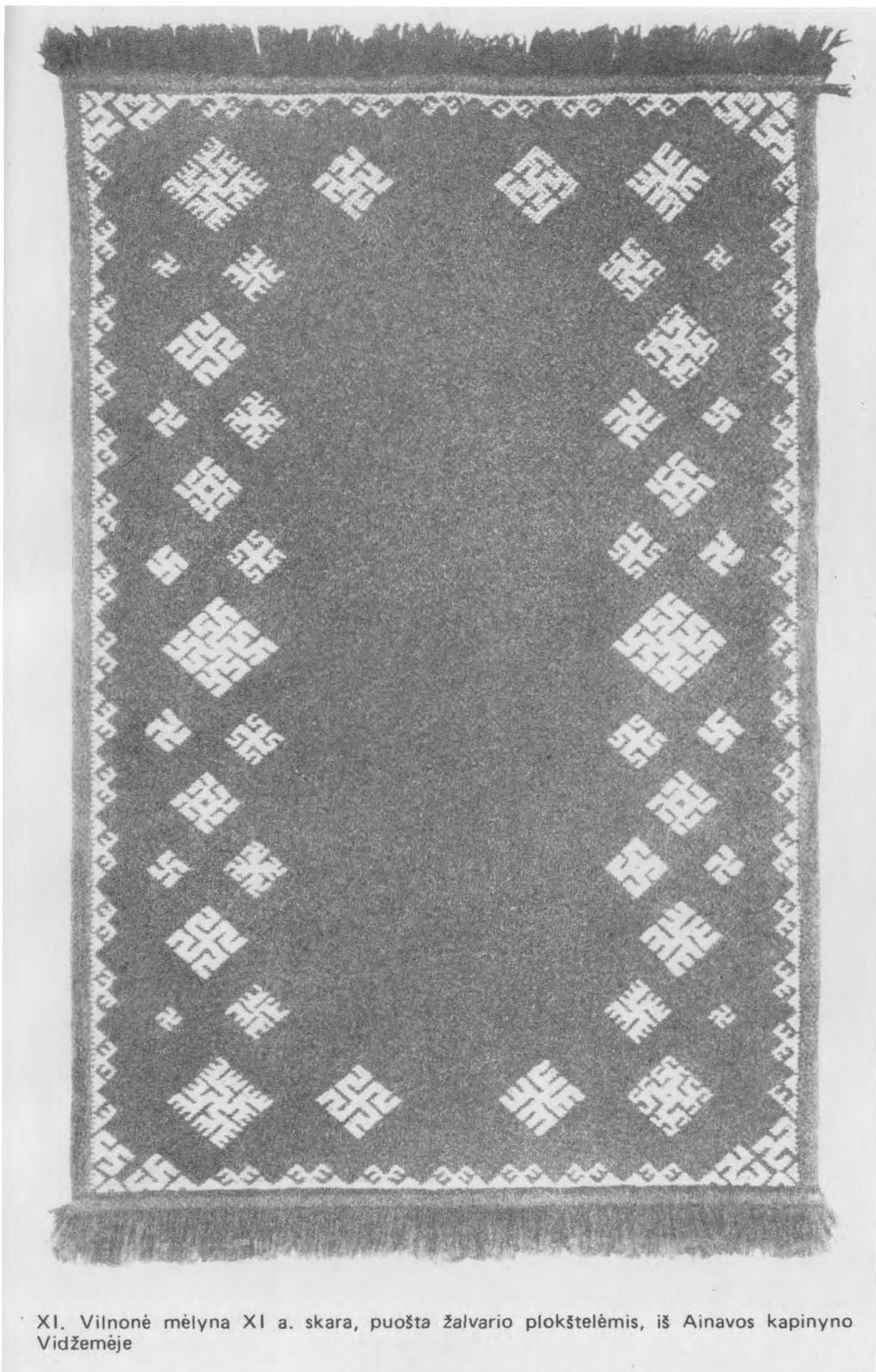

VIII. Pirmųjų m. e. amžių mažas pylimo juosiamas Paukščių piliakalnis netoli Jiezno

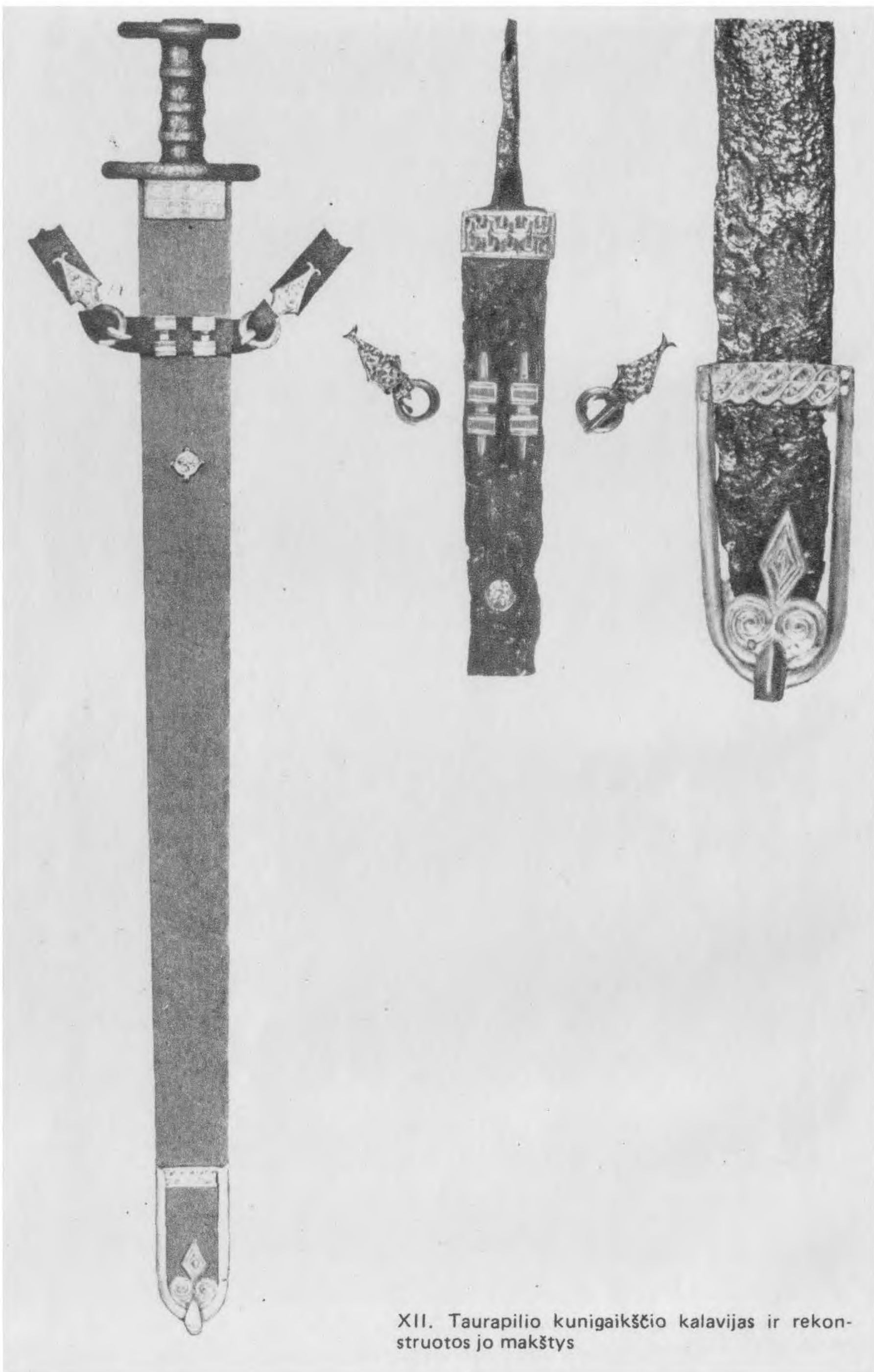
IX. Žirgo kamanų papuošalas iš IV a. valdovo kapo Šveicarijoje

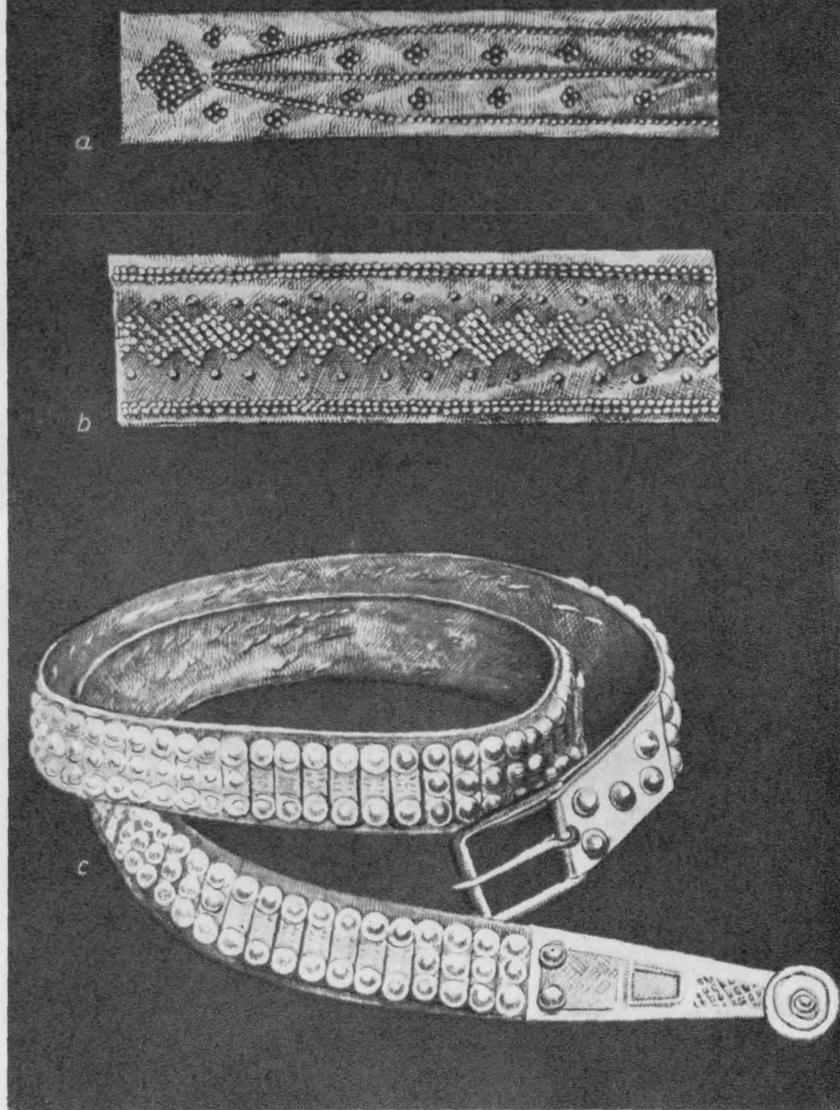
X. Valdovo kapo radiniai: elnio skulptūrėlė ir lankinės žalvarinės segės, papuoštos sidabro plokštele (IV a. pabaigos Šveicarijos kapinynas netoli Suvalkų)

XI. Vilnonė mėlyna XI a. skara, puošta žalvario plokštelėmis, iš Ainavos kapinyno Vidžemėje

XII. Taurapilio kunigaikščio kalavijas ir rekonstruotos jo makštys

XIII. Odiniai IX–X a. diržai, dekoruoti žalvario ir švino plokštelėmis: *a, b* – iš Mažeikių, *c* – iš Laivių

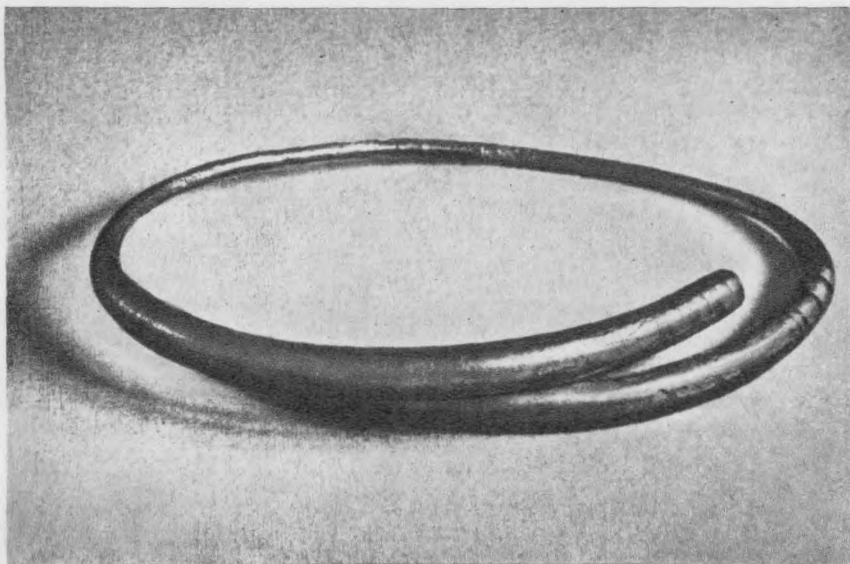

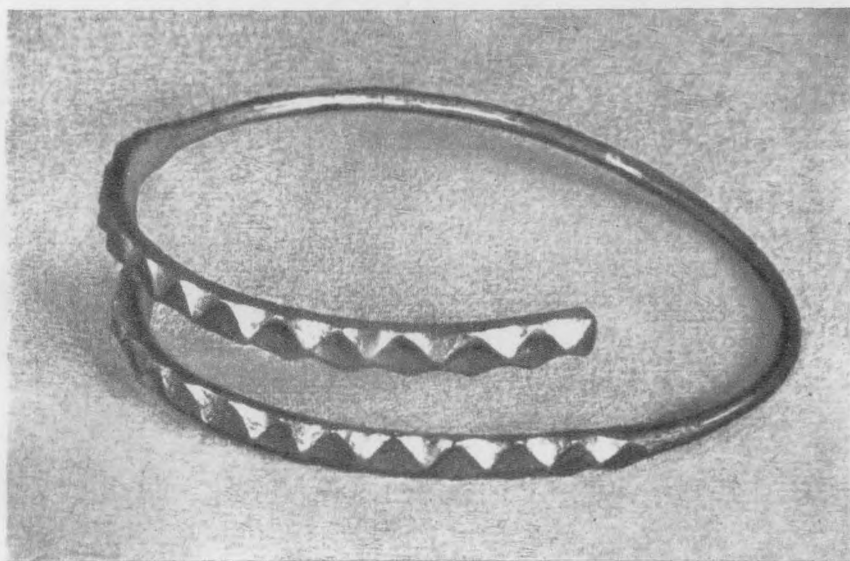
XIV. Rekonstruoti moterų ir vyro X–XI a. drabužiai

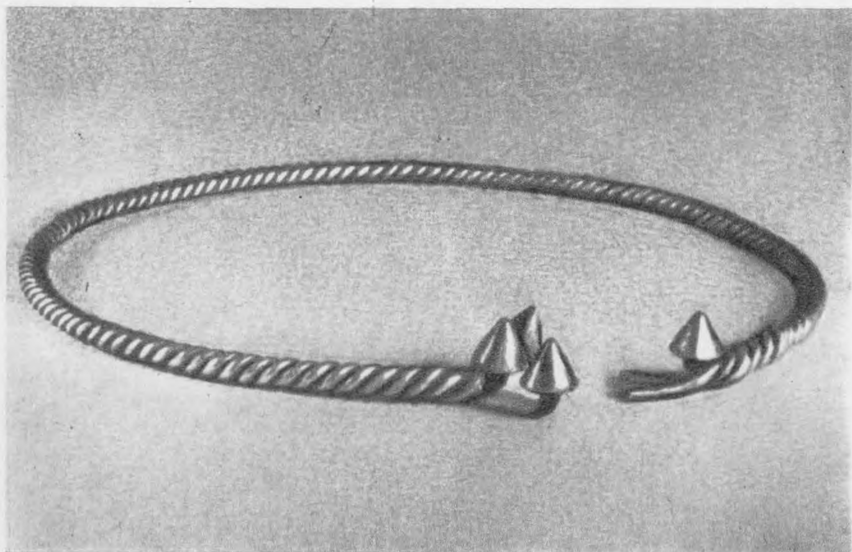
XV. Rekonstruoti latgalės XI a. drabužiai

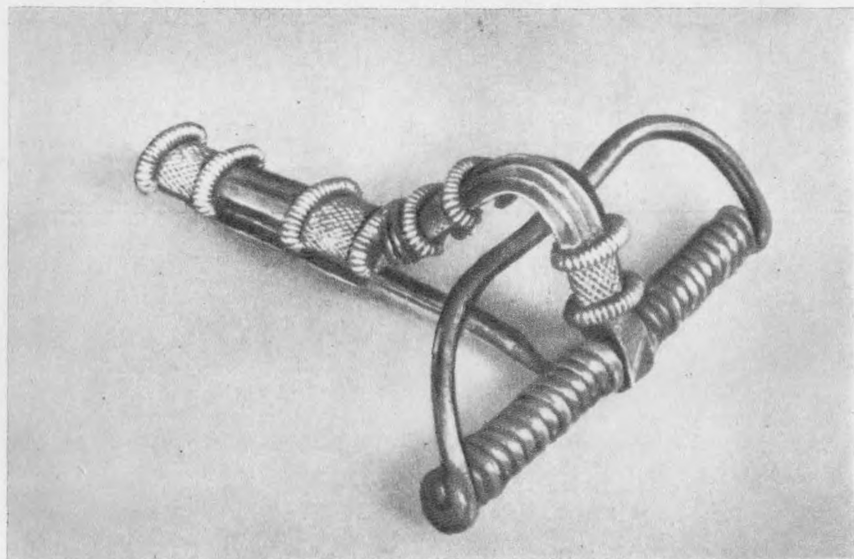

XVI. Sidabrinė VI a. antkaklė storėjančiais užkeistais galais iš Lyduvėnų, Kelmės raj.

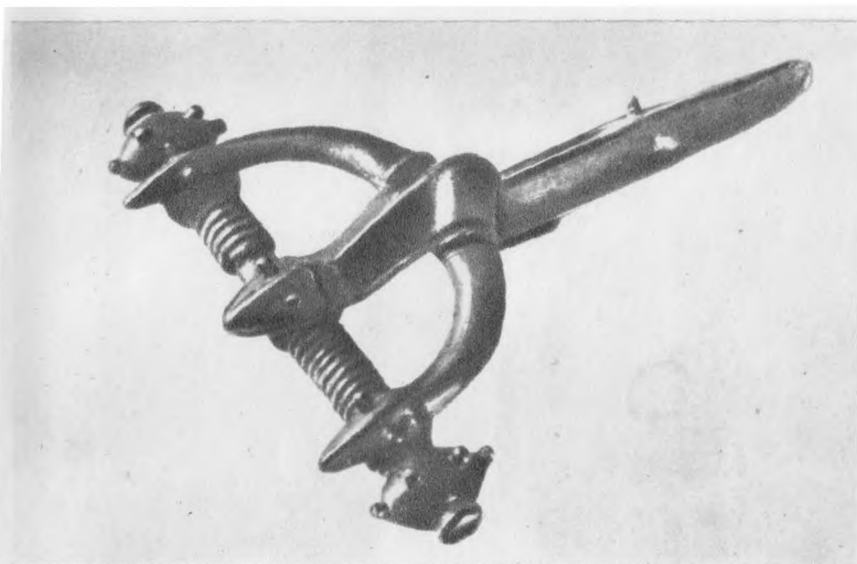
XVII. Sidabrinė VI a. antkaklė ruplėtais galais iš Akmenių, Kelmės raj.

XVIII. Sidabrinė iš dviejų vielų sukta X a. antkaklė kūginiais galais iš Dvarčėnų netoli Daugų

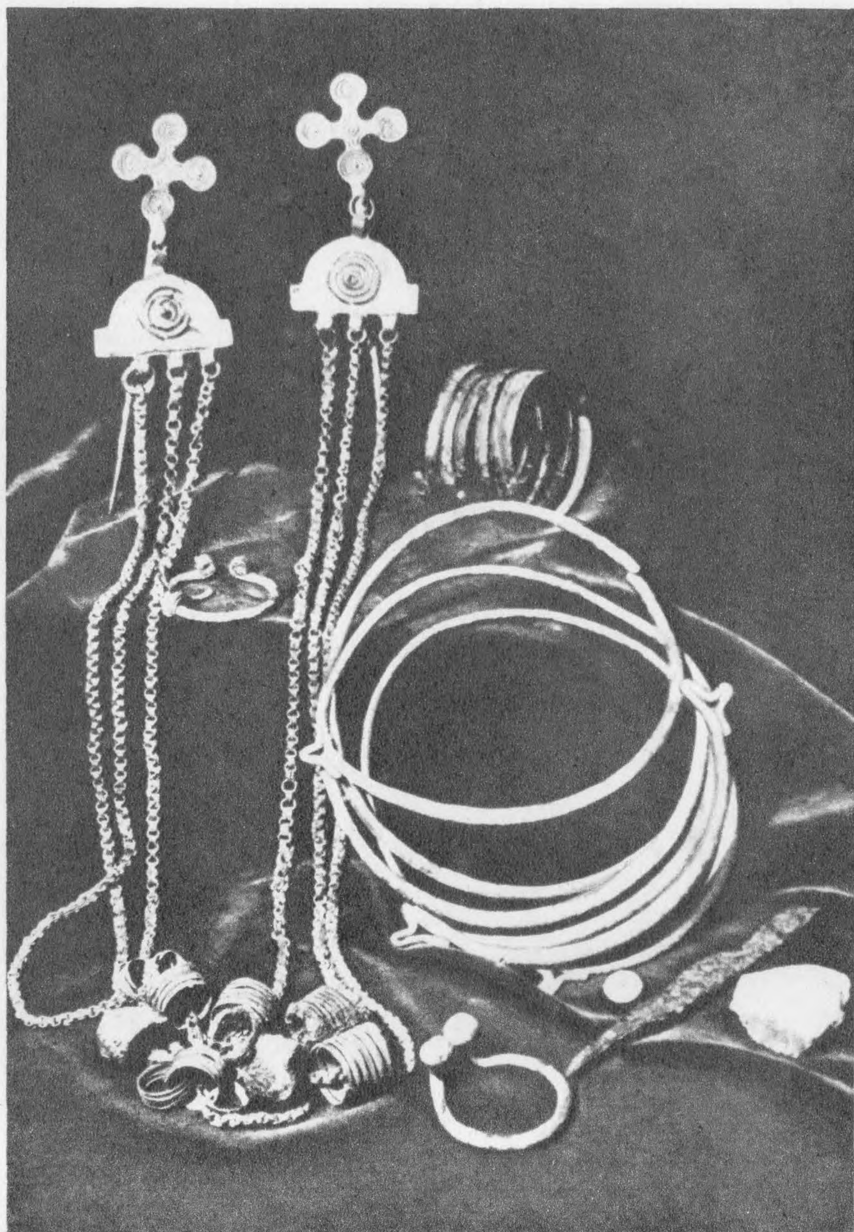
XIX. Sidabrinė lankinė VII a. segė, puošta aukso plokštelėmis, iš Užpelkių, Kelmės raj.

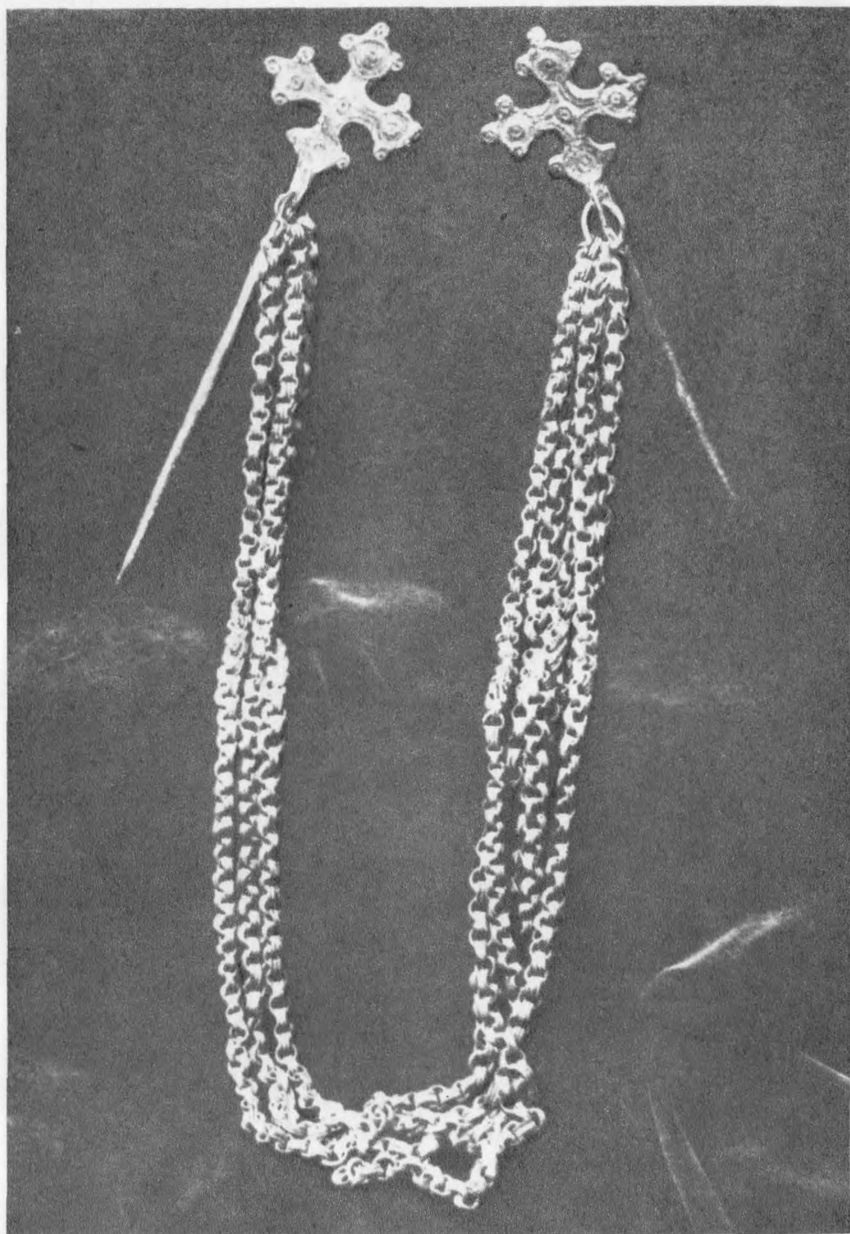

XX. Lankinė sidabrinė VII a. segė su gyvatinėmis *galvutėmis* iš Gruobinios prie Liepojos

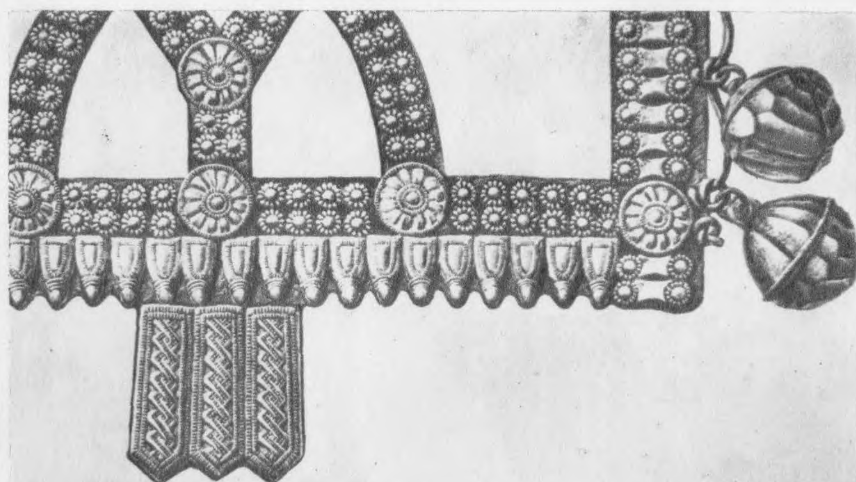
XXI. Masyvi *žalvarinė* X a. apyrankė, dekoruota pintiniu raštu, iš Švėkšnos, *Šilutės* raj.

XXII. Turtingos moters X a. kapo įkapės: kryžiniai sidabro plokštelėmis puošti smeigtukai su pusmėnulio formos kabučiais ir grandinėmis, 3 antkaklės kilpiniais galais, 2 pasaginės segės, 10 įvijinių žiedų, stiklo karolis ir geležinis peilis iš Paluknio, Kelmės raj.

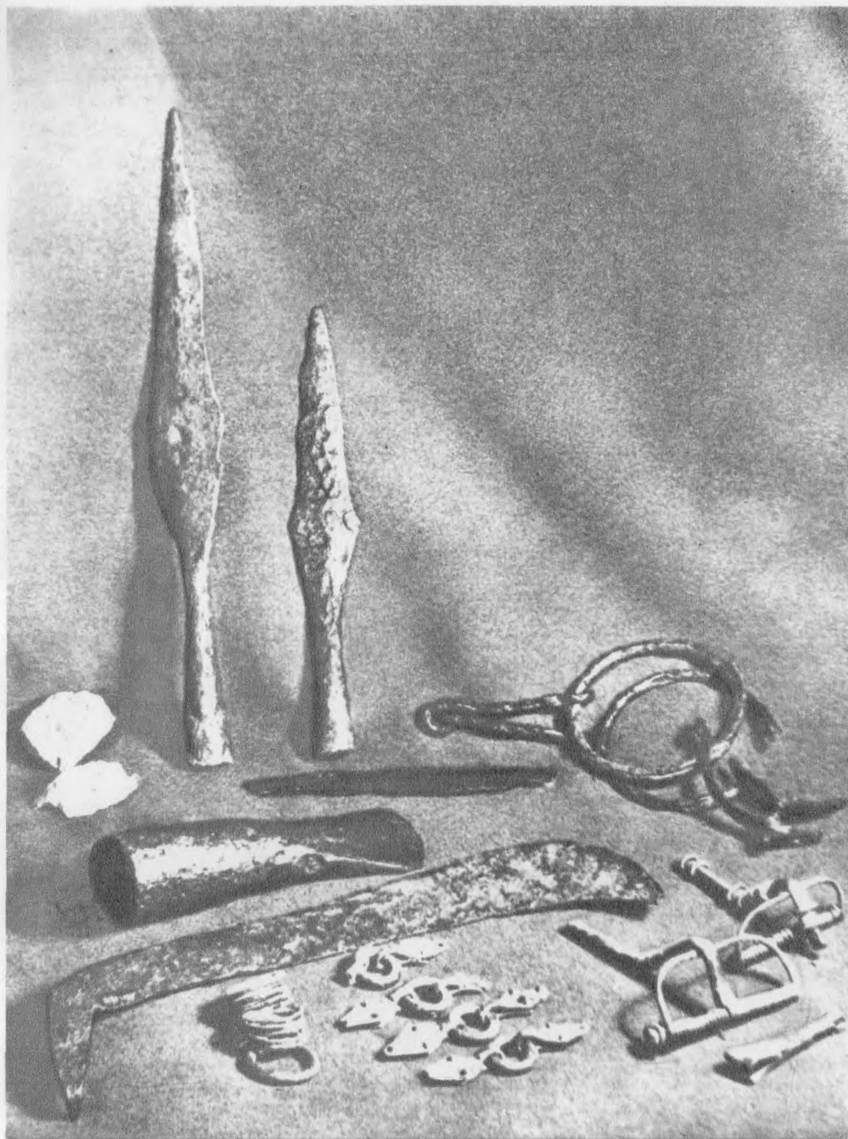
XXIII. Moters krūtinės papuošalas: kryžiniai smeigtukai ir 5 eilės grandinių iš Vėžlaukio, Raseinių raj.

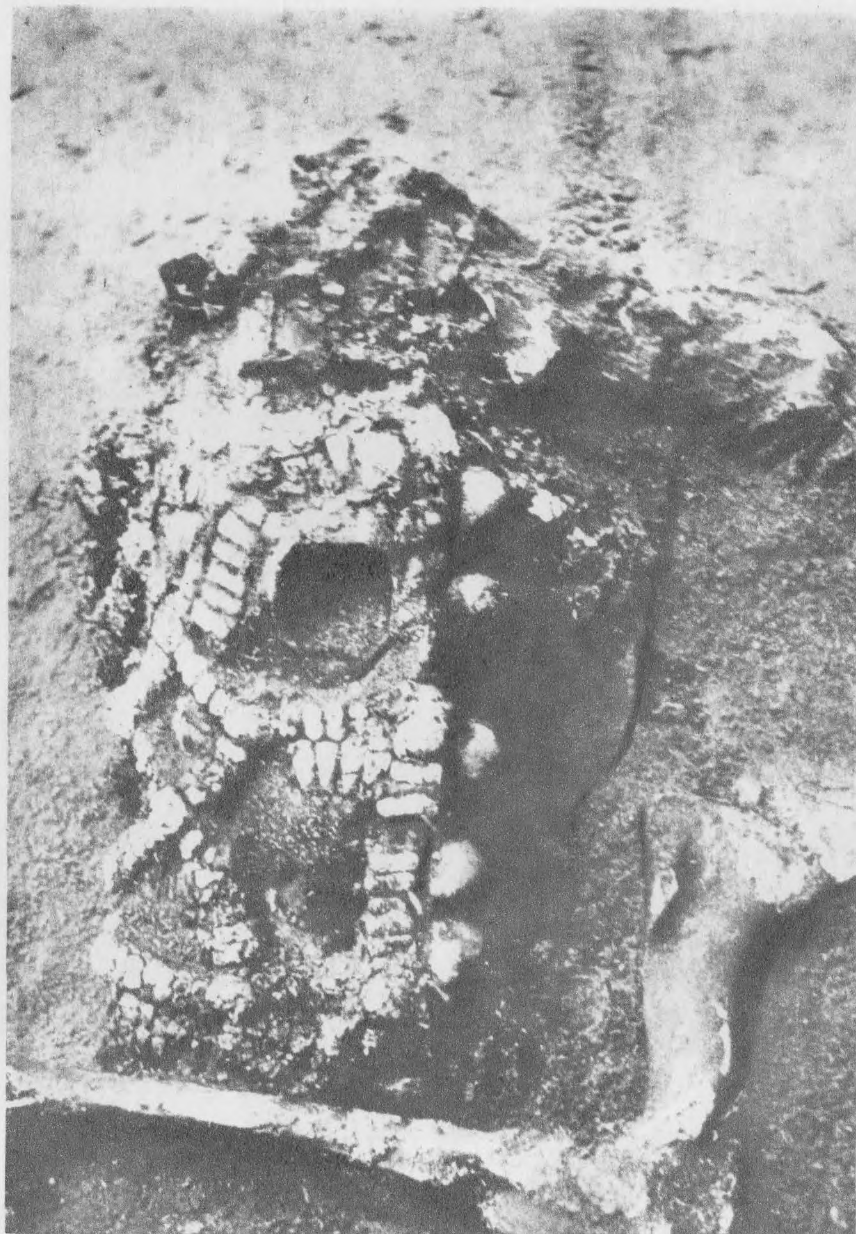

XXIV. Puošnių žirgo XII a. kamanų su švino ir sidabro plokštelėmis bei žvaguliais detalė iš Veršvų

XXV. Sidabrinis XII a. kalavijo makščių antgalis, rastas drauge su sidabrine antkakle Graužių, Kėdainių raj., lobyje

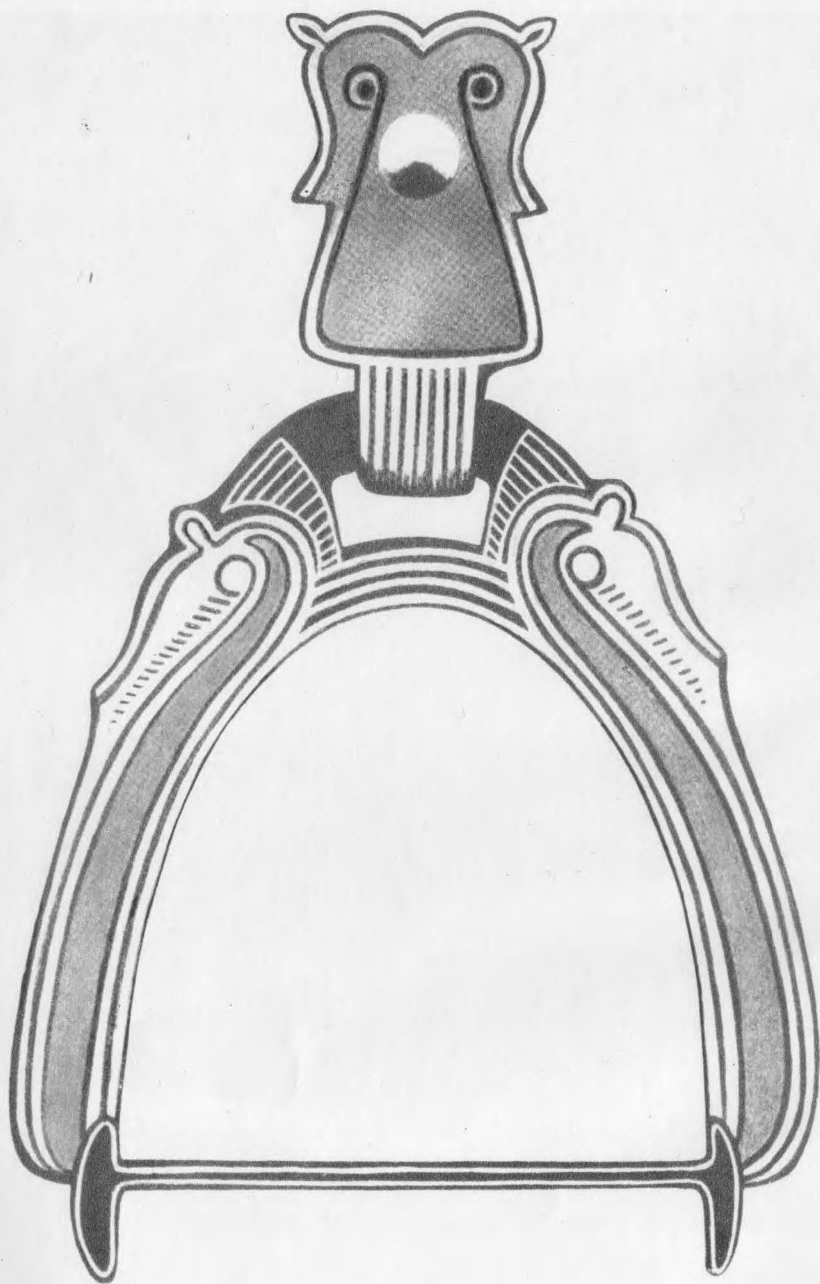
XXVI. Vyro VI a. įkapės: lankinės žalvarinės segės, antkaklė storėjančiais viela apvyniotais galais, žiedas, geležinis ietigalis, įmovinis kirvis, dalgeliai, žąslai, žirgo kamanų skirstiklis ir pentinai iš Reketės kapinyno, Kretingos raj.

XXVII. Žirgo galva su odinių diržų, apkaltų žalvario plokštelėmis, XII a. kamanomis (Veršvai prie Kauno)

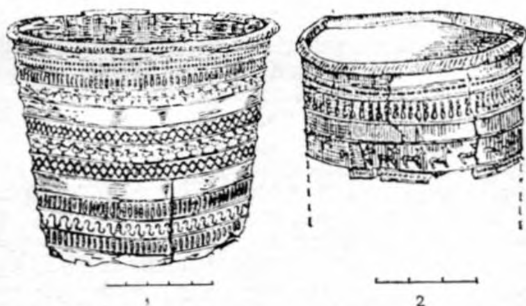

XXVIII. Žirgo galvos XII a. papuošalas iš Veršvų: grandinėlės su kabučiais

XXIX. Balno kilpos (XII a.), puoštos dekoruotomis sidabro plokštelėmis, iš Rimaisų kapinyno, Panevėžio raj.

gio ir 5 cm pločio ir įkotė 11 cm ilgio, įdėtas į labai ištaigingas metaliniais apkalais puoštas makštis. Pačių makščių, turbūt medinių ir aptrauktų oda, neišliko. Jų viršus išpuoštas auksuotomis reljefinėmis sidabro plokštelėmis, o smaigalys — sidabriniu U pavidalo apkalu, dekoruotu profiliuota geometrinio rašto aukso plokštele (pav. XII). Po kalaviju rastas sidabru apkaustytas ir auksuotas, dailiai ornamentais išdabintas karolis, galbūt puošęs kalavijo medinės rankenos galą. Kape aptiktos net 4 diržo sagtys: 3 sidabrinės ir geležinė. Jų auksuoti apkalai dekoruoti S motyvo simetriniu raštu. Žalvariniai pentinai turėjo profiliuoto kūgelio pavidalo spyglį ir skersinį — kryžminį paplatinimą ties viduriu. Ant mirusiojo krūtinės buvo padėtas geriamasis ragas. Jo angos kraštas apkaustytas siaura sidabro juostele, o žemiau ragą juosė 4 cm pločio sidabro juostelė, puošta kvadratais su spinduliais ir akutėmis. Visi čia paminėti dirbiniai yra unikumai. Artimiausių paralelių jiems žinoma Dunojaus vidurupio srityje, Vengrijoje. Visas kompleksas galėjo būti užsakytas garsiose to laiko dirbtuvėse. Tiek sagtys, tiek kalavijo makščių ir geriamojo rago apkalai yra to paties stiliaus ir vienodai meistriškai padaryti. Kitą kunigaikščio kapą su importiniu dviašmeniu net 1 m ilgio kalaviju P. Kulikauskas 1958 m. rado Nemuno nuplautame pilkapyje Krikštonyse, Lazdijų rajone (*98*, p. 301). Šalia kalavijo čia irgi aptikti sidabru padengti diržo apkalai, žalvariniai geriamojo rago apkalai, antskydis, ietigalis ir akmeninis galąstuvas. Tai greičiausiai vietinio darbo daiktai. To paties Krištonių kapinyno vėlesniame, VI—VII a., degintiniame kario kape rastas geležinis antskydis kūgine viršūne, papuošta grioveliais. Tokių antskydžių kitur Lietuvoje nepasitaikė, paralelių žinoma Vengrijoje ir Silezijoje (*158*, p. 136). Labai gražaus darbo sidabru apkaustytų geriamųjų ragų, be jau minėtų kunigaikščių kapų, dar rasta Plinkaigalyje, Kėdainių raj., ir Rubokuose, Šilutės raj. (pav. 77). Rubokų geriamasis ragas aptiktas turtingame moters ka-

77. Sidabriniai geriamųjų ragų apkalai: *1* — iš Plinkaigalio, Kėdainių raj.; *2* — iš Rubokų, Šilutės raj.

pe. Jų ornamentuotos sidabro juostos apkalai buvo suskirstyti juostelėmis su įvairiu raštu: akutėmis, stilizuotomis žmonių figūrėlėmis ir šuoliuojančiais briedžiais. Kadangi tokie puošnūs apkalai yra unikalūs, spėjama, jog jie įvežtiniai, greičiausiai iš Skandinavijos, kur rasta panašių geriamųjų ragų (*158,* p. 138). Tame pačiame VII a. Rubokų moters kape aptikta mėlyno stiklo akutėmis puoštų ir cilindro formos išilgai rantytų karolių. Manoma, kad jie turėjo būti importuoti, nes nepastebėta vietinės gamybos pėdsakų. Vakarų Lietuvoje žalvariniai ir sidabriniai papuošalai dažnai buvo gražinami mėlyno stiklo akutėmis. Atrodo, kad šis stiklas karolių ar kitokiu pavidalu turėjo būti nuolat įvežamas, nes VIII—XI a. juo dekoruojami papuošalai yra labai būdingi. Šilutės ir Švėkšnos apylinkėse rastos kelios iš Pareinės importuotos segės pusiau apskrita galvute ir kojele, vadinamosios simetrinės, datuojamos VIII amžiumi (*158,* p. 147).

Visokiausių rūšių įvežtiniai dirbiniai rodo, kad ankstyvaisiais viduramžiais baltai intensyviai prekiavo su Vidurio Europos rytų ir vakarų bei Skandinavijos gyventojais.

V—VI a. atsiranda sidabro lobių. Tai valdovų ir turtingųjų didikų sukauptas turtas. Nuo VIII a. sidabriniai papuošalai net nebuvo užkasami į kapus drauge su mirusiaisiais, o kaip turtas paliekami paveldėtojams (*160,* p. 95). Kylant sidabro vertei, iš jo gaminami papuošalai, ypač antkaklės ir apyrankės, pasidarė masyvūs, net neskoningi. Priešų užpulti žmonės išsipirkdavo sidabru. Iš Rimberto kronikos žinome, kad 853 m. gynę Apuolę kuršiai, siekdami paliaubų, siūlė švedams po pusę svaro sidabro už kiekvieną pilyje esantį žmogų. Nenuostabu, nes kuršių teritorijoje sidabro aptinkama labai daug. II tūkstantmečio pradžioje jis jau tikrai buvo pinigo ekvivalentas.

Nuo IV—V a. papuošalus pradėta gražinti dekoruotomis sidabro plokštelėmis. Šis paprotys išliko ilgai ir ypač paplito VIII—XI amžiuje. Taip buvo ne tik sutaupoma sidabro, bet baltai buvo patenkinti ir ideologiniu atžvilgiu, nes sidabro plokštelės švietė „dieviškąja", t. y. Dangaus šviesos dievo (Deivo), spalva.

Iš kur buvo įvežama sidabro žaliava? Ji galėjo patekti pietų keliu į pietines prūsų žemes ir Nemunu į Lietuvą, taip pat vakarų keliu iš Pamario per Vyslos žiotis į Rytprūsius arba jūra per Gotlandą į Vakarų Lietuvą ir Latviją. Žalvaris, kaip ir anksčiau, turėjo atkeliauti iš Vidurio Europos kalnų papėdžių, kur randama labai daug jo žaliavos. Iš žalvario dirbinių analizių matyti, kad didžioji žaliavos dalis importuota iš vakarinės Karpatų kalnų srities dabartinėje Slovakijoje ir Šiaurės rytų Vengrijoje (*170*). Ji patekdavo lydiniais — lazdelėmis. Jų analizė parodė, kad tai vario lydiniai su dideliu procentu cinko*. Iš pačių dirbinių analizės irgi matyti,

---

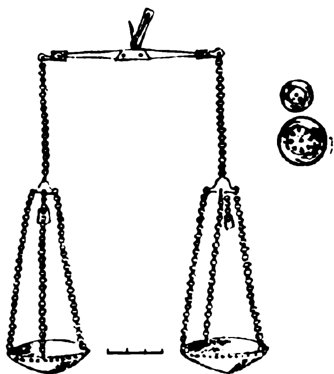
* Tokių lazdelių rasta Aukštadvario piliakalnyje ir gyvenvietėje, Mežaičių lobyje, Kelmės raj., Mažeikių, Biržų ir Šiaulių apylinkėse. Žr.: *Vaitkunskienė L., Merkevičius A.* Spalvotųjų metalų dirbiniai ir jų gamyba.— Kn.: Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje, t. 1, p. 93.

kad jie buvo padaryti iš daugiakomponenčių lydinių su vyraujančiu cinku. Tokios sudėties lydinius vartota iki pat istorinių laikų pradžios. Šalia jų V—VIII a. papuošalai taip pat buvo gaminami iš vario lydinių su alavo komponentu. Šių IX—XIII a. gerokai mažiau.

Svarbiausias Rytų Europos prekybos kelias ėjo Dauguva ir Volga. Juo pradėta naudotis nuo VII a. pabaigos. IX a. pabaigoje—X a. pradžioje visame Rytų Pabaltijyje atsirado arabiškų monetų. Lietuvoje jų rasta tik apie 300, Latvijoje vien lobiuose 2059 ir Estijoje apie 3000, o Baltarusijoje — daugiau kaip 8500 dirhemų (*160*, p. 88). Volgos upe per Kaspijos sritį, Iraną ir Indiją atklydo net sraigių kiautelių iš Indijos vandenyno salų. Jų rasta Šiaurės Lietuvoje ir visuose kituose Rytų Pabaltijo kraštuose, taip pat Pskovo ir Novgorodo žemėse. Kiauteliai buvo naudojami karolių apvaroms ir kartu galėjo turėti magišką galią ar piniginę vertę. Azijoje šios sraigės (*cyprea moneta*) vartotos kaip pinigai.

XI—XIII a. intensyviai prekiauta su Kijevo Rusia, ir susisiekiama buvo Dnepru ir jo intakais bei Nemuno aukštupiu per Volynę. Iš Kijevo Rusios importuota filigranu puoštų sidabro dirbinių, cilindrinių spynų, šiferinių verpstelių, kryžiukų karolių apvaroms, sidabrinių apyrankių, kiaušinio pavidalo žaislų ir stiklinių papuošalų. Slaviškų dirbinių daugiausia rasta Rytų Lietuvos piliakalniuose (*136*, p. 91 ir kt.). Tuo pačiu metu gyvai prekiauta su Vakarais. Prekybos keliai ėjo per prūsų žemes ir jūra. Laivais buvo susisiekiama su skandinavų ir vakarų slavų prekybos centrais: Gotlandu, Birka, Haitabu, Dancigu, Ščecinu ir kt. Per vakarus į Vilnių turėjo atkeliauti sidabriniai pinigai, datuoti Otono III (983—1002 m.) ir Etelrado (978—1016 m.) laikais. Vikingų dirbiniai iš Švedijos ir Gotlando salos yra daugiausia X—XI amžiaus. Tarp jų — kovos kirviai vėduokliniais ašmenimis, ietigaliai, puošti skliautiniu raštu, kalavijų makščių apkaustai ir kai kurie žirgo aprangos reikmenys. Iš Pareinės buvo importuojamos damaskinio plieno kalavijų geležtės; dalis jų su užrašu „Ulfberht“ (*140*, p. 111—125; *165*).

Nuo X a. Lietuvoje galima pastebėti pirklių luomą. Kapinynuose jų kapai išsiskiria ne tik bendru turtingumu, bet ir žalvarinėmis svarstyklėmis bei svoreliais (pav. 78). Svoreliai paprastai geležiniai, aptraukti žalvariu, kad nerūdytų, statinaitės ar dvigubo nupjauto kūgio pavidalo, plokščiais galais, kuriuose iškalti taškučiai,

78. Žalvarinės XI a. svarstyklės iš Biržų ir svoreliai iš Siraičių bei Graužių kapinynų, Kėdainių raj.

ratukai arba kryželiai, turėję reikšti svorio vienetą. Dauguma svorelių sveria maždaug 30 g, o didžiausi — apie 100 g (didieji paprastai pažymėti 5 taškais). Spėjama, jog įvairaus dydžio ir nevienodais ženklais pažymėti svoreliai atitiko tam tikras svaro dalis ir priklausė skandinaviškai svorio matų sistemai. Nuo IX a. Skandinavijoje buvo vartojamas svorio vienetas marka, svėrusi apie pusę svaro (204 g). Ji buvo dalijama į erę (1/8 markos dalis, arba 25,5 g) ir artugą (1/24 dalis, arba 8,5 g). Tyrinėdamas Latvijos metrologiją, I. Žemzaris įrodė, kad Latvijoje rasti svoreliai yra labai panašaus svorio. Šalia svorelių vartoti sidabro lydiniai dažniausiai atitinka svorelių svorį. Sidabriniai ilgieji pasirodė X a. ir buvo vartojami iki XIV amžiaus. Ankstyviausi, X—XI a., ilgieji yra keturkampio pjūvio ir nevienodo svorio plokščios juostelės. Jų rasta daugiausia Vidurio ir Vakarų Lietuvoje. Graužių kapinyne prie Josvainių, Kėdainių raj., sidabrinis ilgasis aptiktas pirklio kape kartu su svarstyklių svoreliais ir sidabrinėmis pasaginėmis segėmis. Šios irgi galėjo būti vartojamos kaip svorio matai, nes jų drauge su svarstyklėmis ar svoreliais aptinkama turtingų pirklių kapuose. Nuo XII a. sidabriniai ilgieji pasidaro piršto pavidalo ir vienodo svorio. Paskutinieji buvo prastesni. Juos pakeitė Lietuvoje XIV—XV a. pradėtos kaldinti monetos (*168,* p. 208—209; *147,* p. 159—173).

7. Drabužiai ir papuošalai

Drabužių liekanų yra itin maža, paprastai tik tiek, kiek žalvaris užkonservavo audinius, bet papuošalų randama labai daug. Pagal jų padėtį nedegintiniuose kapuose daugmaž galime orientuotis, kokias drabužių dalis jie dabino (pav. XIV). Apie tai yra rašiusi R. Volkaitė-Kulikauskienė (*136,* p. 120 ir kt.). Pasinaudosime jos sukaupta medžiaga.

Geriausiai atkuriama moterų galvos danga. Prie kaukolės randama smeigtukų. Vienu, paprastai geležiniu, viršugalvyje būdavo susegami plaukai. Kitas, žalvarinis, dažnai su sidabro plokštele ir dekoruotas mėlyno stiklo akutėmis, vartotas galvos dangai susegti. Šis aptinkamas prie dešiniojo smilkinio. Iš audinių liekanų galima spręsti, kad apsigobdavo baltu lininiu dvinyčiu audiniu, kuris dengė galvą panašiai kaip dabartinis nuometas. Jis buvo surišamas prie dešiniojo smilkinio ir užsmeigiamas smeigtuku arba susegamas sege. Galai puošiami įvairių spalvų stiklo karoliukais, prisiuvamais prie audinio, kaktos sritis — kartais žalvarinėmis įvijomis. Iš siūlų liekanų įvijose matyti, kad jos buvo prisiūtos prie audinio. Ant pakaušio randama puošnių apgalvių iš žalvarinių vielučių ir ant jų užmautų stiklo karoliukų. Tokių apgalvių rasta Siraičių kapinyne, Telšių raj., ir Plungės apylinkėse.

Jaunos merginos nešiojo apgalvius iš žalvarinių įvijų ir stiklo karolių, kartais su kabučiais, ir kepurėles (pav. XV). Kepuraitės

buvo odinės ar audeklinės, puoštos žalvariu arba sidabru. Daugiausia jų rasta Klaipėdos krašte. Antai kepuraičių būta net 23-uose Vėžaičių kapinyno kapuose (pav. 79).

Prie segių ir antkaklių išlikęs audinys leidžia manyti, kad marškiniai buvo siuvami iš balinto lininio dvinyčio audeklo. Jie turėjo nedidelį iškirpimą, nes antkaklės dedamos virš marškinių. Rankovės ilgos; apyrankės buvo nešiojamos ant medžiagos. Sijonai, vilnoniai ar lininiai, turėjo būti ilgi, prijuostės — iki pusės blauzdų, nes kai kuriuose kapuose skersai blauzdikaulių rasta eilė dvigubų žalvarinių įvijų, puošusių greičiausiai prijuostės pakraštį. Sijonas buvo surišamas ar sutraukiamas austine juostele, kurios galai pagražinti kabučiu su sidabro plokštele ir mėlyno stiklo akutėmis. Apie drabužių sukirpimą duomenų nėra. Manoma, kad sijonai iš kelių palų, juos prilaikė prijuostė ir juostelė.

Ant pečių būdavo siaučiama skepeta. Iš išlikusių fragmentų žinoma, kad jos vilnonės keturnytės. Į pakraštį buvo įaudžiama vytinė juosta. Nuo jos kampuose likdavo kutai, kurie buvo užbaigiami žalvarinėmis įvijomis. Puošniosios skepetos gražintos žalvarinėmis rombo formos skardelėmis, ornamentuotomis metaloplastiniu būdu (pav. XI).

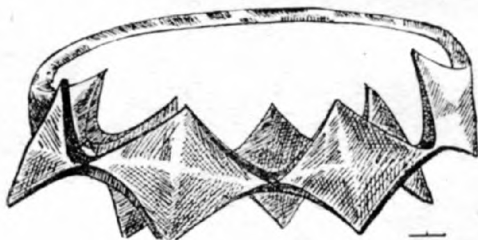
79. VIII—IX a. radiniai: *1* — vilnonė kepuraitė, puošta dviem sidabrinių kabučių eilėmis; *2—6* — ornamentuoti sidabriniai kabučiai (*1—3* — iš Vėžaičių; *4—6* — iš Jurgaičių kapinyno, Klaipėdos raj.)

Svarbiausias vyrų drabužis buvo ilgi, virš kelnių išleisti ir diržu sujuosti marškiniai. Kelnes sukišdavo į autus, kuriais apvyniodavo kojas. Viršutinis apsiaustas būdavo arba iš storo audinio, arba segėmis susegami kailiniai. Galvą dengė vilnonė gobtuvo formos kepurė (tokių rasta kuršių krašte Tyro durpyne, Latvijoje).

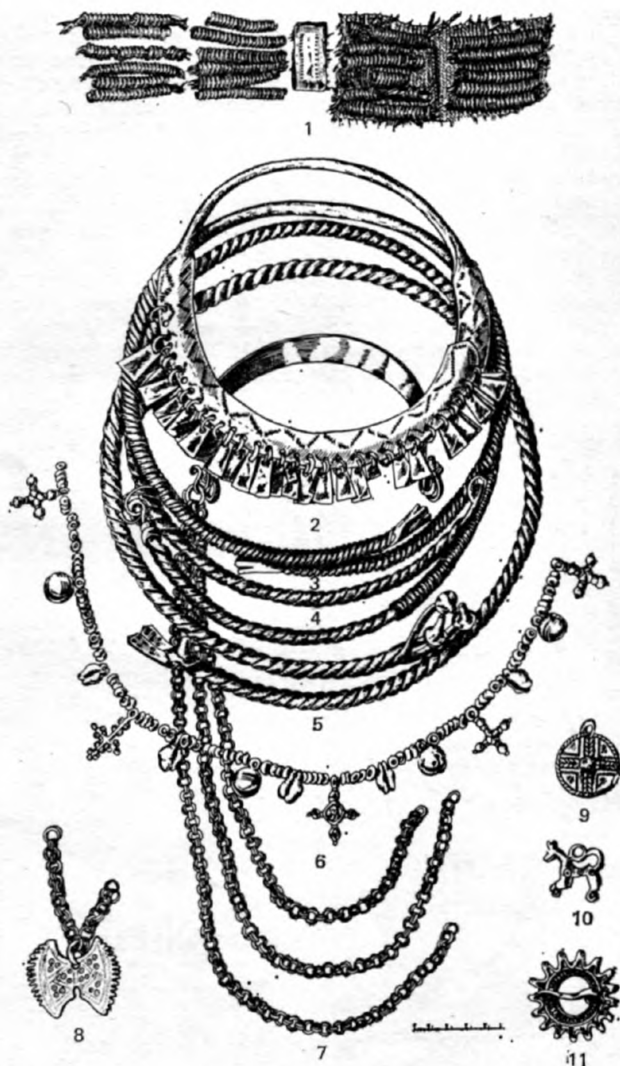
Svarbiausias vyro papuošalas — diržas. Puošnieji diržai buvo dekoruojami žalvarinių arba švininių pasidabruotų kūgelių eilėmis arba keturkampėmis žalvario plokštelėmis ar vinutėmis (pav. XIII). Batai odiniai, susegti žalvarine sagtele ir pakraščiais papuošti žalvariniais ar alaviniais spurgeliais.

Ankstyvaisiais viduramžiais laikytasi pirmaisiais m. e. amžiais susiklosčiusių tradicijų. Svarbiausi papuošalai liko tie patys: tai galvos papuošalai, antkaklės, smeigtukai, segės, karoliai, apyrankės, antkrūtininės grandinės. Daugiausia gaminta antkaklių, smeigtukų ir segių. Kintančios jų formos ir įvedami vis nauji elementai rodo ypatingą dėmesį moterų papuošalams.

Antsmilkiniai, būdingi baltų papuošalai visą tūkstantmetį nuo žalvario amžiaus pabaigos, Rytų Lietuvoje V—VIII a. tebebuvo nešiojami, bet Vidurio ir Vakarų Lietuvoje jų jau nerandama. Anksčiau antkakles dėvėjo ne tik moterys, bet ir vyrai. Nuo VII a. vyrų kapuose jų pasitaiko labai retai. Daugelio V—VI a. antkaklių ir segių formos (antkaklės šaukštiniais, dėželiniais ir kūginiais galais, lankinės segės) buvo paveldėtos iš III—IV a., tik jos masyvesnės ir ne tokios dailios. VI—VII a. nešiotos užkeistais, storėjančiais (pav. XVI), plokščiais, ruplėtais ar pergniaužtiniais galais antkaklės (pav. 80; XVII). Daugelis jų sidabrinės. Dar vėliau išpopuliarėjo balneliniais galais, suktinės su kūgeliais, kabliuku ir įsele (pav. XVIII) antkaklės, užkeistais pastorintais (pav. 81:2) ar tordiruotais (pav. 81:3), be to, kilpiniais, ramentiniais (pav. XXII), atriestais ir kitokiais galais. Be žalvario ir stiklo karolių, pradėta nešioti gintaro, ypač X—XI a., daugiausia Vakarų Lietuvoje ir Latvijoje. Rytų Lietuvos pilkapiuose jų rasta labai maža. Apvaros darytos iš tamsiai raudono gintaro; karoliai dažniausiai dvigubo nupjauto kūgio pavidalo su briauna per vidurį. Tuo pačiu metu Va-

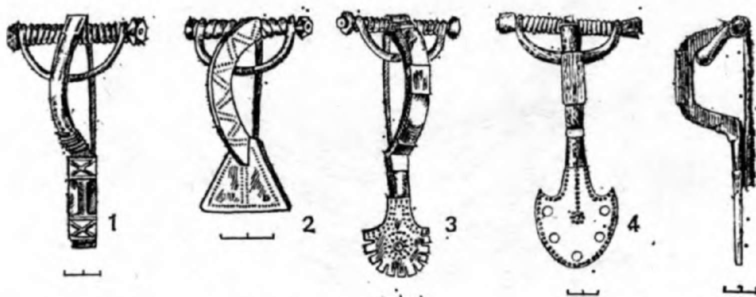
80. Sidabrinė maždaug 600 m. antkaklė pergniaužtiniais galais iš Rokiškio apylinkės lobio

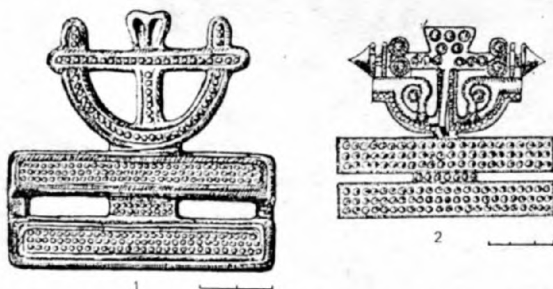
81. Apgalvis (viršuje), antkaklės, grandinės su kabučiais ir segė iš XII a. Radzės kapinyno, Pliavinių raj., latgalės moters kapo

karų Lietuvoje imta puoštis tamsiai mėlyno stiklo karolių apvaromis.

Segių randama ir moterų, ir vyrų kapuose. Masyviomis buvo susegami apsiaustai ar kiti viršutiniai drabužiai, lengvesnėmis — palaidinės ir galvos danga. Labiausiai buvo paplitusios ir ilgiausiai išsilaikė lankinės segės. III—IV a. jos labai grakščios; VI—IX a. ne tokios dailios, bet aptinkama galybė jų variantų: žieduotųjų, su dekoruota sidabro ar aukso plokštele (pav. XIX), ilgakojų su lietine užkaba arba su lenktine, trikampe ar žvaigždine kojele (pav. 82). Laiptelinės lankinės (pav. 83) ir su gyvuline kojele (gyvulio ar gyvatės galvute kojelės ir lankelio gale) (pav. XX) būdingos prūsų ir kuršių kraštui. Jų aptinkama iki X—XI amžiaus. VIII—XI a. labiausiai mėgtos didelės segės su aguonos pavidalo įvijos galais, o pačios puošniausios — pelėdinės, primenančios pelėdos atviromis akimis galvą (pav. 84). Jos su sidabro plokštele ir dekoruotos mėlyno stiklo akutėmis. Daugiausia jų rasta Latvijo-

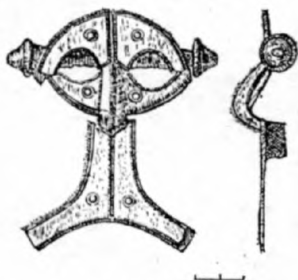

82. Lankinės segės su palenkta stačiakampe, trikampe, žvaigždine ir pusapvale kojele: *1* — sidabrinė iš Pašušvio, Kėdainių raj.; *2—4* žalvarinės, puoštos sidabro plokštele (*2* — iš Riklikų, Anykščių raj.; *3* — iš Rūdaičių, Kretingos raj.; *4* — iš Pliavniekalnio, Vidurio Latvijoje)

83. Puošnios X a. kuršių segės su sidabro plokštele iš Palangos kapinyno

je, Vakarų Lietuvoje ir Gotlande, į kurį įvežtos iš Lietuvos ar Latvijos. Pasaginių segių pasirodė VIII a., ir ypač populiarios jos IX—X amžiuje. Būta bent 6 rūšių su įvairiais galais: kampuotais, žvaigždiniais, aguoniniais, fantastiškais gyvuliniais ir kt. (pav. 85; XXII). Priešistorinių laikų pabaigoje atsirado dar žiedinių, apskritų, ovalių ir kryžinių segių.

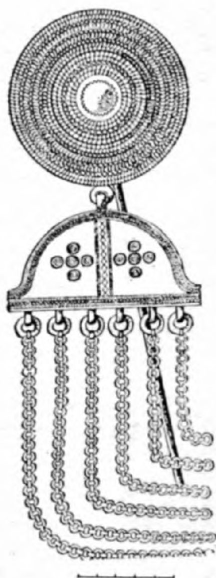
84. Pelėdinė IX a. žalvarinė segė, puošta sidabro plokštele, iš Lubanos, Rytų Latvijoje

Smeigtukai, kuriais buvo susegami plaukai, skaros, prisegami nuometai ir prie kurių prikabinamos antkrūtininės grandinės, tebebuvo vartojami. V—VI a. jų buvo lazdelinių (kaip vyskupo lazda) ir su buoželinėmis, ratelinėmis bei ramentinėmis galvutėmis. Nuo VII—VIII a. atsiranda su įvairesnėmis galvutėmis: žiedinėmis, trikampėmis, kryžinėmis ir kiaurakryžmėmis (pav. XXII; XXIII). Dauguma jų vartota iki pat istorinių laikų pradžios. Puošniausi buvo kryžiniais ir apskritiniais galais smeigtukai su sidabro plokštelėmis ir kiekvienos kryžmos gale bei viduryje pagražinti mėlyno stiklo akutėmis. Tai krūtinės papuošalai: prie jų buvo prikabinami pusmėnulio pavidalo kabučiai ir 3, 5 ar 6 grandinėlių eilės (pav. 86; 87). Įdomūs smeigtukai su plokščia skylėta trikampe galvute. Iš pradžių kiekvienoje skylutėje buvo švininė vinutė su sidabruota galvute. Šie smeigtukai, skirti galvos dangai prisegti, yra IX a., ir jų rasta tik Lietuvos pajūrio srityje. Labai puošnūs ir ištęsto rombo pavidalo galvute, ornamentuota reljefiškais rombeliais, datuojami IX—X a. ir taip pat pasitaikę tik Vakarų Lietuvoje.

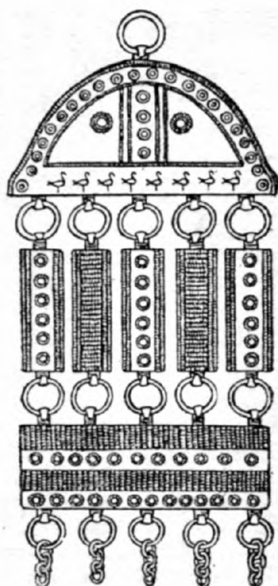
Apyrankės buvo nešiojamos nuo žalvario amžiaus ir iki istorinių laikų liko populiarus papuošalas. V—VI a. būdingos storėjančiais galais, daugiausia sidabrinės apyrankės. Juostinių su trikampe iškyla per vidurį pasirodė V a., ir jos išsilaikė iki IX—X amžiaus. Masyvios apyrankės, puoštos geometriniu raštu, buvo populiarios

85. Pasaginės IX—X a. segės susuktais ir kampuotais galais iš Primorsko raj.

86. Žalvarinis su ornamentuota sidabro plokštele VIII—IX a. smeigtukas apskrita galvute ir pusmėnulio pavidalo kabučiu su grandinėmis iš Kiauleikių, Kretingos raj. (kuršių kraštas)

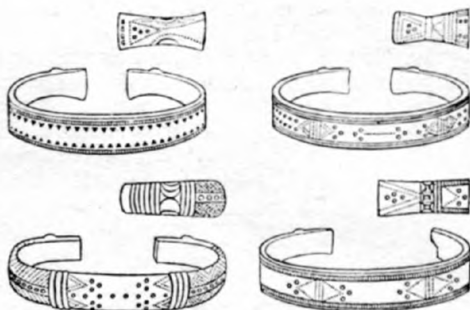

87. Sudėtingas VI—VII a. kabutis iš 7 plokštelių, dengtų ornamentuota sidabro skardele (Jauneikiai, Joniškio raj.)

IX—XI amžiuje (pav. XXI). Vėlesniais laikais labiausiai buvo paplitusios gyvuliniais galais apyrankės su stilizuotomis žirgelių galvutėmis ar gyvatės akimis (pav. 88). Įvijinės apyrankės ir įvijiniai žiedai nešioti visais laikais.

Papuošalų ornamentika atspindi baltų stilių. Intensyvi prekyba ir įvežtiniai germanų bei slavų dirbiniai nepakeitė vietinių meistrų skonio. Svarbiausi geometriniai motyvai, kaip ir anksčiau, liko taškučiai, akutės, ratukai, brūkšneliai, įkartėlės, tinkliukas. Bet kuo arčiau į istorinius laikus, tuo sudėtingesnis darėsi ornamentavimas. Tie patys motyvai buvo įvairiau komponuojami. Pasirodė trikampiukų, rombų, rozečių, svastikų, koncentrinių ratelių ir keturkampių, zigzagų ir pintinių zigzagų, primenančių juostų raštus. Baltų papuošalai dekoruoti nepaprastai kruopščiai, dažnai labai smulkiu ornamentu. Raštas ramus ir saikingas. Atrodo, kad metalo dekora-

vimą veikė audinių raštai. Tai ypač pastebima iš VIII—XI a. apyrankių. Taip pat dailiai ir kartu kruopščiai bei kukliai dekoruojamas medis iki mūsų laikų. Ramiomis geometrinėmis figūromis baltų menas labai skyrėsi nuo itin neramaus, kupino plėšriųjų žvėrių

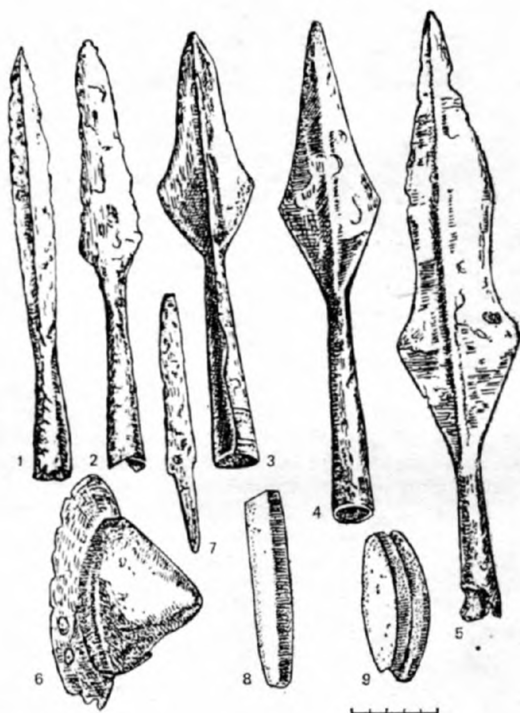
88. Juostinės X—XII a. apyrankės stilizuotomis gyvulinėmis galvutėmis ir ornamentuotos geometriniu raštu iš Pryšmančių, Kretingos raj.

ir paukščių elementų, germanų, gotų ar vikingų meno. Baltų mene pasirodo mitologinių elementų: mėnulių, saulučių, gyvatės ar gyvačių stilizuotų galvų ir akių, žirgelių galvų, pelėdų, ančių, paukštelių, elnių. Augalinių motyvų pasitaiko labai retai ir ne anksčiau kaip X a.; jais dekoruojama sidabru inkrustuota balno kilpų geležis. Antropomorfiniai motyvai nebūdingi. Jų būna žirgų papuošaluose (nuo 400 m.; plg. sūduvių kunigaikščio žirgo aprangą; pav. IX). Stilizuotų žmogaus veido bruožų pasirodo iškaltų žalvario ar sidabro plokštelėse.

Papuošalai gaminti liejimo, kalimo ir metalo tempimo būdu. Vielą ištempdavo net iki 150—170 cm ilgio (rasta sidabrinių antkaklių iš tokio ilgio vielos). Iš vielos darydavo apyrankes ir žiedus, o iš plonų vielučių — grandinėles, taip pat jomis buvo apvyniojamos peilių, kalavijų bei ietigalių rankenos. Mokėta pasigaminti ir filigraninių siūlų. Baigdami papuošalus, juvelyrai juos šlifavo, kniedijo, dildė, litavo, facetavo, graviravo. IX—XII a. labai ištobulėjo sidabravimo technika. Buvo sidabruojama žalvaris, geležis, alavas, švinas. Sidabruota arba kaitinimo būdu, arba dirbinių paviršius buvo padengiamas sidabro lapeliu, ornamentuotu metaloplastiniu būdu. Rasta labai daug šitaip papuoštų smeigtukų, segių bei kabučių. Sidabruojant geležį, sidabro lapelis buvo karštas prikalamas. Tuo pačiu laikotarpiu išmokta inkrustuoti geležį (*135*, p. 104—108). Taip buvo gražinama dažniausiai žirgo apranga.

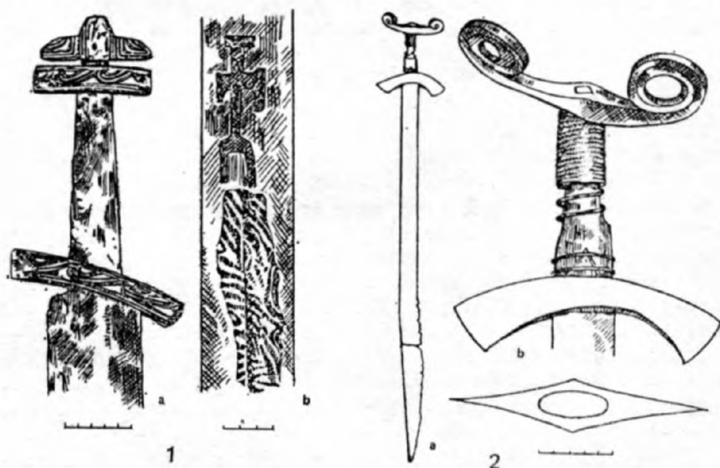
8. Ginklai ir žirgo apranga

Svarbiausi ginklai buvo ietys ir skydai, kovos kirviai, smogiamieji peiliai ir kalavijai, nuo sužeidimo turėjo saugoti šarvai ir šalmai. Ietys ir skydai bei siauraašmeniai kovos kirviai — labai seni ginklai, tobulėjo jų forma ir gerėjo kokybė. Ietigalių randama nuo lapo iki rombo pavidalo V—VI a. (pav. 89) ir ilgomis grakščiomis plunksnomis (pav. XXVI). Pradžioje jie gaminti tik iš geležies, vėliau — iš damaskinio plieno. Kovos kirvių ašmenys, amžiams slenkant, platėjo, kol iš siauraašmenių virto plačiaašmeniais, be to, iš Skandinavijos buvo importuojama kirvių vėduokliniais ašmenimis. Kalavijų, kaip minėjome, kunigaikščių kapuose randama IV—V a., bet plačiai vartoti pradėta tik IX—X amžiuje. Kaip ir anks-

89. V—VIII a. ietigaliai, antskydis, peilis, galąstuvėlis ir skiltuvas: *1, 2, 7* — iš Reketės, Kretingos raj.; *3* — iš Voronių, Nemenčinės raj.; *4, 5* — iš Dūkšto, Ignalinos raj.; *6* — iš Eigulių, Kauno raj.; *8* — Pašešuvio, Raseinių raj.; *9* — iš Satrijos piliakalnio, Kelmės raj.

čiau, jų pasitaiko vien valdovų ir kitų svarbių karių kapuose. VIII a. pabaigos—IX a. pradžios kalavijai buvo panašūs į didelius peilius. Kuršiams būdingi iki 60 cm ilgio be skersinių. Žiemgalių ir latgalių srityje aptinkama plačių su skersiniais smogiamųjų peilių, kurių geležtės būna iki 40 cm, o su įkote — iki 50 cm ilgio. IX—X a. Pabaltijyje paplito visai Europai būdingi kalavijai su ilgomis geležtėmis ir įvairaus pavidalo rankenomis. Svarbiausias jų gamybos centras buvo Reino krašte. Vieno iš ankstyvesnių, IX a., kalavijų tipų rankena buvo su maždaug trikampe buožele ir nedideliu skersiniu. IX a. pabaigai—X a. priklauso kalavijai iš dviejų skersinių sudaryta rankena, be buoželės. Pabaltijyje labiausiai paplitę kalavijai (iš viso aptikta apie 50) su aukšta rankenos buožele ir tiesiu arba žemyn lenktu skersiniu (pav. 90:1). Jie datuojami X a. pabaiga—XI a. pradžia. Gal jų damaskinio plieno geležtės ir importuotos iš Frankų krašto, bet jie užbaigti mūsų meistrų. Rankenų ornamentai dažniausiai yra vietinio stiliaus. Kuršių kraštui X—XI a. buvo būdingi anteniniai kalavijai: jų viršutinė rankenos dalis primena anteną, t. y. galai susukti į vidų (pav. 90:2). Pati rankena apvyniota pintine viela. XII a. kalavijų rankenų buoželės dar įvairesnės. Sunku nustatyti, kiek jų importinių, kiek iš dalies įvežtų (su importuotomis geležtėmis ir vietinio darbo rankenomis) ir kiek vien vietinio darbo. Tam reikia kiekvieno daikto analizės. Tyrinėtas labai dailus kalavijas su aukšta buožele ir damaskinio plieno geležte iš Laivių kapinyno didiko kapo. Jo geležtėje iškaltas scheminis žmogaus pavidalo ženklas (pav. 90:1b), kokių kituose Europos kraštuose neap-

90. Maždaug 900 m. kalavijas su aukšta rankenos buožele ir jo damaskinio plieno geležtės su antropomorfiniu raštu detalė *(1)* iš Laivių, Kretingos raj., didiko kapo Nr. 222 ir X—XI a. kalavijas su antenine rankena iš Telšių apyl. *(2)*

tikta. A. Anteinas, tyrinėjęs šį kalaviją, spėja jį buvus pagamintą Lietuvoje (*140*, p. 111—125;*165*).

Kapuose kalavijų randama prie kairiojo kario šono, įdėtų į medines ar odines makštis, apkaustytas geležimi, žalvariu ar sidabru (pav. XXV). Prie diržo kalavijas buvo prisegamas puošniais žalvariniais ar geležiniais diržeiais. Rankenų, makščių apkaustų, dirželių ir pačių diržų puošnumas priklausė nuo savininko rango bei jam dirbusių kalvių ir juvelyrų. Kalavijai sidabru klotomis ar juo inkrustuotomis rankenomis ir ypač dailiai ornamentuotais makščių apkaustais yra sričių valdovų, nes tokių buvo tik pačiuose turtingiausiuose kapuose.

Vakarų Lietuvoje ir Latvijoje rasta daug smogiamųjų peilių puošniose odinėse arba medinėse makštyse, prie ašmenų apkaustytose žalvarine dažnai dantyta skardele. Ji dekoruota baltams labai būdingu smulkiu geometriniu raštu: taškučiais, trikampėliais su 3 taškučiais, rombais ar kryželiais. Peilio geležtė ne trumpesnė kaip 20 cm. Panašios formos, tik mažesnių peilių aptinkama moterų ir paauglių kapuose.

Lietuvoje rasti tik 4 šalmai: 3 kūgio, ketvirtas — pusapvalio kupolo pavidalo. Apytikriai jie datuojami XI—XII amžiumi. Tik vienas Pakalniškiuose, Šakių raj., aptiktas kape drauge su žirgu (*136*, p. 252). Jis kūgio pavidalo, 25 cm aukščio, padarytas iš vieno geležinės skardos lapo ir apačioje sutvirtintas geležiniu lanku, papuoštu įmuštų taškučių eile. Prie jo pakraščio buvo prikabintas apsauginis kaklo tinklas iš supintų plieninių grandelių. Lietuvos kūginiai šalmai nuo Senovės Rusioje ir Lenkijoje randamų skyrėsi tuo, kad buvo padaryti iš vieno geležinės skardos lapo, o kitur — iš keturių. Dėl to R. Kulikauskienė šiuos šalmus laiko vietinės gamybos, bet jų prototipai turėję ateiti iš kaimynų (*136*, p. 254). Pusapvalio kupolo pavidalo šalmai būdingiausi skandinavų kraštams.

Lietuvoje išliko tik keli šarvų fragmentai. Palaidinės pavidalo šarvų dalis iš plieninių supintų grandelių rasta Kaukų-Obelytės piliakalnio, Alytaus raj., XI—XIII a. sluoksnyje.

Minėtieji ginklai priklausė vadovaujantiems asmenims ir raitininkams. Šalia jų būta ir ne tokių svarbių ginklų: buožių, laidynių, svaidomųjų iečių, lankų ir strėlių, pagaliau dalgių ir spragilų, kirvių ir kitokių geležinių įrankių, kuriuos žmonės galėjo panaudoti kaip ginklus. Visai tikslinga skirti dvejopą ginkluotę: sunkiąją ir lengvąją. Sunkioji — kalavijas, ietis, skydas, šalmas ir šarvai — priklausė kunigaikščiui ir jo palydai, lengvoji — kiti išvardyti ginklai — eiliniams kariams (*136*, p. 257). Kariuomenės branduolį, be abejonės, sudarė raitininkai. Ne veltui kapinynuose susikaupė tokia gausybė žirgų ir jų aprangos daiktų.

Žirgų apranga sudaro kamanos su sagtimis, skirstikliais ir apkalais, žąslai ir balnas su kilpomis. Balnų nėra išlikusių, kilpų anksčiausiai pasirodė tik VIII a., bet dauguma jų iš X—XIII amžiaus. Nors kamanos ir odinės, bet kadangi buvo turtingai išpuoštos žal-

variu ir sidabru, gana gerai užsikonservavo. Daugiausia jų išliko X—XII a. Vidurio Lietuvos žirgų kapuose (*101*, p. 115 ir kt.; *98*, p. 397—400) (pav. XXVII). Kamanos buvo daromos iš stiprių odinių diržų. Priešakinę jų dalį (kaip rasta Veršvų kapinyne prie Kauno) dažnai sudarydavo kelios sukryžiuotos diržų, nusagstytų metalo plokštelėmis, eilės. Susikirtimo vietos padabintos švininėmis pasidabruotomis rozetėmis ar kūgeliais, diržai — pasidabruotais skrituliukais (pav. XXIV). Prie apatinės kamanų dalies buvo tvirtinami antnosiai, irgi papuošti sidabru. Abiejose žirgo galvos pusėse randama žvagulių eilių. Pačiame kamanų viršuje kartais būdavo prikabinama grandinėlių su kabučiais (pav. XXVIII) arba sidabruotų susuktų skardelių bei gintaro karoliukas. Žąslai geležiniai, dvinariai arba trinariai su apskritomis grandimis galuose. Taip pat pradėta vartoti dvinarius žąslus su geležiniais, žalvariniais ir kauliniais laužtukais. Puošnesni žąslai apkalti sidabru (pav. XXVII). Balno kilpų pagrindas tiesus ir išgaubtas. Puošniausios padengtos ar inkrustuotos sidabru, su įvairiais geometriniais, gyvuliniais ir augaliniais motyvais (pav. XXIX). Veršvų kapinyne aptikta gūnių, tiesiamų po balnu, liekanų. Jos iš lininio audeklo, dekoruoto trikampėmis žalvarinėmis skardelėmis. Turtingesniųjų kapų kamanų skirstikliai ir sagtys padengtos sidabru. Kai kuriuose kapuose žirgo pakaklėje aptikta didelių skambalų. Paskutiniaisiais priešistoriniais šimtmečiais žirgo kaklas buvo puošiamas žalvarinėmis vytinėmis antkaklėmis, o ant uodegų užmaunami juostiniai žiedai.

Paprotys laidoti karį su žirgu ar žirgais yra indoeuropietiškas, ryškiausiai pastebimas skitų ir baltų kultūrose. Sudegintų ar nedegintų žirgų kapų randama per visą baltų proistorę. Nedegintų ir su turtinga apranga žirgų kapai, be abejo, lengviau aptinkami. Jų būta pirmųjų m. e. amžių ir ypač V—VI a. kapinynuose, kai kunigaikščiai, pvz., kaip Taurapilio pilkapyje, buvo laidojami viename kape su žirgu. X—XIII a. pasitaiko masinių žirgų kapų. Vien Graužių ir Ruseinių, Kėdainių raj., Rimaisų prie Ramygalos ir Pakapių bei Veršvų prie Kauno kapinynuose atkasta 500 žirgų kapų. Jie rasti šalia arba žemiau sudegintų žmonių kapų. Kai kurie kariai ar kunigaikščiai palaidoti su 3 ar daugiau žirgų. Veršvų, Pakapių, Rimaisų ir Kapitoniškių, Kaišiadorių raj., kapinynuose kariai palaidoti vienoje dalyje, o žirgai — kitoje. Žirgų griaučių padėtis — suknìubdyti, aukštielninki, ant šono — verčia manyti, kad žirgai gyvi, bet prieš tai nuvarginti, buvo įstumti į kapo duobę; vienas kitas — užrištomis akimis arba su parištais prie galvų pilnais maišais grūdų. Beveik visus juos stengtasi guldyti galvomis į vakarus (turbūt ta kryptimi kariai turėjo joti į amžinąją karalystę).

9. IX—XIII a. administracinė ir visuomeninė struktūra

Baigdami priešistorinių laikų apžvalgą, turime priminti, kad tarp priešistorinių laikų pabaigos ir istorinių pradžios nėra aiškios ribos. Jos ir neturėtume stengtis nubrėžti. Klaidinga manyti, jog XII—XIII a. prasidėjo kažkas visiškai nauja — kultūrinis šuolis ir staigus krašto valdymo sistemos pasikeitimas.

Ekonominė ir visuomeninė bei administracinė struktūra formavosi ne iš naujo, o plėtojosi toliau. Laikai, iš kurių išsirutuliojo pirmieji istoriniai amžiai, būtent IX—XII a., buvo kultūrinio pakilimo metas: kraštas tapo turtingas, labai išaugo prekyba ir amatai, patobulėjo ginklų, įrankių ir papuošalų gamyba. Tokio materialinės kultūros žydėjimo istorinių laikų pradžioje nebėra.

IX—XII a. nėra vien „priešistoriniai". Nuo IX a. yra rašytinių šaltinių, kurie duoda daug svarios informacijos apie baltų genčių socialinę ir administracinę struktūrą. Jie liečia pajūrio gentis, prūsus ir kuršius. Bet kadangi iš archeologinių tyrinėjimų žinome, kad visose baltų žemėse buvo panaši piliakalnių išsidėstymo sistema, šių ankstyvų rašytinių dokumentų informaciją galime pritaikyti ir kitoms baltų gentims. Visų pirma paminėsime anglosaksų keliautoją Vulfstaną, kuris apie 880—890 m. atplaukė laivu iš Haitabaus Šlėzvige per Baltijos jūrą į Vyslos žiočių sritį ir toliau keliavo iki Elbliongo ir Aistmarių. Jis rašo apie didelę aisčių žemę *(Eastland)*, kurioje yra daug miestų ir kiekvienas turi savo karalių *(12)*. Miestai turėtų būti interpretuojami kaip piliakalniai su aplink išaugusiais kaimais ar miesteliais (to meto supratimu — „miestais"). Vulfstano tikriausiai turėta galvoje sričių centrai, kuriuos valdė karalius. Toliau jis sako, kad tarp valdovų būta didelės nesantaikos. Tatai patvirtina ir kiti XIII—XIV a. istorijos šaltiniai. Dar toliau Vulfstanas ypač įdomiai apibūdina klasinę visuomenę: „Karalius ir turtingieji geria kumelės pieną, o neturtingieji ir vergai — midų". Vienas šitas sakinys vertas daugiau negu aukso, nes jis patvirtina tai, kas archeologams aiškėja iš kapinynų ir piliakalnių. Vulfstanas suminėjo 4 luomus: 1. valdantįjį, 2. turtingųjų, 3. neturtingųjų ir 4. vergų.

Antrasis, jau minėtas, IX a. šaltinis yra vienuolio Rimberto knyga, baigta rašyti 876 metais. Kuršių karalystėje jis mini 5 administracinius vienetus *(Regnum vero ipsum quinque habebat civitates) (154)*. Jų žemę sudaro 5 pagrindinės sritys, ji vadinama *regnum* — „karalystė". Galime spėti, kad šios sritys priklauso konfederacijai ir viena iš jų greičiausiai buvo svarbiausia. XIII a. šaltiniai liudija tokią pat žiemgalių, latgalių, žemaičių ir lietuvių administracinę struktūrą. Sričių valdovai vadinami *rex, dux, princeps* arba „didžiaisiais", „vyresniaisiais" kunigaikščiais. Hierarchinė valdovų struktūra atsispindi iš Galičo-Volynės metraštyje duoto Lietuvos, Žemaitijos ir Deltuvos 22 valdovų sąrašo. Jie atvyko pasirašyti 1219 m. sutarties su Galiču-Volyne. 5 Lietuvos valdovai —

Živinbudas, Daujotas, Dausprungas, Mindaugas, Viligaila — pavadinti „vyriausiaisiais“ (*169*, p. 187). Tie didieji tikriausiai buvo svarbiausių centrų valdovai, ir tarp jų galėjo būti iš anksčiau paveldėta konfederacija.

Valstybės ir įstatymų sąvokos iškyla ryšium su Bohemijos vyskupo Adalberto kelione į prūsų žemes X a. pabaigoje. Jo misijos aprašyme minimas kaimo ar miestelio valdovas (*dominus*), nusivedęs jį į kaimą (*villa*), kur suplaukusios žmonių minios (matyt, iš visos apylinkės), grasindamos misionieriui, kalbėjo: „Mus ir visą šią karalystę valdo bendri įstatymai ir vienodi gyvenimo papročiai“ (prūsai leido misionieriui per vieną naktį pasitraukti, bet jis nepaklausė ir pagal įstatymus buvo nužudytas). XII a. Gnezno katedros bronzinių durų plokštėse pavaizduotas Adalberto disputas su prūsų kilmingaisiais (pav. I) (*1*).

Ne vienas IX—XIII a. istorijos šaltinis baltų tautų žemėse mini karalystes, karalius, sričių valdovus, administracinius vienetus (*civitas*) ir skiria svarbiausius ir antraeilius valdovus. Ir ši tradicija prasidėjo ne nuo IX amžiaus. Šios santvarkos pagrindai paveldėti iš indoeuropiečių protėvynės laikų. Baltai tvarkėsi labai panašiai kaip kitos indoeuropiečių tautos: germanai, keltai, graikai ir kt. Kalba ir socialinė struktūra yra du svarbiausi indoeuropietiškos kultūros elementai, kurie jungia visas indoeuropiečių tautas. Nei lyginamoji kalbotyra, nei lyginamoji mitologija, nei archeologijos šaltiniai nerodo baltų administracinės sistemos ir socialinės struktūros jokios anomalijos ar kokio nors ypatingo atsilikimo. Prielaidos, kad, prieš XIII a. konsoliduojantis Lietuvos valstybei, lietuviai gyveno bendruomenėmis be centralizuotos administracinės sistemos ar kad baltų tautos iki IX—XIII a. sudarė „pirmykštės visuomenės“ sistemą, iš kurios perėjo į „klasinę“ vėliau negu IX a., yra nepriimtinos (*98*, p. 360). Jos prieštarauja archeologijos, istorijos ir kalbos duomenims. Genčių sritinis pasiskirstymas išryškėjo, kaip jau minėjome, ankstyvajame geležies amžiuje ir ypač pirmaisiais m. e. amžiais ir nelabai pakitęs išliko iki istorinių laikų pradžios.

Baltų administracinė sistema ir visuomenės struktūra atkuriama, remiantis IX—XIII a. istorijos šaltiniais ir archeologijos duomenimis. Ji primena Mikėnų kultūros laikų (1500—1200 m. pr. m. e.) graikų socialinę struktūrą ir administracinę sistemą, paliudytą skiemeninio (linijinio) B rašto tekstais. Abiejų tautų sistemos pagrindai tie patys. Aprašydamas Trojos karus, Homeras „Iliadoje“ mini laivų katalogą, jų vadus ir iš kur kilę. Ta proga kalbama apie Graikijos administracinius vienetus, jų valdovus, giminystės ryšius ir hierarchinius niuansus. Agamemnonas į Graikijos karo vadus buvo iškilęs per karą, taikiu metu jis nevaldė visų sritinių karalysčių. Greičiausiai buvo panaši ir baltų žemių sistema, nors geografinės sąlygos kitos ir skiria 2000 m. tarpas. Mikėnų kultūros suskirstymas sritimis, jų didumas ir tvarkymasis atskirai, vienijimasis per karus primena prūsų genčių administracinę sistemą, kurią mini XIII a. istorijos šaltiniai. Per 1260 m. sukilimą prieš kryžiuočius

prūsų gentys veikė išvien, bet kiekviena išsirinko savo karo vadus: notangai — Herkų Mantą, sembai — Glandą, varmiai — Glapą, pagudėnai — Auktumą, bartai — Divaną (*156*, p. 99; *148*, p. 21).

Ir baltų, ir graikų žemėje piliakalniai buvo administraciniai centrai, bet kelių hierarchinių laipsnių. Piliakalnyje gyveno arba visos srities valdovas, arba žemesnis didikas, arba nuo valdovo priklausąs ir jam privaląs mokėti duoklę žemvaldys. Sritį valdė karalius su kilmingųjų, jam ištikimų ir paprastai kraujo ryšiais susijusių žmonių, grupe. Istorijos šaltiniuose jie vadinami *amici, prijateli*, draugais ir patikėtiniais ir buvo karo vadai. Mikėnų kultūroje jie buvo vadinami *hequetai*, turėjo savo žemių. Kiti žemvaldžiai sudarė antrąjį didikų sluoksnį.

Sistemingas Lietuvos kapinynų ir piliakalnių tyrinėjimas duos daug daugiau moksliškai pagrįstos medžiagos socialinei struktūrai atkurti. Dabartiniai archeologijos duomenys tik apytikriai liudija minėtą valdymo sistemą bei socialinius sluoksnius.

Ypatingu kapų turtingumu pasižymi sričių valdovų ar jų karių kapai. Tik juose randama labai gražių kalavijų su sidabru puoštomis rankenomis, damaskinio plieno ietigalių, dekoruotų kovos kirvių plačiais ašmenimis, šalmų, šarvų ir žirgų kapų su labai turtinga inkrustuota žirgo apranga. Veršvuose prie Kauno aptiktas aštuonių žirgų kapas su pačia turtingiausia Lietuvoje žirgų apranga, be abejonės, turėjo būti srities valdovo. Vienas Laivių kapinyno, Kretingos raj., XI a. kapas itin turtingas. Mirusysis to laiko papročiu buvo sudegintas, ir jo kauliukai suberti į karsto vidurį. Išilgai karsto gulėjo 3 ietys, 1 iš jų — damaskinio plieno galu. Prie galvos padėtas geležinis iš Skandinavijos įvežtas kovos kirvis vėduokliniais ašmenimis, kitame karsto gale — balnas su puošniomis kilpomis ir sagtimis. Prie sudegintų kaulų rasta 9 žalvarinės segės, gintaro ir žalvario karoliukais papuošto odinio diržo dalelių, geležiniai žąslai, geležinis skiltuvas, geležinis raktas, paprastas kirvis, pjautuvas, svarstyklės ir daugybė miniatiūrinių (simbolinių) dirbinių. Išilgai karsto buvo padėtas kalavijas damaskinio plieno geležte ir sidabru klotais skersiniais bei buožele (pav. 90:1). Raktas galėjo simbolizuoti mažesnę ar didesnę valdomą teritoriją, miniatiūrinės įkapės — galbūt drauge sudegintų tarnų ar vergų turtą (*98*, p. 265—266). Sidabras yra buvusi didelė vertybė, ir ne kiekvienas jo galėjo turėti. Iš sidabro radinių statistikos aiškiai matyti, kad sidabruoti ir sidabro dirbiniai — tik didikų privilegija. Antai iš 150 Lietuvoje aptiktų kalavijų mažiau negu 20-ties rankenos puoštos sidabru, iš 320 balno kilpų tik 10 sidabruotų, iš maždaug 2600 segių nebuvo nė 100 sidabrinių (*135*, p. 103). Talivaldis, Latgalos Beverinos srities valdovas, XIII a. pradžioje minimas kaip labai turtingas, „turintis daug sidabro". Trys jo sūnūs irgi buvo turtingi, ir visi jie turėjo daug žemių (*141*, p. 167—203). Turtas, prekyba, geriausi kalviai bei juvelyrai buvo sričių valdovų rankose. Tai matyti iš pačių turtingiausių kapų su sidabru, meistriškiausiais papuošalais, importuotais daiktais ir svarstyklėmis bei ki-

tais dirbiniais. Tos pačios kokybės dirbinių, importuotų daiktų ir meistrų dirbtuvių aptinkama piliakalniuose (*135*, p. 111).

Remiantis archeologine medžiaga, nelengva atkurti, kaip gyveno žemdirbių ir vergų sluoksniai. Kapinynuose jiems priklauso neturtingieji kapai, kuriuose mirusieji paprastai palaidoti vien su darbo įrankiais ar labai negausiais papuošalais. Buvus darbo žmonių sluoksnį netiesiogiai įrodo didelės piliakalnių pylimų, griovių, užtvankų, gynybinių sienų ir kt. statybos. Visiems šiems darbams reikėjo organizuotos darbo jėgos.

Laikai ties istorijos slenksčiu pažymėti karo ženklais. Tai labai ryškiai atspindi ginkluotė ir tvirtovių įrengimas. Šitie laikai — toli gražu nebe „aukso amžius", kada nebuvo grėsmės nė iš vienos pusės. Situacija keitėsi baltų nenaudai: prasidėjo nuolatiniai vikingų puldinėjimai iš šiaurės, stiprėjo slavų stūmimasis iš rytų ir pietų, galop XIII a. kilo Kryžiaus karai, dėl kurių žuvo prūsai ir kuršiai. Liko tik pats branduolys, nors ir gerokai apkarpytas rytuose. Iš jo išaugo Lietuva.

Kryžiuočių ordinas buvo Palestinoje įkurta vienuolių karinė organizacija. Atvykę iš Mažosios Azijos, 1226—1230 m. jie apsigyveno Vyslos žemupyje. Dar anksčiau ordinas pradėjo remti karines dirbtuves Latvijoje, kur pačioje XIII a. pradžioje buvo įkurta Ryga. Kryžiuočių kare su baltais garsiai skambėjo šūkiai, kviečiantys kariauti „su paskutiniaisiais Europos pagonimis" arba „šiaurės saracėnais". Taip ordinas nesunkiai sutelkė daug Europos karalių ir princų su jų armijomis. Iš tikro tai buvo „Drang nach Osten" — vokiečių veržimasis į rytus.

XIII a. prūsai buvo puolami iš vakarų, o kuršiai, žiemgaliai, sėliai, latgaliai ir estai — iš Rygos įlankos. Mūrinės ordino pilys pakeitė medines. Kuršiai buvo nugalėti 1267 m., o prūsai kruvinus kryžiuočių puolimus atmušinėjo iki 1288 metų. Nesugebėję sutelkti jungtinės visų prūsų ir kitų baltų armijos, jie negalėjo atsilaikyti prieš vis didėjantį priešų skaičių.

„Kryžiaus" karai (žodį rašau kabutėse, nes jie kruvini, buvo žudomi ne tik kariai, bet ir jų šeimos, netgi ištisi kaimai) prasidėjo Vyslos žemupyje; pirmiausia kryžiuočiai užėmė Pamedę ir Pagudę. Toliau jų jėgos buvo nukreiptos Aistmarių linkme, ir 1240 m. priešai nugalėjo susivienijusius bartus, notangus ir varmius. 1242 m. prasidėjęs sukilimas kuriam laikui sustabdė ordino veržimąsi į rytus, bet apie 1260 m. vakarinės ir šiaurinės prūsų žemės jau priklausė jam. 1260 m. prasidėjęs antrasis sukilimas 1274 m. buvo labai žiauriai numalšintas. Nadruviai išžudyti, ištuštėjo jų žemės. Ilgiausiai išsilaikė Sūduva — jotvingių žemė, bet, nualinta karų su lenkais ir rusais, ir ji pateko ordino valdžion.

Netrukus prasidėjo Prūsijos kolonizavimas ir germanizavimas. Nemaža pietinių prūsų žemių atiteko lenkams ir rusams. Karuose žuvus daug žmonių, apie XIV a. pradžią teliko maždaug 170 tūkst. prūsų. Priešistoriniais laikais tankiausiai gyventoje Semboje tebuvo

apie 22 tūkst. žmonių. Apie 1400 m. Kryžiuočių ordinas jau gyrėsi prūsų krašte turįs 54 miestus, 890 kaimų ir 19 tūkst. naujų kolonistų ūkių. Per karą valdančioji klasė buvo išžudyta. Likę gyvi prūsai buvo kontroliuojami ordino, krikštijami, o kovodami dėl socialinės padėties, pradėjo pataikauti valdžiai ir pamažu perėmė vokiečių papročius bei kalbą. Valstiečiai ir neprivilegijuotieji pateko į baudžiavą. Prūsų kalbą ir papročius išlaikė žemasis, neprivilegijuotasis, luomas. Prūsiškai dar buvo kalbama 400 metų — maždaug iki XVIII a. pradžios (*148,* p. 25, 26). Vakarinės provincijos buvo germanizuotos greičiau negu Sembos pusiasalis, kur senieji gyventojai vietomis gyveno kompaktiškomis grupėmis. XIV ir XVI a. išleisti žodynėliai bei katekizmai rodo, kad prūsai vokiškai dar nemokėjo. XVII a. pamokslai bažnyčiose buvo sakomi per vertėjus, o jau to šimtmečio pabaigoje prūsiškai kalbėjo tik seni žmonės.

XIII a.— pats tragiškiausias baltų proistorės ir istorijos šimtmetis iš keturių su viršum tūkstančių metų. Vokiečiai paglemžė didžiulę Baltijos pajūrio sritį, per kurią baltai amžių amžiais palaikė ryšius su pasauliu. Žuvo prūsai — patys turtingiausi ir europietiškiausi iš visų baltų. Jų žlugimas labai pakeitė ir kitų baltų likimą.

Jeigu lietuviai nebūtų susivieniję, kryžiuočių ekspansija būtų nusitęsusi į Lietuvą, Latviją ir net Estiją. Prie Nemuno ordinas susidūrė su organizuotu lietuvių pasipriešinimu, o ties Šiauliais Lietuvos didysis kunigaikštis Mindaugas 1236 m. nugalėjo šiaurinę ordino atšaką. Visą XIV a. ir XV a. pradžią truko alinantys ordino ir lietuvių karai. Energingų valdovų — Gedimino (1316—1341), Algirdo (1345—1377) ir ypač jo brolio Kęstučio (1381—1382), kovojusių su Kryžiuočių ordinu, dėka Lietuva išaugo, tapo galinga valstybe, atsispyrusia priešo kėslams.

VI. Religijos ir mitologijos bruožai

„Jie [prūsai], nepažindami [krikščionių] dievo, sudievino visą pasaulį: saulę, mėnulį ir žvaigždes, perkūną, paukščius ir keturkojus gyvūnus, net rupūžes. Jie taip pat turėjo šventus miškus, laukus ir vandenis" (*Dusburg P.* Chronicon Prussiae, 1326).

Nors ankstyvieji istorijos šaltiniai nepaliko išsamesnių baltų religijos ir mitologijos aprašymų, kai kurios pastabos yra gana taiklios. Toks yra ir Kryžiuočių ordino metraštininko P. Dusburgo sakinys, apibūdinantis prūsų tikėjimą. Taip, tiesa, baltai „sudievino visą pasaulį" ir gyveno sudievintame, kitokiame, negu mes pažįstame.

Pirmieji baltų žemių misionieriai nustebę ir pasipiktinę aprašinėjo Prūsijos, Lietuvos ir Latvijos — paskutinių pagonių tvirtovių Europoje — tikėjimus ir papročius. Ypač stebėjosi deginimo apeigomis, amžinąja ugnimi, tikėjimu persikūnijimą, šventų miškų, giraičių, medžių, vandenų, gyvačių, žalčių ir rupūžių gerbimu, daugelio dievų ir deivių bei dvasių buvimu.

Kryžiuočių ordinas kardu nešė krikščionybę į baltų žemes. Kryžiuočiai žudė žmones, bet senojo tikėjimo neišnaikino ligi XVII a., kol nebeliko pačių prūsų (asimiliavosi su vokiečiais). Latvijos valstiečiai nuostabias mitologines dainas ir senus papročius išlaikė beveik iki XX a., nors oficialiai apsikrikštijo XIII a. pradžioje. Lietuva prie krikščionių bažnyčios prisijungė 1387 m., kai Jogaila 1386 m. vedė Lenkijos karalaitę Jadvygą ir tapo Lenkijos karaliumi. Krikščionių tikėjimas pamažu paplito aukštuomenės rūmuose ir tarp miesto gyventojų, o valstiečiai laikėsi senosios religijos. Iki XVI a. pabaigos—XVII a. pradžios Lietuva nebuvo galutinai sukrikščioninta. Tad nenuostabu, jog papročiai, tikėjimai, sakmės, pasakos, dainos ir liaudies menas išliko pilni pagoniškų elementų, tik iš dalies nustelbti krikščioniškųjų. Kadangi krikščioniškas sluoksnis nesenas, jis lengvai atskiriamas. Kas glūdi po juo, yra senovės aruodai: kai kurie dar gyvi baltų mitologijos elementai siekia ne tik priešistorinius ir ne tik indoeuropiečių protautės, bet ir dar senesnius laikus.

Lyginamajam mitologijos tyrinėjimo mokslui lietuvių, mano nuomone, ir latvių tautosakos reikšmė yra panaši kaip baltų kalbų indoeuropiečių prokalbei atkurti. Indoeuropiečių mitologijai rekonstruoti baltų mitologija teikia daug brangios, konservatyviai išsilaikiusios medžiagos. Dar senesnį, priešindoeuropietišką, Senosios Europos sluoksnį, šaknimis siekiantį laikus daugiau negu penki tūkstančiai metų prieš dabartį, irgi galima atkurti lyginimo būdu ir remiantis archeologine medžiaga.

Mitologija yra ideologijos sfera; joje atsispindi ne tik tam tikro laikotarpio mąstymo forma, bet ir socialinė bei ekonominė struktūra. Prancūzų mitologas G. Diumezilis, padėjęs indoeuropiečių lyginamosios mitologijos pamatus, iš tikrųjų kartu atkūrė ir jos visuomenės santvarką. Jo nuomone, visuomenę sudarė trys klasės: valdančiųjų ir dvasininkų, karių ir piemenų — žemdirbių. Jas atitinka suvereninių, karių ir antraeilių dievų kategorijos. Svarbiausi yra vyriškieji dievai, suverenai ir kariai. Parinkę pavyzdžių iš lietuvių ir indų mitologijos, matysime, jog pirmajai suvereninių dievų klasei priklauso lietuvių Dievas ir Velinas ar Velas, indų Mitra ir Varuna, antrajai klasei — Perkūnas ir Indra. Trečiąją sudaro Aušrinė, Saulytė, Dievo sūneliai ir kt. (indų Uṣās, Sūryā, Aṣvins). Svarbiausi vyriškieji indoeuropiečių dievai vaizduojami ginkluoti ir su žirgais. Jie susiję su dangaus šviesa, griaustiniu, mėnuliu, žvaigždėmis ir su gyvuliais — jaučiais, karvėmis, ožiais, vilkais. Dangaus stebėjimas ir glaudus santykis su naminiais gyvuliais labai būdingas gyvulių augintojams.

Senosios Europos sluoksnis, kaip jau minėjome etnogenezės skyriuje, visai priešingas indoeuropietiškajam. Remiantis priešistorinių laikų simbolikos tyrinėjimu ir lyginamąja priešindoeuropietiška medžiaga, beveik kiekvienos Europos tautos mitologijoje atkuriama matricentrinė, chtoninė (susijusi su žeme), būdinga žemdirbiams, ir lunarinė (susijusi su moteriškais, mėnulio ir gamtos atsinaujinimo ciklais) ideologija. Šioje matricentrinėje ideologijoje vyrauja visa kuriančios, visa žinančios deivės. Gana nuostabu, kad baltų deivės Laima, Ragana, Giltinė, Laumė ir kt. beveik iki XX a. išlaikė panašius būdo bruožus, kokių turėjo graikų priešindoeuropietiškos deivės Atėnė, Hera, Artemidė, Hekatė ir kt. prieš 2500 metų. Per amžius jos buvo susijusios su moterišku pasauliu, gimimo, gimdymo, mirties ir atgimimo problemomis, dėl to suprantamesnės, prasmingesnės ir reikalingesnės nei ginkluoti dievai. Deivės taip giliai įaugo į baltų psichiką, kad jų nepajėgė išrauti nei indoeuropiečių, nei krikščionių religija.

Baltų mitologijos ir religijos šaltiniai labai sudėtingi. Dievų vardai svetimomis kalbomis rašytose kronikose tokie iškraipyti, jog kai kada nėra vilties jų atkurti. Be to, per paskutiniuosius tris šimtus metų daugelis dievų ir deivių paversti demonais, net sukarikatūrinti, ir kai kurie senieji jų bruožai užmiršti. Pagrindinis šaltinis baltų mitologijai atkurti yra ne senieji raštai, bet tautosaka, į kurią reikia kastis archeologo kastuvėliais ir šepetėliais, o mitinius tekstus skaityti itin gerai pasirengus, A. Greimo žodžiais,— „turint tam tikrą kodą". Gana daug šviesos įneša lingvistinis dievų vardų nagrinėjimas. Nė vienas šaltinis negali būti išbrauktas, tarp jų turi būti koherencija. Tik sudėję visus krūvon, galime tikėtis pilnesnio baltų mitologijos vaizdo.

Ši apžvalga — tai ne šaltinių pateikimas ir nagrinėjimas; čia bus duoti vien apibendrinti tam tikri senieji deivių ir dievų bruožai. Kalbant apie baltų kultūrą, jokiu būdu negalima išsiversti be mitologijos, kuri yra kultūros archeologija. Mitologijoje išliko priešistorinių laikų šukių.

Ligi šiol nėra išsamaus veikalo apie baltų mitologiją ir religiją. Yra tik monografijų, skirtų kai kuriems religijos aspektams ar šaltiniams, daug tautosakos (sakmių, legendų, pasakų, smulkiosios tautosakos, mitologinių dainų) rinkinių ir V. Manhardto sukaupti istorijos šaltiniai, liečiantys prūsų, lietuvių ir latvių mitologiją *(213)*. Tai tikras aukso aruodas baltų mitologijos tyrinėtojui. Šalia labai naudingos pagrindinės medžiagos, paskelbtos tautosakos rinkiniuose, turime paminėti latvių mitologo H. Biezajo stambias knygas, pagrįstas latvių mitologinėmis dainomis, ypač apie pagrindines senųjų latvių deives *(186)* ir prieškrikščioniškąjį dievą liaudies religijoje *(185)*. Iš lietuvių mitologijos tyrinėjimų N. Vėliaus knygoje „Mitinės lietuvių sakmių būtybės" *(226)* sukaupta labai svarbios sakmių medžiagos apie daugelį mitinių būtybių, drauge duota šaltinių ir tyrinėjimų apžvalga. Struktūralizmo metodu lietuvių mitinių tekstų analizę yra pateikęs A. J. Greimas knygoje „Apie die-

vus ir žmones" (Čikaga, 1979). Mitinius tekstus, pasak autoriaus, turi aiškinti juos organizuojanti vidinė sistema. Šis naujas būdas atskleidė daug šviesos: išryškėjo anksčiau nesuprasti ar atgimė užmiršti mitiniai charakteriai (ypač Aušrinė, Austėja, Vaižgantas, Jagaubis, Puškaitis, kaukai, aitvarai).

Paskutiniaisiais dviem dešimtmečiais vis labiau ryškėjant indoeuropiečių ir Senosios Europos kultūros bruožams, kyla Senosios Europos ir indoeuropiečių substratų santykio problema. Šiuo dviejų kultūrų santykio aspektu ir mėginama grįsti baltų deivių bei dievų klasifikacija.

1. Deivės ir dievai

Baltų religija politeistinė. Senovėje mitinių būtybių turėta beveik nesuskaičiuojama daugybė, ne mažiau negu graikų ar romėnų religijoje. Mitinius charakterius mėginsime aptarti chronologine tvarka: pirmiau — ankstesnės kilmės, paskui — vėlesnės. Atsiminkime, kad baltų prieškrikščioniškos kultūros laikai apėmė daugiau nei 4000 metų!

a. Mitinės būtybės, paveldėtos iš matricentrinės Senosios Europos

Deivės kūrėjos bruožai, kad ir degraduoti ar sudemoninti, lietuvių ir latvių liaudies tikėjimuose, ypač latvių mitologinėse dainose, išliko iki mūsų dienų.

Pagrindinės deivės, duodančios ir atimančios gyvybę, buvo trys: *Laima, Ragana* ir *Žemyna*. Kiekviena iš jų turi keletą aspektų ir funkcijų ir savo sferoje — antrinių dievybių, kurios išsirutuliojo atsirandant kitokioms, bet giminiškoms funkcijoms. Vyriškos lyties mitinės būtybės matricentriniame panteone yra arba gyvybės energijos simboliai, augalijos atsinaujinimo metafora, arba — deivės brolis, padėjėjas (pvz., Žemininkas — Žemynos brolis).

Žemė motina — Žemyna, žemės, augalų, miškų, vandenų ir javų derlingumo dievybės

Ypatinga augalijos meilė, medžių, miškų ir javų sakrališkumas yra Senosios Europos palikimas. Žemyna, Žemė — gyvybę duodanti, augalijos augimą ir derlingumą skatinanti deivė. Ji kuria savarankiškai, nepadedama vyriškų dievų. Tačiau indoeuropiečių laikais Žemyna virto dvilype būtybe: vyriškojo panteono žmona, kurią Perkūnas turi apvaisinti, kad ji pradėtų skleistis ir žaliuoti. Tai aptinkame ir graikų mitologijoje — čia Dzeusas turi apvaisinti Gają.

Žemė yra Didžioji motina. Žmogus ir augalas gimsta iš jos ir grįžta į ją. Latviškai ji vadinama *Zemes māte.* Žemė šventa, tyra, teisinga. Nusikaltėlius baudžia prarydama. Senovėje ji buvo Tei-

singumo deivė. Tai rodo išlikę papročiai žemės sauja tvirtinti sutartis. Į Žemyną kreipiamasi vaizdingais vardais: „Žiedkelėle", „Pumpurų budintoja". XVII a. pabaigoje, anot M. Pretorijaus, buvo sakoma: „Žemyna, Žiedkelėle, žydėk rugiais, medžiais ir visais javais" (218; 213, p. 569).

Medžiai, miškai ir giraitės, akmenys, kalvos, kalnai kupini stebuklingų žemės ir vandens galių. Tos jėgos laimina, gydo, saugo nuo nelaimių, garantuoja vaisingumą. XI—XV a. rašytiniai šaltiniai pakartotinai mini pagarbą miškams, medžiams, šaltiniams. Svetimšaliams (krikščionių misionieriams) buvo draudžiama įeiti į šventus miškus (*sacrosanctas silvas*). Juose niekam nebuvo leidžiama kirsti medžių ar šventose upėse bei ežeruose žvejoti. Šventos giraitės, pievos ir laukai buvo vadinami alkais. Tai pirmykštės gamtos draustiniai, neliečiamos ir saugomos vietos. Buvo tikima, kad seni, galingi daugiakamieniai medžiai turi gydomųjų galių. Jie buvo neliečiami, niekas neturėjo teisės jų kirsti (*191*; *194*, p. 47—99). Miškai ir medžiai turėjo savo deives, dievus ir dvasias. Lietuvių miškų deivė buvo *Medeinė* ar *Medeina*, minima XIII a. viduryje Volynės metraštyje (*213*, p. 51). XVII—XVIII a. šaltiniuose aptinkamas dievas *Giraitis*, o tikėjimuose yra išlikęs *Miškinis* — miško dvasia. Buvo ir *Lazdona*, lazdynų, riešutų globėja ir vaisingumo inkarnacija (*197*, p. 260 ir kt.). Latvių tautosakoje dar gyva Miško motina — *Meža māte*, o šalia jos minimas ir *Meža dievs, vīrs* ar *tēvs*. Be to, dar buvo Krūmų motina. Lietuvių mitologijoje po šeivamedžiu gyveno chtoniška dievybė *Puškaitis*. A. Greimo aiškinimu, tai „žemės inkarnacija, kuri „pūškuodama" (kvėpuodama) ir skleisdama kvapus, gimdo chtonines išaugas — barzdukus, bezdukus, kaukus" (*197*, p. 42). Jei Puškaičiui buvo paaukojama, tai barzdukai ar kaukai (maži žmogeliukai) nešdavo grūdus ir nudirbdavo namų ruošos darbus. Per specialias šventes klėtyse jiems pastatydavo stalus, padėdavo duonos, mėsos, sūrio ir sviesto, kad, vidurnaktį atėję, galėtų pavalgyti. XVI a. prūsų dievų sąraše minimas dievas *Pergrubis* — gėlių, augalų ir želmenų globėjas (*213*, p. 204).

Dainose medžiai ir gėlės apdainuojami ne realistiškai: jie yra simboliai. Medis ir vešli gėlė reiškia gyvybę ir žemės jėgą. Medis dainose paprastai būna trijų, septynių ar devynių „aukštų"; tai magiški skaičiai, simbolizuojantys ir laimę, ir gausumą. Baltų, ypač lietuvių, gyvybės, ar kosmogoninis, medis buvo išreiškiamas ir skulptūra: tai dažnai trijų aukštų stogastulpis, puošiamas augaliniais motyvais, ir neretai abiejose stulpo pusėse galime pastebėti rupūžės kojas, spirališkai susiraičiusias gyvates ar žalčius.

Daugybė Lietuvos ir Latvijos upių bei ežerų vadinama *Šventa, Šventoji, Šventupė, Šventežeris, Alkupė, Alkupis, Svētupe, Svētais ezers* ir kt. Senovėje taip vadinami ežerai ir upės turėjo būti garbinami, jų vanduo laikomas šventu. Kai kurie ir dabar dar gerbiami. Šventas vanduo turėjo gydomųjų ir vaisingumo savybių. Juo laistomi medžiai ir gėlės gerai auga, gausiai žydi. Šventu vandeniu šlakstomi laukai, tikintis gero derliaus, o gyvuliai — sveikatos. Va-

saros pradžioje žmonės maudosi šventuose vandenyse, kad būtų sveiki ir gražūs, o jaunuoliai — kad greit vestų.

XVI a. ir vėlesni istorijos šaltiniai mini vandens dievus ar dvasias. Iš prūsų dievų žinomas *Antrimpas*, jūros ir didelių ežerų dievas, lotyniškai verčiamas Neptūnu (*213*, p. 233, 243, 295, 331). 1611 m. jėzuitų kronikoje paminėtas *Andeinis* irgi identifikuojamas su Neptūnu. Pastarasis sietinas su XIII a. Malalos kronikoje minimu *Andaj*, A. Greimo išaiškintu kaip *Andojas*, neatskiriamu nuo Aukštaitijoje vartojamų *andenio, undenio* formų vandeniui vadinti (*198*, p. 46—49). Šis dievas turėjo būti vandens dievybė.

Latviai šalia daugelio kitų „motinų" turėjo ir jūros motiną *Jūras māte*. Kadangi lyginamoji indoeuropiečių kalbotyra ir mitologija kitose indoeuropietiškai kalbančiose tautų grupėse nepatvirtino buvus šiuos dievus, galime spėti, jog dauguma vandens dievybių paveldėtos iš vietinės Pabaltijo (Kundos—Narvos) kultūros arba kai kurios susikurtos amžiams slenkant.

Neabejotinai labai senos kilmės yra tikėjimas, kad ežerai atsiranda iš jaučių; iš jų — ir vanduo, bitės, nauja gyvybė. Tai liudija archeologijos šaltiniai: Kretos menas ir Senosios Europos V—IV tūkstantmečių pr. m. e. vazų piešiniai. Antikos šaltiniai taip pat mini, jog jautis yra mitinis gyvybės šaltinis. Lietuvių legendose kalbama apie juodus jaučius ir debesis, iš kurių atsiranda ežerai (kur jautis sustojo, atsirado ežeras). Debesį reikia šaukti ežero vardu, o šis vadinamas jaučio vardu. Jei atspėji, debesis nusileidžia, atsiranda ežeras. Jaučių-ežerų vardai atskleidžia labai įdomius semantinius jaučių, bičių, žirnių ir gyvačių — gyvybės simbolių lunarinėje simbolių sistemoje — ryšius, pvz., ežerai vadinami Bitinėliu, Bambliu, Pilvinu, Samaniu, Kamaniu, Žirniu, Žaltyčiu (*205*).

Legendos pasakoja apie didelius akmenis su ertmėmis ar pėdomis. Tikėta, kad, išgręžus apvalią skylę akmenyje, apvaisinamos jame esančios žemės jėgos. Į šias daubeles patekęs lietaus vanduo įgaudavo stebuklingų savybių. Beveik iki šių laikų, grįždamos iš darbų, baltų valstietės sustodavo prie tokių akmenų gydyti savo ligų, prausdavosi tuo vandeniu. XIX a. Lietuvoje buvo žinomas akmuo, turintis moters torso formą, kuris, buvo tikima, suteikia vaisingumą nevaisingoms moterims. 1605 m. jėzuitų reliacijoje apie Vakarų Lietuvoje garbinamus akmenis šitaip rašoma: „Dideli akmenys plokščiu paviršiumi vadinami deivėmis. Tokie akmenys uždengiami šiaudais ir garbinami kaip derliaus ir gyvulių saugotojai" (*194*, p. 95). Žinomas panašus romėnų paprotys: grūdų saugotojos deivės *Ops* akmuo buvo laikomas įkastas į žemę ir uždengtas šiaudais (*197*, p. 216). Toliau jėzuitų pranešime sakoma, jog „pati vieta visų taip pamaldžiai saugoma, kad niekas arčiau nedrįstų prieiti; jei kas paliečia akmenį, mano, kad bus nutrenktas. Aukoja paršiuką, dažniausiai juodą, kurį virtą suvalgo šeimos tėvas ir motina kartu su žyne; o truputį tiek paršiuko, tiek kito maisto, jeigu jo buvo ruošę, žynė nuneša į svirną, kur minėtas deives viena, visiems pasitraukus, maldauja". Galime priminti, kad graikai žemės derlin-

gumo deivei Demetrai irgi aukodavo paršiuką. Juoda jo spalva — vaisingumo spalva, kaip ir juodos gyvatės, juodo vabaliuko. Šios spalvos simbolika visai priešinga indoeuropiečių simbolikai, kur juoda spalva yra mirties ir požemio spalva.

Žemės derlingumo deivė taip pat išliko kaip javų dvasia. Ji pasireiškia ir zoomorfiniu, ir antropomorfiniu pavidalu. Buvo tikima, kad javų dvasia ar dievybė slypi rugiuose ar kituose javuose ir pereina į paskutinį pėdą. Jis daromas moters pavidalo ir vadinamas Rugių boba. Ji parnešama namo, gerbiama kaip deivė pjūties pabaigtuvių šventėje ir kai kur laikoma iki kitų metų pjūties. Iki XVII a. pabaigos istorijos šaltiniai mini gaidžio aukojimą per pjūties pabaigtuves. To amžiaus pabaigoje vienas nadruvis M. Pretorijui aiškinęs, kad tuo siekiama laimės, svirnų pilnumo ir dirvos derlingumo. 1249 m. Christburgo sutarties tekste minima, jog prūsai per pabaigtuves garbino dievą Kurką *(Curche)* (*213,* p. 41), kuris galėjo būti javų dvasia gaidžio ar antropomorfiniu pavidalu. Gruodžio pradžioje, prasidedant kūlimui, švenčiamos sambarios, arba trejos devynerios. Tuomet šventinami javai: kviečiai, miežiai, linai, avižos, žirniai, pupos, lęšiai ir kt. Buvo suberiama po saują kiekvienos rūšies javų ir padalijama į 3 dalis. Triskart po devynias rūšis buvo suberiama į krūvą, ir daromas alus. Toliau dėkojama Žemynėlei ir nupilama jai po tris kaušelius žemėn. Iki XVIII a. lietuviai aukojo Žemynai, gimus vaikui. Rytą ir vakarą bučiuodavo žemę. Žemynai aukodavo alų, duoną, grūdus, rugių pėdus. Pasak M. Pretorijaus, per nadruvių šermenis XVII a. pabaigoje taip pat buvo aukojama Žemynai: trys duonos ir trys mėsos kąsniai bei trys šaukštai alaus, kad Žemynėlė būtų maloni mirusiajam (*213,* p. 62, 569). Čia ji — Motina mirtis.

Per derliaus šventę, be Žemynos, lietuviai ir latviai garbino sodybos dievybę *Žemininką* (latviškai *Zemnieks*) ar *Žemėpatį,* gyvulių bandos globėją, kuris buvo laikomas Žemynos broliu (šitai aiškiai rodo matrilinearinę socialinę sistemą). Kitos poros, pvz., Medeinė ir Giraitis, latvių Meža māte ir Meža vīrs, Austėja ir Bubilas (tranas) irgi neatspindi vyriškos subordinacijos. Vyriškieji dievai šalia moteriškųjų yra broliai, pagalbininkai, antros eilės dievybės.

Austėja

Aiški matricentrinės kultūros deivė — Austėja, J. Lasickio XVI a. minima šalia Žemynos. Jo nuomone, abi skatino augimą ir gausėjimą (*209,* p. 41). Austėja rūpinasi ir bičių avilio, ir žmonių šeimos gausėjimu. Ji ir moteris, ir bitė. A. Greimo nuomone, vardas sietinas su *austi, austyti:* austi (audeklą), šen ir ten bėgioti, nuolat varstyti duris. Visoms trims reikšmėms bendras semantinis branduolys — besikartojantis judesys, atitinkantis medaus rinkimą (*197,* p. 257 ir kt.). Austėjai buvo aukojama liejant į orą, į lubas. Midus nuliejamas prieš vestuvių šokį; per krikštynas kiekvienas svečias nulieja „pasišokėjęs“, o per piršlybas linkima, kad „bitelės geriau šoki-

nėtų". Austėja — ištekančias ir nėščias moteris globojanti deivė. Bitės pavidalas rodo esant ją labai gilios praeities dievybe, nes bičių deivių žinoma ir neolito, ir žalvario amžiaus mene, taip pat ir graikų mitologijoje. Bitėmis, *melissai* buvo vadinamos Demetros vaidilutės, *melissa* — ir Artemidė.

Vaižgantas

Šalia vaisingumą skatinančių deivių Vaižgantas, linų ir kanapių globėjas, laikytinas Senosios Europos dievu. A. Greimo žodžiais, „Vaižgantas — dievas, gimęs lino pavidalu iš žemės, kankintas, miręs ir prisikėlęs" (*197*, p. 62). Lino kančia trunka ištisus metus. Čia paralelė su augalijos jėgų skatintoju graikų Dionizu, kuris gimsta kaip kūdikis, pavasarį pasirodąs subrendusio vyro arba buliaus pavidalu, apvesdinamas su deive, po to turįs mirti. Įdomu, kad Vaižgantas ir XVI, ir XVIII a. šaltiniuose minimas kaip moterų dievas (t. y. moterys jo šaukiasi ir maldauja), lygiai kaip graikų Dionizas. J. Lasickio tekste skaitoma, jog per rudens šventę Ilgės jo šaukiasi mergaitės: „Vaižgantai, dievaiti, augink man linus, ilgus lig manęs, neduok mums nuogiems eiti" (*209*, p. 43; *213*, p. 358). XVIII a. pabaigoje Vaižgantas minimas kaip jaunamarčių ir paleistuvių dievas (*200; 208; 213*, p. 510, 621). Platesne prasme tai — augalijos atsinaujinimo metafora. Vaižgantas, kaip minėta, yra specifiškai susijęs su linais ir kanapėmis ir kartu „aprėdantis", „aprūpinantis" dievas.

Laima

Gimimas, ilgas ir laimingas gyvenimas priklausė nuo deivės Laimos. XVII—XVIII a. žodynai ir istorijos šaltiniai liudija buvus „gimimo ir likimo deivę" Laimą, o liaudies tikėjimuose jos įtaka tebejaučiama. Iki XIX a. antrosios pusės buvo atliekamos apeigos, susijusios su šia svarbia deive. Latvijoje aprašyta maudymasis prieš gimdymą, ritualinė puota tuoj po jo (*186*, p. 188). Apeigas tvarkė šeimos močiutė. Toje vietoje, kur gimė vaikas, aukota višta ar avis. Panašių apeigų būta ir Lietuvoje. XVII a. antrojoje pusėje, gimus vaikui, buvo aukojama samčiu užmušta višta. Apeigose dalyvavo tik moterys (*190; 224*, p. 115). Gimdymo proga gimdyvė aukojo deivei rankšluostį, juostą ar stuomenį. Dovaną įteikdavo pirties šeimininkei ar padėdavo ant krosnies kampo. Gimdyvė buvo vadinama meška*; šis motyvas galįs siekti paleolitą, kai gimdanti moteris buvo įsivaizduojama teriomorfiniu, t. y. deivės, pavidalu.

Laima — viską žinanti deivė. Ji lemia, o žodis *lemti* lietuvių kalboje reiškia ir „žinoti", „nuspręsti", „nutarti", „skirti", „nustatyti" (*186*, p. 352 ir kt.) Latvių *Kārta* sietina su „tvarkyti", „spręsti". Laima gali apdovanoti visko žinojimo dovana. Ji pasirodo kaip viena būtybė ir kaip trys. Trys atstovauja skirtingiems pavidalams.

* Užrašyta Adutiškyje, Rytų Lietuvoje (*207*, p. 61—64).

Viena praneša, kad vaikas gyvens, kita — kad mirs, trečia — kiek metų gyvens. Atskirais aspektais lyg ir išreiškiamas žinojimo reliatyvumas ir ambivalentiškumas.

Žmogaus gyvenimas verpiamas kaip siūlas. Kūnas buvo įsivaizduojamas kaip verpstelis, ant kurio vyniojasi šis siūlas. Kai verpstelis pilnas prisuktas, žmogus miršta, siūlas nutrūksta. Laima yra verpėja ar audėja, taip pat ir gadintoja, nukirpėja.

Kaip likimo lėmėja, ji atsiranda gegutės pavidalu. Kukuodama pranašauja laimę ar nelaimę. Pasirodo kaip viena ar kaip trys gegutės („O ir atlėkė trys raibos gegės vidur tamsios nakties"). Dainose minimas jos aukso krėslelis („Ant žalio berželio sėdėdama, ant aukso krėslelio rymodama, šilko skarelę siuvinėdama, aukso kamuolėlį ritinėdama" (*197,* p. 191).

Lietuvių Laima-Dalia yra dievybė dalintoja, kuri skiria ne tik gyvenimo ilgumą, bet ir dalį, materialines vertybes. Laimos-Dalios dažna pasireiškimo forma yra antelė, gulbė ir avinukas. Laimos etimologija — prūsų *laims* „gausus", „turtingas", latvių *laime* „gausa" — siejasi su Laimos-Dalios, dalytojos, funkcijomis (*214,* p. 291).

Pagauta paukštė, paprastai gulbė, virsta moterim. Ją vedęs bedalis tampa labai turtingas. O jei įsigyja Laimos lemtą avinuką, šis neša jam dalį, t. y. turtus, laimingą gyvenimą. Senovės Lietuvoje prie didelių akmenų žmonės per šventes aukoję avinus*. Šis paprotys greičiausiai susijęs su Laima-Dalia ir yra labai gilios praeities palikimas, nes iš priešistorinių laikų tyrinėjimų žinoma, kad avinas yra buvęs šventas deivės Paukštės, o senovės Graikijoje — Atėnės, priešistorinės deivės. Paukštės įpėdinės, gyvulys (*43,* p. 148).

Akmuo irgi gali būti „dalis": jis gali sudilti kaip ir žmogaus laimė. Bedalio akmuo sudyla, nes, jei Laima neskyrė dalies, jis turi likti bedalis.

Magiškojo aitvaro (kartais paukščio, kai kada sparnuotos ugninės gyvatės), galinčio keisti savo pavidalą, funkcijos panašios į Laimos-Dalios. Jis neša turtus ir laimę tik kai kuriems žmonėms, paprastai net be jų žinios. Aitvaras arba išsirita iš kiaušinio, arba randamas kaip viščiukas dažniausiai prie laukinės kriaušės. Dėl demoniškos prigimties jis gali sukelti nelaimes: pvz., uždegti namus, įsivelti į plaukus ir paversti juos kaltūnu.

XVII a. pradžios daugelyje jėzuitų metraščių vietų minimi stulpo pavidalo akmenys (menhyrai), kuriems buvo aukojami linai, audiniai, prijuostės, gėlės ir kt., tikintis „geros kloties". Kai kurie iš jų vadinami „namų židinio dievais" *(212).* Net iki XIX a. vidurio „Laimos" ar „deivių" akmenys buvo laikomi šventais. Prie jų deivės verpė žmogaus likimo siūlą. O po tais akmenimis tikėta esant gyvybės vandens. L. A. Jucevičius 1836 m. aprašė „deivių akmenis", kurių dar buvę daug Žemaitijoje ir Vilniaus gubernijoje.

* LTA. Užrašyta 1971 m. Pakruojo rajone.

Jie apie 1,5 m aukščio, gražiai nutašyti, sustatyti palei upes ir upelius ir apkasti grioviais. Tos vietos buvusios skirtos „deivėms valdytojoms" *(203)*.

Giltinė

Mirties deivė, skirianti, lemianti mirtį, antroji Laimos pusė. Tautosakoje Laima ir Giltinė dviseda joja ant žirgo ir Giltinė vadinama Laimos seserimi (*197*, p. 199). Jos vardas sietinas su žodžiais *gelti, gilti, gėluo, galas*. Tai mirtis moters pavidalu, su ilgu liežuviu, pilnu mirtinų nuodų. Ji įgelia žmogui, ir tas miršta. Giltinė, kaip ir Laima, būna viena arba trys. Ji įsikūnija į įvairius daiktus; gali būti ir šienkartė, ir stulpas.

Giltinės liežuvis, dantys, liesumas („liesa kaip giltinė, vieni kaulai") bei jos pasikeitimas į įvairiausius pavidalus rodo, jog tai labai sena deivė. Jai artima priešindoeuropinės kilmės Indijos deivė *Kālī* su kabančiu liežuviu, žibančiais dantimis, liesa, amžinai alkana ir galinti kaitalioti savo pavidalą. Pietryčių Europos VI ir III tūkstantmečio pr. m. e. kapuose randamos liesų nuogų deivių su kaukėmis, ilga burna ir dantimis marmuro, kaulo ar molio skulptūrėlės greičiausiai vaizduoja mirties deives, lydinčias mirusįjį į kitą pasaulį. Varnos kapinyne, Bulgarijoje, atskirai kapuose aptikta V tūkstantmečio pr. m. e. vidurio kaukių su aukso dantimis, ilga burna, apskritomis akimis ir karūna. Jos turėjo simbolizuoti, ką ir skulptūrėlės, nes veido bruožai tie patys. Etruskų ir graikų *Gorgonos* — medūzų galvos su didelėmis burnomis, kabančiais liežuviais ir iltiniais dantimis bei gyvatiškai susisukusiais plaukais — tos pačios kategorijos būtybės, tik sudemonintos indoeuropiečių laikais.

Gyvatė ir žaltys

Gyvatė ir žaltys, kaip gyvybės ir jos atsinaujinimo simboliai, išliko iki mūsų laikų. Pavasarį gyvatė semiasi energijos iš saulės, o žiemą kaip kelmas ar trinka (latvių kalboje vienas iš jos pavadinimų yra „kaladė") velkama per kaimą ir sudeginama, kad pavasarį vėl atgimtų. XIV—XVIII a. istorijos šaltiniai dažnai mini gyvačių ar žalčių laikymą namie, jų gerbimą, girdymą pienu (*213*, p. 433; *194*, p. 32—36; *192*). Jei kas sunaikindavo šiuos šventus gyvius, prarasdavo laimę ir namų gerovę. Tautosakoje likusios užuominos, istorijos šaltinių aprašymai ir Senosios Europos neolito bei žalvario amžių skulptūros rodo, kad priešistoriniais laikais deivė Gyvatė buvo garbinama kaip namų židinio dievybė, laimės, sveikatos, gerovės, vaisingumo davėja. Ji ir teriomorfinio, ir antropomorfinio pavidalo. Deivė Gyvatė buvo visa žinanti ir tuo giminiška Laimai. Jos žinojimo šaltinis — karūna. Dar ir dabar tautosakoje išlikę motyvų apie gyvatės ar žalčio karūną: kas sugeba ją pagriebti, pasidaro visa žinantis, mato paslėptus turtus. Karūnuota gyvatė pasirodo kaip milžiniška baltoji gyvatė, kaip sienojas. Už karūnos

numušimą ar kitokį kėsinimąsi žmogų paprastai ji baudžia mirtimi. Šalia karūnos yra stebuklingų „gyvatžolių" — žolelių ar gėlyčių, kurios ne tik gydo, bet ir suteikia atgaivinimo bei visko žinojimo galią. Už gera gyvatė atsilygina gydančia, gaivinančia žolele. Jei žolelę padeda prie miegančio vaiko, jis visados bus laimingas.

Šalia moteriškos deivės Gyvatės vyriškos lyties žaltys greičiausiai egzistavo priešistoriniais laikais. Iš medžio ir rago išdrožtų gyvačių bei žalčių rasta Narvos kultūros gyvenvietėse. Tačiau antropomorfinių dievo Žalčio priešistorinių laikų skulptūrų (žalčio Žilvino prototipų) kol kas neaptikta.

Maria, Marša

Latvių mitologijoje išliko ypač sena mitinė būtybė, vardu *Maria, Maršavinia (Māŗa, Maršaviņa)* (vardas iš Marijos; ji kartais pavadinama ir *Maria Magdalena*) (*186,* p. 179). Mitologinėse dainose į ją kreipiamasi kaip į „pieno motiną", ji vadinama ir „karvių piemene": „Miela Māŗa, piena māte, tu bij vėca govu gane. Lai pieninš govim tek ka no Māŗas avotina" („Miela Maria, pieno motina, tu senoji galvijų piemenė. Tegu pienelis karvėms teka kaip iš Marios šaltinėlio"). Maria susijusi su gyvuliais, ypač karvėmis. Ji veršelių gimimo deivė, visada būnanti, kai karvė veršiuojasi. Dažniausiai pasirodo kaip juoda gyvatė, juoda višta ar juodas vabalėlis: „Melna odze ietecēja manā govu laidarā; tā nebija melna odze, tā bij govu Māršaviņa" („Juoda gyvatė įšliaužė į mano karvių tvartą; toji nebuvo juoda gyvatė, toji buvo mano karvių Maršavinia"). Baltos vištos pavidalu ji vadinama „govu (karvių) laima". Latvių Maria, kaip ir lietuvių Laima-Dalia, yra aiški Senosios Europos deivės Paukštės, deivės Gyvatės įpėdinė. Ryšys su karvėmis ir pievomis sieja ją su graikų *Hera.*

Ragana

Ragana, dabar jau sudemoninta, degraduota mitinė būtybė, senovėje buvo Mirties ir atgimimo deivė. Jos vardas susijęs su „regėti", „numatyti", „žinoti". Latvių *paraguone* yra „ateitį numatanti moteris". Tautosakoje išlikę motyvai, pvz., kad deginamos Raganos plaukai raitosi tartum gyvatės ir jai iš burnos išlenda žalčiukai, kad prie mirusios susirenka gyvatės ir ją laižo*, aiškiai rodo glaudų Raganos ir gyvatės ryšį. Kitas Raganos pavidalas yra paukštis. Raganos skraido (pvz., žirniauti ir į susirinkimus). Žmogiško pavidalo Ragana gali būti ir nepaprasto grožio, ir labai baisi, susivėlusiais plaukais, ilgais nagais, ir labai pavojinga — gali užleisti ligas: sutraukti sąnarius, sumaišyti protą, kenkti vestuvėse, paversti jaunuosius vilkais, žvirbliais ir šunimis, o vyrus — arkliais ir juos jodyti ir nuvarginti, naktį nukirpti avims vilnas, atimti karvėms pieną (braukydama rankšluostį ar kitaip). Šiomis ypatybėmis Raga-

* LTA.

na artima slavų *Mokošai-Praskevijai Piatnicai* bei *Babai jagai* ir graikų *Hekatei.*

Ragana gali itin greitai keisti pavidalą: pasiversti ožka, kale, kiaule, kumele, pele, rupūže, gyvate, vabalu, šarka, kurapka, kregždе, lydeka, raude, karosu. Pasirodo su karvės kojomis. Iš transformacijų matyti, kad jos energija ir įtaka apima ne tik žmonių pasaulį.

Destruktyviais veiksmais Ragana primena gyvenimo realybę: nėra nieko amžina, kiekvienoje gyvybėje glūdi mirties grėsmė, kas gimė, turi mirti. Ji tarytum prižiūri, kad gyvybė neperžengtų gamtos įstatymų; suriša žiedus į mazgus, nes negali būti amžino žydėjimo, perkerta pilnatį, kad nesuirtų gamtos ritmas. Gyvybės energija turi būti grąžinama mirčiai, kad vėl ritmiškai atsinaujintų. Ragana — paradoksali asmenybė. Savo grožiu ir baisumu, naikinimo galia ji griauna žmonių iliuzijas, jog šiame pasaulyje viskas tik gražu, gera, tobula.

Rupūžė

Pagrindinis Raganos įsikūnijimo pavidalas yra rupūžė. Liaudies tikėjimuose šis gyvūnėlis yra išlikęs kaip gyvybės, mirties ir atgimimo simbolis. Reikia žinoti, kaip su rupūže elgtis, nes joje susikryžiavę gyvybės ir mirties pradai. Atsilygindama už gera, ji prineša ir maisto, ir pinigų, bet už bloga baudžia mirtimi. Už bjaurėjimąsi rupūžė gali pagauti žmogaus seilę, ir šis miršta. Jei jos nuodai užtykšta ant plikos vietos, užnuodija žmogų ar jis pasidaro šlakuotas kaip rupūžė. Gali užlipti ant miegančio žmogaus krūtinės ir išgerti kvapą iš burnos. Antra vertus, ji turi gydomąją galią: radęs gyvą ar užmuštą rupūžę, dėk prie skaudulio,— pratraukia. Rupūžės pavidalas antkapiniuose paminkluose, kaip žinoma iš XIX a. pabaigos—XX a. pradžios Nidos kapinių Kuršių nerijoje, sietinas su atgimimo simboliu. Įdomu, kad ji dažnai vaizduojama su gėle (lelija) vietoj galvos — aiškiu atgimimo simboliu.

Laumė

Laumės yra dvilypės būtybės: nuostabios darbininkės — verpėjos, audėjos, skalbėjos, apdovanojančios žmones materialinėmis gėrybėmis, bet ir kenkėjos, mirties nešėjos, galinčios mirtinai nuvarginti vyrus, verpėjoms suverpti žarnas, gali kenkti ir gyvuliams: nukirpti avis, išmelžti karves, suvelti arkliams karčius. Laumės yra Laimos ir Raganos funkcijų dubliuotojos žemiškoje sferoje. Gerokai žmogiškesnės, jose glūdi iracionalūs moteriškumo elementai. Latviškai laumė yra *zemes sieva* — „žemės moteris". Ji ir moteris, ir deivė. Kartais vadinama moteriške.

Laumėse susipynusios konstruktyvios ir destruktyvios jėgos. Jų gerumas sąlygiškas, čia pat jis gali virsti mirties grėsme. Laumės gražios, ilgais geltonais plaukais, paprastai nuogos, labai patrauk-

lios, turi ypatingą vaisingumo galią: kur pasirodo laukuose ir padeda dirbti, viskas klesti. Jos susijusios su vandens sfera, gyvena prie vandens telkinių ir akmenų; iš ten jų magiškoji galia. Gali pasiversti gyvuliais, ypač ožkomis, kumelėmis, ir paukščiais. Kartais pasirodo žmogišku pavidalu, bet paukščio kojomis, su gražiais drabužiais, bet vištos kūnu.

Kai kuriais aspektais laumės yra teisingumo vykdytojos. Darbštiesiems padeda, net apdovanoja; našlaitėles, pvz., apdovanoja nesibaigiančiais drobių rietimais, o tinginius žiauriai baudžia. Gerõs ir darbščiõs motinos vaikus papuošia gražiausiais drabužėliais, čiūčiuoja, myluoja, o tinginės vaiką sugraužia.

Susumuodami suklasifikuosime deives: 1) pagrindinės deivės ir 2) giminiškos antrinės dievybės.

Pagrindinės Senosios Europos kilmės deivės

Laima

Gimimo ir likimo deivė.
Visa žinanti.
Inkarnacijos:
gegutė — likimo ir pavasario pranašė, pelėda, zylė — mirties pranašė, briedė, meška — gimdančios deivės antrininkės

Giltinė — Laimos sesuo mirtis

Laima-Dalia
materialinių gėrybių dalytoja ir atėmėja.
Inkarnacijos:
antis, žąsis, gulbė, avinukas, akmuo, aitvaras-gyvatė-paukštis.

Marša (latvių) — karvių Laima, veršelių gimimo deivė.
Inkarnacijos:
juoda gyvatė, višta, juodas vabalėlis

Ragana

Lunarinė mirties ir atgimimo deivė.
Gamtos cikliškumo saugotoja, neleidžianti gyvybės jėgoms peržengti ribų.
Visa žinanti ir numatanti.
Labai graži ir baisi moteris, kartais — karvės kojomis skraidanti kaip paukštis.
Inkarnacijos:
pagrindinė — rupūžė, toliau — ožka, kumelė, varna, šarka, ežys, lydeka, karosas ir kt. žuvys.

Gyvatė, Zaltys, rupūžė — gyvybės energijos ir atsinaujinimo simboliai.
Priešistorinių laikų deivė Gyvatė ir dievas Zaltys — namų židinio dievybės, sveikatos, laimės, vaisingumo davėjai.

Zemyna

Žemės vaisingumo deivė.
Žemė motina ir Mirusiųjų motina
Skaisti, tyra Teisingumo deivė.
Inkarnacijos:
žemės sauja, akmenys, upės, ežeral, medžiai, gyvybės medis, kalnai

Giminiškos antrinės dievybės

Laimos ir Raganos sferai priklausančios dievybės:

Laumė — Laimos ir Raganos funkcijų vykdytoja žemėje, latvių zemes sieva — „žemės moteris", antgamtiška darbininkė, teisingumo įsikūnijimas, duodanti ir atimanti gėrybes, vaisingumą, nešanti mirtį

Austėja — ištekančių ir nėščių moterų globėja. Bitė.

Zemynos sferai priklausantys dievai:

Vaižgantas —linų ir kanapių globėjas, gimstantis ir mirštantis dievas, lietuvių Dionizas
Rugių boba —kultivuotų augalų gimstanti ir mirštanti jėga
Medeinė ir
Giraitis — miškų globėjai
Lazdona —riešutų ir lazdynų globėja, vaisingumo įsikūnijimas
Žemėpatis,
Žemininkas — Žemynos brolis, sodybos ir ūkio globėjas
Puškaitis —žemės įsikūnijimas, skleidžiantis kvapus ir gimdantis kaukus

Pagrindinės deivės, be abejonės, yra atsiradusios priešistoriniais laikais. Kai kurie bruožai, pvz., transformacijos į vandens paukščius, gyvates, briedes, meškas, gali siekti vėlyvojo paleolito laikotarpį. Kitos, pavyzdžiui, žemės derlingumo, dievybės susiformavo vėliau, greičiausiai įsigalint žemdirbystei. Visos susijusios su paslaptingomis vandens, žemės, akmens jėgomis. Iš čia imasi gyvybė, ir jos pačios yra gyvybės įsikūnijimas. Kita vertus, turi destrukcijos galią ir ja balansuoja gyvybinės energijos perteklių. Antrinės dievybės išryškina kai kurias pagrindinių deivių funkcijas arba yra moteriškųjų deivių padėjėjos. Senosios Europos mitologijai būdingas funkcijų dublikavimas ir triplikavimas: vienos deivės pasirodymas dviem pavidalais ir keliais vardais (Laima ir Giltinė, trys Laimos, trys gulbės). Be to, deivės pasirodo ir būriais (raganos skrenda būriais, daug laumių vienu metu), viena iš jų būna vyriausioji. Šis bruožas atspindi matriarchalinę struktūrą.

b. Indoeuropietiškos kilmės dievai ir deivės

Senosios Europos deivės neatskiriamos nuo žemės ir vandens, o indoeuropiečių dievai ir deivės, priešingai, daugiausia susiję su dangumi, dangaus kūnais ir reiškiniais: šviesa, saule, žvaigždėmis, mėnuliu, perkūnu. Tai būdinga gyvulių augintojų kultūrai. Svarbiausių dievų vardai kartojasi daugelyje Europos ir Azijos indoeuropiečių kalbų. Antai baltų Dievas (iš **Deivas*), prūsų *Deyws*, dangaus šviesos dievas, giminiškas sen. indų *dyaus*, graikų *Zeus* (iš **Djēus*), lotynų *Deus* (iš **deivos*), germanų *Tivaз*. Finougrų kalbose *taivas* reiškia „dangus". Tai seniai iš baltų kalbų pasiskolintas žodis, taip pat rodantis dievo ryšį su dangumi, dangaus šviesa. Kai kuriose kalbose tų pačių vardų neišliko, tačiau tebėra panašūs jų pavidalai ir funkcijos. Visai neabejotinos tebėra paralelės tarp baltų Perkūno ir skandinavų *Thor* ar vokiečių *Donner* — visi jie griausmo dievai. Bendros indoeuropiečių dievų ir deivių vardų pavidalų ir funkcijų šaknys yra neginčijamos. Lyginamoji mitologija rodo, kad jie turėjo būti atsinešti iš indoeuropiečių protėvynės.

Baltų mitologijoje ryškiausi indoeuropietiškos kilmės dievai ir deivės yra: *Dievas* (latvių *Dievs*), jo dvyniai sūnūs, *Dievo sūneliai* (latvių *Dieva dēli*), *Saulė, Saulės dukra* ir *dukros, Aušrinė*, latvių *Auseklis, Mėnulis*, arba *Mėnuo* (latvių *Mēness*), dangaus Kalvis (*Kalvelis, Kalvaitis*), *Perkūnas, Velinas* (latvių *Vels*, prūsų *Patolas*) ir ugnies dievai *Gabija* ir *Gabjaujis* ar *Jagaubis*.

11 Užsak. Nr. 689

Vyriausiasis indoeuropiečių panteono dievas buvo Dievas. Po krikšto šiuo žodžiu imta vadinti krikščionių dievą. Taip vienas svarbiausių indoeuropiečių dievų asimiliavosi su krikščionių aukščiausiuoju dievu, o kai kurios jo funkcijos atiteko krikščionių šventiesiems: Jonui, Jurgiui bei Izidoriui. Baltų dievas dar nėra pakankamai rekonstruotas, nors latvių mitologas H. Biezajis, remdamasis latvių mitologinėmis dainomis, yra išleidęs knygą apie jį *(185)*.

Vardas *Dievas*, prancūzų kalbininko A. Mejė (Meillet) teigimu, yra indoeuropietiškas *par excellence*, nes to žodžio šaknis randama beveik kiekvienoje indoeuropiečių kalboje. Kaip minėjome, jo vardo reikšmė siejasi su dangumi ir dangaus šviesa. Iš lyginamosios indoeuropiečių mitologijos matyti, kad Dievas buvo Dangaus šviesos dievas, dienos ir sutarčių globėjas, taikos ir draugystės dievas, teisingas, tyras ir išmintingas, tai augalijos augimo skatintojas ir jos globėjas. Lietuvių ir latvių patarlės mini jį kaip teisėją, sutarčių globėją, tyrą, teisingą ir nepiktą. Sakoma: „Kas Dievo žadėta, bus ištesėta“, „Su Dievu nesibarsi, nepasiginčysi, provos nekelsi“. Tačiau baltų tautosakoje ryškiausiai išliko Dievo, kaip šviesos ir dienos globėjo bei augalijos augimo skatintojo, funkcijos, nes jomis jis nesusiliejo su krikščionių dievo funkcijomis.

Kardinolo Valenčio 1604 m. pranešime apie latvių pagonybę Dangaus dievas minimas kaip „aukščiausiasis dievas“: ...*„et credono un Dio Supremo che chameno Tebo Deves“*. *„Tebo Deves“* yra latvių *Debess dievs*, Dangaus dievas (*184*, p. 323). Ankstesnių šaltinių dievų sąraše šio dievo vardas yra pačioje pradžioje. 1522 m. Volynės metraštyje, kur minimi Mindaugo dievai, sakoma: *„pervomu* Nъnadeevi...“ (*213*, p. 52; *198*, p. 49—51) (čia greičiausiai minimas dievas, kurį V. Manhardtas, A. Mežinskis ir A. Greimas verčia į „namo dievą“). Prūsų dievų 1530 m. sąraše pirmasis minimas *Occopirmus „deus coeli et terrae“* (Dangaus ir žemės dievas) (*213*, p. 233, 295) tikriausiai suprastinas kaip visų pirmasis (*uka* „pirmas“). Tai patvirtina lietuvių ir latvių dainose išlikęs Dievų dievaitis arba Didysis dievaitis. Lietuvių sekminių dainoje sakoma: „Didysis dievaitis tedovanoja raktus, tenupina vainikus. Tegu sujungia, priglaudžia, rakteliais rausia“ (*215*, p. 306). Dainose kreipiamasi į Dievą kaip į „didį sėjužėlį“: „Oi tu, Dievužėli, didis sėjužėli, dovanok pėdelį, o atstumk vargelį. Užaugink javelius ant pūstų laukelių, išbarstyk sėkleles ant žalių lankelių (*189*, p. 15).

Latvių mitologinėse dainose Dievas pasirodo kaip jaunas gražus vyras, su sidabro apsiaustu, kepure; jo drabužiai papuošti kabučiais. Diržas ir kalavijas, kaip ir karaliaus,— pagrindiniai atributai; jis panašus į karalių. Tai patvirtina geležies amžiaus kunigaikščių kapai (pvz., IV ir V a. Sūduvos Šveicarijos kapinyno ir Taurapilio, Utenos raj., kapai). Dievas turi žirgus sidabro pakinktais, aukso balnais. Jo pilis ant kalno (dangaus), su trejais sidabriniais vartais, įvairiais ūkiniais pastatais, pirtimi, sodu, pievomis

ir medžiais. Nuo šio kalno Dievas joja raitas arba važiuoja aukso ar vario karieta arba rogėmis, laikydamas aukso vadeles su aukso kutais. Žemėn leidžiasi lėtai, atsargiai, kad nenukrėstų rasos lašelių, nesustabdytų želmenų augimo, nesutrukdytų artojų ir sėjėjų darbo. Jis pakyla virš rugių, sutrypia piktžoles. Dainose taip pat minimas dirbantis: ruošia dirvą, sėja rugius ar miežius iš sidabro sėtuvėlės, net medžioja ir daro alų (*185*; *184*). Dievas, kaip minėjome, yra augalijos augimo skatintojas ir saugotojas.

J. Meletijus, XVI a. pradžioje rašęs apie sūduvių tikėjimus, šalia kitų prūsų dievų mini *Schwaytestix*. *Suaixtix* kaip Šviesos dievą, kurį maldaudavo siųsti šviesą javams, žolei ir gyvuliams (*213*, p. 65, 248). Šis sūduvių dievas Žvaigždys (?) galėjo būti artima lietuvių ir latvių Dievo paralelė arba jo atskiras aspektas, Šviesos dievas, analogiškas latvių *Usiniui (Usiņš)* (*188*). Patrimpas, vienas iš trijų pagrindinių prūsų dievų, šalia Perkūno ir Patolo (pagal S. Grunau), taip pat lygintinas su Dievu. Jis vaizduojamas jaunas, be barzdos, varpomis papuošta galva. Tai augalijos ir laimės dievas (*213*, p. 195—197, 221).

Daug patarlių rodo Dievo sėjėjo ir laukų derlingumo, globėjo vaidmenį. Prisiminkime lietuviškas patarles, pvz.: „Sotins Dievas", „Dievas paskalsins", „Dievas sėja ir pjauna", „Duok, Dievuli, pievoj karklyną, putroj kunkulą", „Ką Dievas sodina, tą ir laisto", „Dievas sutvėrė rugį, kvietį, avižą". Rugys siejamas su Dievu, todėl rugius sėja šviesią dieną švariai, baltai apsirengęs sėjėjas.

Baltų mitologijai būdingas Dievo ir Laimos bendravimas ir kai kurių jų funkcijų susiliejimas. Latvių mitologinėse dainose Dievas ir Laima kartu tariasi ir sprendžia žmogaus gyvenimo ir dienos ilgumą. Joninių išvakarėse Laima ir Dievas pasirodo drauge:

Laima gāja ausu lauku,
Ausu skaru mēteliti;
Dieviņš gāja rudzu lauku,
Rudzu rogu cepuriti (*182*, Nr. 1600).

(Laima ėjo avižų lauku apsisupusi avižų varpų skara; Dievulis ėjo rugių lauku užsidėjęs rugių varpų kepurytę.)

Svarbiausia Senosios Europos deivė Laima, indoeuropiečiams atėjus į Pabaltijį, neprarado savo vaidmens, tik kai kuriomis funkcijomis susiliejo su Dievu kaip dangaus šviesos ir augalijos augimo skatintoju, o Dievas perėmė iš jos lėmimo ir dalijimo funkcijas. Šitai atsispindi patarlėse: „Dievo valia, Dievo ir dalia", „Dievas duoda, Dievas atima", „Dievas ką lemia, tą žmogus ir turi", „Dievas leidžia (kuria) žmogų, skiria dalį". Taip baltų mitologijoje iškilo dievų pora — Laima ir Dievas, kuriuos galime vadinti aukščiausiais baltų dievais, analogiškais graikų mitologijoje Herai ir Dzeusui.

Dievas buvo ir metų laikų dievybė, neatskiriama nuo saulės šviesos — jaunos, stiprios ir senos. Žiemą jis gimsta su žiemos saule, vasaros pradžioje, kai pati trumpiausia naktis, su saule triumfuoja

(dabartinės Joninės). Prieškrikščioniškose baltų šventyklose Dievas greičiausiai buvo garbinamas įvairiais metų laikais, turbūt skirtingo pavidalo, panašiai kaip šiaurės vakarų slavų trijulė Jarovitas—Rujevitas—Sventovitas, žinoma iš XI ir XII a. šaltinių. Šviesos stebėjimą ir garbinimą liudija vyriausiojo kunigo žynio Krivės XIV—XVII a. aprašymai. Minima, jog jis prižiūrėjo, kad sėjos pradžioje būtų garbinama naujoji šviesa, žvejojant — pilnoji, o nuimant derlių — senoji šviesa (*218,* IV, 4, 6; *213,* p. 422).

Dievo sūneliai

Dievo sūneliai (latvių *Dieva dēli*), dvyniai, kaip ir sen. indų *Divō napāta,* buvo Dievo funkcijų vykdytojai žemėje. Jie ypač padeda laukų darbuose: sėja, akėja, pjauna, taip pat medžioja, žuvauja, daro alų. Dirba greitai, magiškai. Jų arklas, akėčios, sėtuvėlė — auksiniai, sidabriniai, dieviškos spalvos. Dar dažniau dvyniai pasirodo kaip Dievo žirgai, analogiškai sen. indų dievui *Ašvinui (Aśvins).* Latvių mitologinėse dainose jie išneria iš marių ar Dauguvos kaip širmi žirgai su aukso balnais, aukso kamanomis ar su žvaigždžių gūniomis ir vadelėmis. Kaip aukso žirgai traukia saulės vežimą per dangaus kalną, niekad nepavargdami, nesiilsėdami. Jie nuolat budi prie Saulės dvaro vartų, nes Saulytė, dangaus nuotaka, pažadėta jiems, tik, deja, Mėnulis pavilioja Saulytę ir pasiima į savo valtį, kur ji taiso bures. Dvyniai irgi turi obelinę valtį, iriasi gelbėti Saulytės. Randa marių pakrantėje skalbiančią, bet jau per vėlu, ji brenda gilyn ir iš bangų matyti tik jos karūna *(227).* Kitose mitų nuotrupose, latvių dainose Saulės dukra ar dukros vakare plauna ąsotį mariose ir dingsta po vandeniu. Besileidžiančios saulės šviesa buvo įsivaizduojama kaip skysta substancija ąsotyje, kuris nugrimzta į marias.

Saulės dukra

Saulytė, latvių *Saules meita,* dangaus nuotaka, yra indų vedų Sūryā (Saulės dievo), Sūryjos dukros *(Duhitā Sūryasyai)* paralelė (indų Sūryja — vyriškos giminės). Baltų Saulytė galėjo būti ir Saulės, ir Dievo dukra, nes baltų mitologijoje Dangaus šviesos dievas ir vyriškasis Saulės dievas, atrodo, senovėje yra susilieję į vieną. Saulė, važiuojanti vario ratais per dangų, ugninių nepavargstančių žirgų traukiama, galėjo būti atskira vyriška mitinė figūra, bet dėl vietinės kultūros įtakos paversta moteriška. Saulytė yra patriarchalinio panteono mergelė, dirbanti įvairius moteriškus darbus; ji audžia, skalbia ir džiauna skaras (debesis). Kaip nuotaka ji teka aukso, vario spinduliais. Jos poetinis vaizdas ryškus saulės triumfo dieną (birželio 24), kai ji pasipuošia raudonu paparčio žiedų vainiku ir „šoka ant sidabro kalvos su sidabrinėmis kurpaitėmis“ (*210,* Nr. 435). Tautosakoje, ypač latvių mitologinėse dainose, minimos ir kelios Saulės dukros.

Aušrinė — „antroji Saulė, gražuolė, meilės deivė". J. Lasickis XVI a. ją taip apibūdino: „Aušrinė yra nusileidžiančios ir virš horizonto pakylančios saulės spindulių deivė (*209*, p. 40; *197*, p. 130 ir kt.). Ji pirmoji apšviečia dangų, išsklaido tamsą. Pagal rytinę ir vakarinę žvaigždę ūkininkai pradėdavo ir baigdavo dienos darbus. Pirmą kartą besibučiuojančius sužadėtinius turėjo matyti Aušrinė. Mįslėse ji minima sėdinti ant aukso krėslelio („Aušta dienelė, danguj raselė. Sėdi panelė ant aukso krėslelio")*. Šita graži panelė krikščionybės laikais susiliejo su mergele Marija (pvz., mįslė — „Vaikštinėjo Pana Marija anksti rytą, pametė perlus"; atsakymas: perlai = rasa), ir senasis jos paveikslas iš dalies dingo, tačiau pasakose išliko dar labai archaiškų Aušrinės bruožų, kuriuos atkūrė A. Greimas (*197*, p. 113—141). Iš pasakų motyvų žinome, kad Aušrinė turi dvarą marių saloje (pasakoje „Saulė ir vėjų motina" šiaurys sako: „Tai ne Saulė... yra pana ant marių salos, turi dvarą, su tokiais plaukais kaip Saulė"). Ši antroji Saulė yra tokia graži, kad į ją užsižiūrėjęs Mėnuo nepatekėjo dvi dienas ir dvi naktis, o Saulė prisipažįsta, jog Aušrinė gražesnė ir tyresnė už ją. Pasakose ji pasirodo kaip marių kumelė, plaukianti per vandenis, o kai kurių mįslių motyvai ją sieja su karve. Visai galimas daiktas, kad senovėje karvė buvo Aušrinės šventas gyvulys. Avestos kalboje *daena* reiškia „melžiama karvė", indų kalboje *dhena* reiškia „šventa kalba, poezija, liturgija", o *dhih* — „įžvelgti" (*216*, p. 23—45). Lietuvių mįslėje balta karvė reiškia aušrą ir dieną: „Balta karvė subliovė — visos tvoros suskėlė". Indų kalboje ligi šiol *ušas* turi dvi reikšmes: „aušra" ir „karvė". Kalbiniai ryšiai leidžia manyti senovėje, maždaug prieš keturis penkis tūkstančius metų, buvus karvių aukojimo deivės Aušrinės garbei ritualą.

Latvių mitologijoje reikšmingesnė ne moteriška *Austrinia*, bet dievaitis *Auseklis*, rytinė žvaigždė. Jis pasirodo su žirgu, kurį jam parūpino Saulė, ir šviesiais dangaus spalvos drabužiais: šilkiniais, auksiniais. Auseklis meilinasi Saulės dukterims, bet šios jį uždarė, ir jis tris dienas nepatekėjo (*187*, p. 21). Kai kuriose mitologinėse dainose Auseklis siuva Saulei aukso bei sidabro drabužius (šiomis funkcijomis jis, atrodo, bus susiliejęs su Austra, Austrinia). Lietuvių mitologijoje Auseklis turi vyriškos lyties paralelę — Aušrinės brolį — pasakų Aušrinės tarną, marių paslapčių saugotoją ir savo trijų seserų karvių vadovą bei globėją. Zoomorfiniu pavidalu Aušrinės brolis pasirodo kaip bulius ir kaip eržilas (*197*, p. 174).

Aušveitis

Prūsų *Aušautas* ar *Aušveitis* (rašomas *Auschauts, Ausschweytus*), XVI a. šaltiniuose lotyniškai verčiamas *Saturnas* ir *Aesculapius*, vadinamas ligonių ir sveikųjų dievu, maloningu bei geru

*LTR. Užrašyta 1935 m. Rimšėje, Ignalinos rajone.

(*213*, p. 233, 243, 245, 249, 299). Tai atskiras dievas, galėjęs turėti ryšį su dangaus šviesa.

Mėnuo

Mėnuo, Mėnulis, latvių Mėness — labai aiškus indoeuropietiškas dievas. Jis ir „Dievo kumelys" (mįslė: ...gimė dievo kumeliukas auksinėm kamanom, sidabrinėm patkavom" — Mėnuo) (*211*, p. 870), galįs plaukioti per vandenis (nakties dangų), ir gražus karys karalaitis (*197*, p. 171—173). Latvių mitologinėse dainose jis vilki kario drabužiais, su žvaigždžių apsiaustu. Globoja karius, su žvaigždžių pulkais skuba gelbėti jaunų karių. Aušrinė ir vakarinė — Mėnulio žirgai (*184*, p. 338). Mitų nuotrupose jis — jaunikis. Veda Saulytę, bet neištikimas, įsimyli Aušrinę; supykęs Perkūnas perdalija jį kardu.

Mėnulis yra sveikatos, grožio, laimės ir turto teikėjas. Šiomis funkcijomis jis iš dalies susimaišęs su Laima-Dalia, skiriančia dalį. Kaip periodiškas saulės nusileidimas ir užtekėjimas, taip ir mėnulio išnykimas bei pasirodymas jauno mėnesio pavidalu turėjo didžiulę įtaką gyvulių augintojų galvosenai. Buvo tikėta, kad jaunas mėnulis neša šviesą, sveikatą, visokeriopą laimę, buvo ypač gerbiamas. Lietuvių tikėjimuose yra išlikusių daug maldelių, kuriomis kreipiamasi į mėnulį, prašant sveikatos, grožio, jaunystės. Buvo tikima, kad jaunatyje gimęs žmogus visą gyvenimą lieką jaunos išvaizdos, o pilnatyje gimęs bus turtingas. Mėnulis, kaip ir Dievas, yra augalijos augimo skatintojas. Pagal jo fazes, jaunatį ar pilnatį, sėjami ir sodinami tam tikri augalai (*181*, p. 46—48). Prūsų *Pilnitis,* remiantis XVI a. šaltiniais, yra dievas, „skatinantis varpų augimą, javų gausumą ir pripildantis klojimus". Lotyniškai verčiamas *deus divitiarum,* turto ir gausingumo dievas, ir lyginamas su romėnų Plutonu — irgi turto ir gausingumo dievu (*213*, p. 269, 300, 509).

Dangaus kalvis

Nuostabus dangaus meistras Kalvis Kalvaitis vandenų pakraštyje arba danguje kala saulę arba žiedą, arba karūną, arba „aukso kupką" (puodelį), kad po nakties ar žiemos vėl galėtų pasirodyti saulė. Taip pat kala karūną Aušrinei, sidabro diržą ir aukso pentinus Dievo sūneliams. Kai jis kala debesyse, sidabro žiežirbos krinta žemyn į vandenį, latvių mitologinėse dainose — į Dauguvą. Kalvis turi didelį kūjį. Iš misionieriaus J. Prahiškio 1431 m. aprašymo sužinome, kad lietuviai garbinę didžiulį geležinį kirvį, kuriuo saulė buvo išlaisvinama iš vergijos*. Vergija čia suprastina kaip

* Iš: *Enea Silvio Piccolomini.* Historia de Europa. Cap. XXVI „De Lituania"; panaudotos vienuolio Jeronimo Prahiškio žinios: „quae solem colebat et malleum ferreum rarae magnitudinis singulari cultu venerabatur... olim pluribus mensibus non fuisse visum solem, quem rex potentissimus captum reclussisset in carcere munitissimae turris".— Scriptores Rerum Prussicarum, IV (1861—1874), p. 237—239; taip pat (*213*, p. 135).

žiemos jėgos, iš kurių saulę po žiemos reikia išgelbėti, ir dėl to Dangaus kalvis dideliu kūju ją turi iš naujo nukalti. Baltų Kalvis (Kalvelis, Kalvaitis) istorijos šaltiniuose pasirodo XIII a.,* o jo kilmė siekia metalų amžiaus pradžią. Jis giminiškas skandinavų *Volundrui* ir *Velantui* ir suomių *Ilmarinenui*.

Perkunas

Perkūnas yra viena iš pačių ryškiausių baltų mitologijos būtybių, nesukrikščionintu pavidalu išlikusi ligi šiol. Tai teisingumo dievas, tiesus, nekantrus, nepermaldaujamas, labai gerbiamas, ir jo bijoma. Be reikalo negalima minėti jo vardo. Jį gali ištarti tik vyresni žmonės ir pagarbiai, paprastai mažybine ar malonine forma — Perkūnėlis. Kadangi jo vardas buvo tabu, vartojama daug antrinių: Dundulis, Dundusėlis, Burbulis, Bruzgulis, Burzgulis, Tarškutis, Tarškulis, Trenktinis, Dryžulis, Šarkutis, Akmeninis kalvis ir kt. Perkūnas kartu yra žemės vaisintojas, be to, valo nuo jos blogio ir žiemos jėgas. Jėgą atspindi griausmas, jo gyvuliai — bulius ir ožys, jo medis — ąžuolas. Antropomorfiniu pavidalu Perkūnas buvo įsivaizduojamas kaip stiprus ir jaunas vyras su vario barzda, su kirviu rankoje. Per akmeninį kalną (dangų) jis lekia ugnine dvirate ožiu pakinkyta karieta. Jo ratai skelia kibirkštis. Pirmasis griaustinis pavasarį prikelia žemę, pradeda dygti, želti žolė, žaliuoti medžiai. Tik po jo piktosios jėgos išvalomos iš žemės ir vandens. Tada galima maudytis ir dirbti tam tikrus darbus. Didysis Perkūno priešas — velnias (Velinas). Su juo jis daugiausia kovoja, taip pat ir su piktais žmonėmis, svaido žaibus ir kirvį. Nepakenčia melagių, vagių, pagyrūnų, savimylų. Jo jėga persiduoda per kirvį ir žaibo nutrenktus daiktus, kurie gydo ligas, saugo nuo piktų dvasių, padeda vaisingumui ir gimdymo metu, garantuoja ir saugo derlių. Be kirvio, Perkūno kaip vaisintojo jėga persiduoda per oželį bei jo paukščius — balandį, arba karvelį, ir dudutį (kukutį) (*195*, p. 466—479).

Indoeuropiečių kalbų žodžiai su šaknimis *per-*, *par-* susiję su ąžuolo, ąžuolijos ar kalno viršūnės pavadinimais: hetitų *perunas* ir sanskrito *párvatas* reiškia „kalno viršūnė", keltų *herc* — „ąžuolija", lotynų *quercus* iš **perkwus* — „ąžuolas". Sanskrito *Parj-anyahs* reiškia „griausmas" ir „debesis". Šių šaknų kartojimasis ir reikšmė rodo, kad ryšys tarp Perkūno ir griausmo, Perkūno ir ąžuolo yra labai senas ir paveldėtas iš indoeuropiečių prokalbės.

Ąžuole glūdi šventa Perkūno ugnis. Iš M. Pretorijaus XVII a. aprašymo žinome, kad šventoji ugnis, prižiūrima kunigų (vaidilų, žynių), dievų garbei degė visą laiką. Jei ji užgesdavo, reikėdavo įžiebti iš ąžuolo, trinant medį pilkais, t. y. Perkūno, akmenimis (*213*, p. 535). XV a. šaltiniai (J. Dlugošo „Lenkijos istorija", rašy-

---

* Minimas Volynės metraštyje ryšium su Mindaugo krikšto nuvertinimu 1252 metais. Vardas užrašytas iškreiptas „*Teljavel*". Sakoma, kad „Teljavel kala saulę ir padeda ją ant dangaus" (*213*, p. 51, 60, 65).

ta 1455—1480 m.) mini, kad dėl užgesusios šventosios ugnies vaidilos ir vaidilutės turėdavo mirti (*213*, p. 139).

Ugnis

Šventoji ugnis degė ant kalnų ar upių pakrantėse, Perkūnui skirtose vietose. Šios šventvietės greičiausiai priklausė ar visai genčiai, ar visam miestui, ar kaimui. Šalia viešos šventosios ugnies kiekviename name buvo šventas židinys, kuriame neužgesdavo ugnis. Ją prižiūrėjo šeimos motina. Tik kartą per metus, vidurvasario šventės išvakarėse, ji buvo simboliškai užgesinama ir vėl įžiebiama. Pati ugnis suantropomorfintu pavidalu žinoma *Gabijos* vardu. Latviai turėjo ugnies motiną (*Uguns māte*), prūsai — ugnelę (*Panikė*). XVII—XVIII a. šaltiniuose minimas vyriškos lyties ugnies dievas Gabjaujis arba Jagaubis, lotyniškai verčiamas *Vulcanus* (romėnų ugnies dievas), kuriam buvo aukojamas gaidys per Gabjaujos šventę — kūlimo pabaigoje. Ir vardas, ir pavožto po puodu gaidžio laikymas prieš aukojimą Gabjaujį leidžia apibūdinti kaip „Apgaubtos ugnies dievą" (*197*, p. 294).

Velas, Velinas

Šalia Dievo ir Perkūno trečias iš svarbiausių baltų dievų buvo Velas, Velinas, kurio nudievinimo procesas įvyko tik paskutiniaisiais šimtmečiais (*196*, p. 37—92). Dar 1761 m. G. H. Stenderio latvių gramatikoje *Vels* minimas kaip „mirusiųjų dievas", o *veli* (vėlinės) — „mirusiųjų dievo dienos". XVI a. *Velionis* aiškinamas kaip „vėlių dievas". Slavai turi dievą *Veles, Volos,* galai — *Vellaunus.* Indoeuropietiška šaknis *$\overset{\circ}{uel}$- susijusi su mirusiaisiais ar mirusiųjų karalyste. Šiaurės germanų *Val-hall* — „mirusiųjų karalystė", *valr* —„karo lauko mirusysis" (*201*). Tolesni semantiniai ryšiai rodo šią šaknį esant giminišką su regėjimu, numatymu, magija, muzika bei su ganykla (*202*, p. 579—599). Slavų dievas Volos yra galvijų dievas. Sen. germanų lytis *vollr-* (iš **woltu*) reiškia „ganyklą", hetitų *wellu-* (iš **welsu*, **welnu*) — irgi „ganyklą", „pievą" (*219*, p. 64—69). „Velo karvės" (*veļu govs*) minimos latvių mitologinėse dainose. 1582 m. M. Strijkovskio kronikoje duotame lietuvių dievų sąraše yra *„Goniglis Dziewos"*. Tai greičiausiai galvijų ar ganyklų dievas, kuriam ant didelio akmens buvo aukojami galvijai. Iš sakmių žinome, kad velnias turi didžiules galvijų bandas.

Lyginamoji indoeuropiečių mitologija rodo Velą, Veliną buvus analogiška dievybe indų *Varunai,* persų *Ahuramazdai,* skandinavų *Odinui,* airių *Cù Chulain'ui.* Šis dievas irgi kūrėjas, kosminės tvarkos saugotojas ir sutarčių sudarytojas, nakties, vandenų ir akmenų valdovas, susijęs su vaisingumu, galvijais ir turtu, su naktimi ir juoda spalva. Jis yra juodų gyvulių kūrėjas. Karingas, kerštingas ir piktas, baudžia mirtimi, ypač korimu, ir yra svarbiausias Perkūno priešas.

Velinas — vienaakis magikas, visa regintis ir numatantis, galintis keisti savo pavidalą, dažniausiai pasiverčiantis gyvuliais, ypač vilkais ir piktais šunimis. Šie pagrindiniai bruožai yra užsikonservavę lietuvių ir latvių tautosakoje, o toponimai (*Velnio bala, Velnio akis, Velnio tiltas* ir kt.) rodo, kad Velo, Velino vardas susijęs su pelkėmis, balomis, akmeningomis vietomis, užtvankomis, tiltais. Pelkių, balų, raistų pavadinimai su šaknimi *vel-* liudija Velino gyvenamąją vietą buvus pelkėse, raistuose, balose. Lietuvių kalbos ir literatūros institute užregistruota apie 400 vietovardžių su šaknimi *vel-*: iš jų apie 40% sudaro pelkių ir raistų pavadinimai. Antrą vietą užima ganyklų ir pievų pavadinimai. Velnio tiltai ir rėvos siejasi su Velino stiprumu. Legendose ir sakmėse jis — milžiniškų akmenų nešiotojas, rėvų ir tiltų statytojas, gali būti toks sunkus, jog, atsistojęs ant akmens, įspaudžia pėdą.

Prūsų *Patolas* buvo lietuvių ir latvių Velo, Velino paralelė, S. Grunau teigimu, „aukščiausias prūsų dievas"*. Patolo vardas XVI a. kronikose minimas arba kartu, arba pakeičiamas *Pocollum Pecols, Piculus, Pykullis* vardais, atitinkančiais lietuvių *Pìkulas, Pìkis, Pìktis*. „Velnias yra Piktis",— aiškinama K. Sirvydo XVII a. žodyne. Tai rodo šį dievą buvus piktą, baudžiantį. XVIII ir XIX a. žodynuose *Velnias* verčiamas *„Zorngott", „Hölengott"*. Apie 100 Lietuvos vietovardžių yra su šaknimi *pikt-*. Piktumo bruožas jungia jį su germanų *Wodan:* gotų k. *wō* Fs „piktas", sen. anglų k. *wōd* „įsiutęs, piktas, baisus".

Velinas baudžia žmones nuolatiniu žmogaus mirties reikalavimu, savo pinklėmis apraizgo gyvenimą. Sakmėse jis nuolatos vilioja žmones į mirtį: gaigalo, kito nepaprasto paukščio ar ožiuko pavidalu įklampina pelkėse; pasivertęs vilku, sudrasko; kaip baisi juoda žviegianti kiaulė mirtinai išgąsdina; pasivertęs juodu šunimi, kapinėse įkanda, ir žaizda negyja; jaujose ar pirtyse moterims nulupa odą; kaip žaltys užšokęs uogautojai ant kaklo pasmaugia ją arba jo negalima numesti; naktį, įsirangęs į lovą, gali mirtinai išgąsdinti, o užgulęs kaip maišas — uždusinti *(183)*. XVI a. S. Grunau „Prūsijos kronikos" skyriuje apie prūsų pagonybę Patolas minimas kaip baisus nakties dievas, reikalaujantis mirties ir aukoti brangiausius daiktus**.

Velnio viena akis viską mato. Germanų dievas *Odinas (Wodan)* taip pat buvo vienaakis; vieną akį jis paaukojo už tai, kad atsigėrė stebuklingo vandens iš šaltinėlio, tekančio iš po kosminio medžio šaknų. Nuo to jis pasidarė visa žinantis ir numatantis. Senasis lietuvių Velinas turbūt irgi panašiai pasielgė. Apie vienos akies paaukojimą yra tokių faktų: anot K. Henenbergerio, kurio 1595 m. knygoje*** aprašyta lietuvių pagonybė, netoli Įsruties, Mažojoje

---

* S. Grunau „Prūsijos kronika", rašyta 1510—1530 m. (*213*, p. 196).

** S. Grunau. „Prūsijos kronika" (*213*, p. 197).

*** *Hennenberger K.* Erklärung der preussischen grossen Landtaffel oder Mappen, etc. (Karaliaučius, 1595). Tekstas pakartotas: *Mannhardt W.* Letto-preussische Götterlehre.— Rīga, 1936, S. 313.

Lietuvoje, buvęs šventas šaltinėlis Golbė, kurio dėka žmonės pasidarydavo vienaakiai, t. y. atiduodavo akį už tai, kad atsigėrė stebuklingo vandens. Būti vienaakiu buvo laikoma nepaprasta garbe. XVI a. antrojoje pusėje dar buvę galima sutikti senų vienaakių vyrų. Ligi mūsų laikų išlikusiose sakmėse galima pasidaryti vienaakiu visa matančiu, jei žinai, kokiu vandeniu velnias patrina savo vieną akį, bet jei jis tai sužino, tuoj išduria tą akį. „Velnio akis“ vietovardžiuose (balų pavadinimuose) greičiausiai susijusi su ta stebuklinga visa matančia velnio — Velino — akimi.

Aiškiaregiškumo motyvas nuolat pasitaiko sakmėse apie velnio vakarėlius ir šokius su muzikantais gražiausiuose rūmuose, kurie pavirsta pelkėmis, kai tik užgieda gaidys, o velnio šokdinti žmonės randami pasikorę *(180)*.

Aptarti pagrindiniai ir antriniai indoeuropiečių kilmės dievai bei jų gyvuliai ir augalai pateikiami lentelėje:

Pagrindiniai indoeuropiečių kilmės dievai

Dievas	Perkūnas	Velas, velinas (velnias)
Dangaus šviesos dievas. Dienos ir sutarčių globėjas. Taikos ir draugystės dievas. Augalijos augimo skatintojas, susijęs su saulės metų laikais Jo gyvuliai: elnias, žirgas, jautis, maži paukšteliai Augalai: beržas ir kiti lapuočiai Ginklai: durklas, kardas	Griausmo dievas. Žemės vaisintojas. Teisingumo dievas Jo gyvuliai: bulius, ožys Paukščiai: balandis ir kukutis Medžiai: ąžuolas, šermukšnis Ginklai: kirvis, lankas ir strėlė	Žiaurus ir piktas mirties ir požemio karalystės dievas. Galvijų dievas. Dievas magikas, keičiantis pavidalą į ką tik nori Juodų gyvulių ir paukščių kūrėjas Jo augalai: alksnis, spygliuočiai Ginklai, įrankiai: ietis, virvės kilpa
Antriniai dievai		
Mėnulis — Nakties šviesos dievas, karys, augalijos augimo skatintojas Dievo suneliai dvyniai, žirgai Saulytė — Saulės dukra (dukros), dangaus nuotaka Aušrinė — gražuolė, meilės deivė, marių pana	Jos gyvuliai: karvė, kumelė Aušrinės brolis — Aušrinės tarnas, karvių valdovas, marių paslapčių saugotojas Latvių Auseklis, rytinė žvaigždė	Dangaus kalvis, Kalvelis Kasdien kala Aušrinei naują saulę, karūną, Dievo sūneliams — balno kilpas Gabija — namų židinio ugnis Gabjaujis — apgaubtos ugnies dievas

2. Sventyklos

Baltų priešistorinė architektūra buvo medinė. Dėl to iš archeologinių kasinėjimų sunku tikėtis daug informacijos. Anksčiau baltų religijos tyrinėtojai teigė, jog baltai neturėjo šventyklų. Tačiau

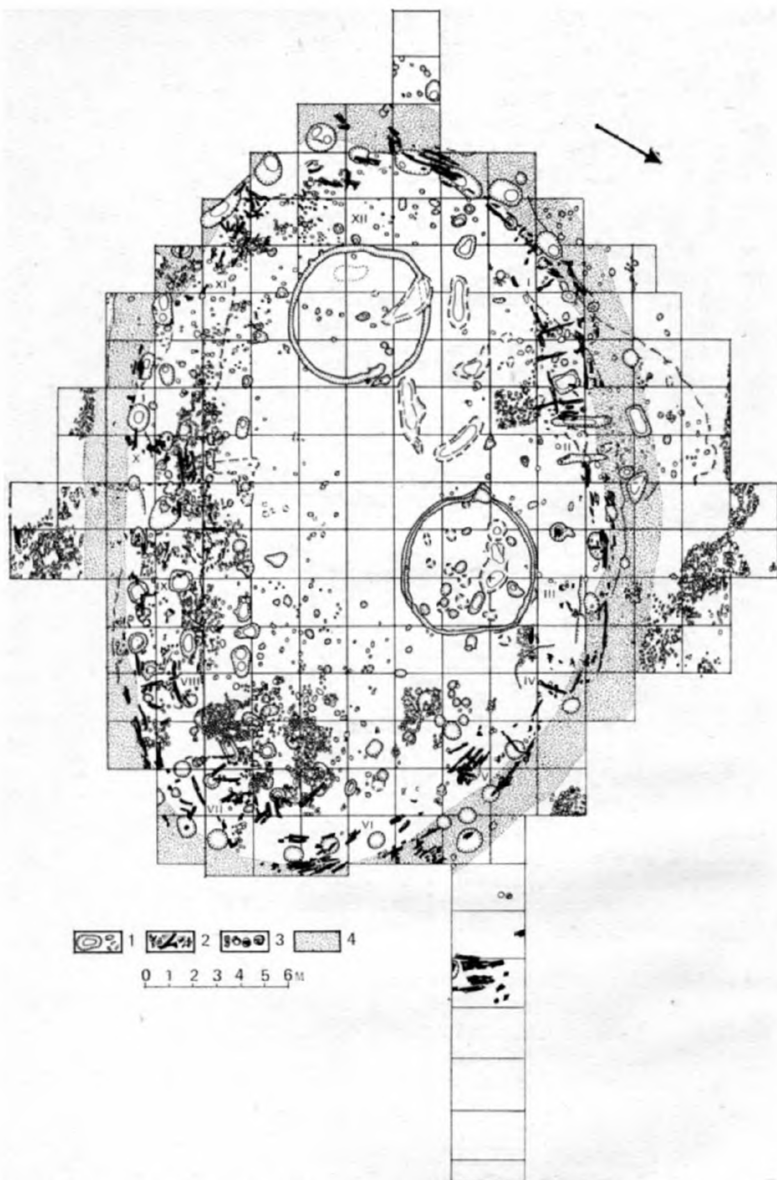
negalima ignoruoti fakto, kad XIV a. istorijos šaltiniai mini „šventus namus“ *(domos sacros)* ir „šventus miestus“ *(sacras villas)* *(213,* p. 122, 130), galinčius reikšti šventyklas ir dideles bei svarbias šventąsias vietas. Pagaliau ir archeologiniai tyrinėjimai atidengė nemaža medinių šventyklų ir pastatų kompleksų aplink piliakalnio pavidalo kalną. Iš 1955—1957 m. kasinėjimų į pietus nuo Smolensko, t. y. rytų baltų teritorijoje, matyti, jog kai kurie įtvirtinti piliakalniai buvo ne gyvenamosios vietos ar tvirtovės, o šventovės. Piliakalnių šventyklos datuojamos nuo V a. pr. m. e. iki VII m. e. amžiaus. Keliose tokiose vietose rasta daug kultūrinių sluoksnių su apskritomis mažomis šventyklomis ir įvairiais kulto pastatais *(229)*. Taigi archeologiniai kasinėjimai rodo, kad priešistoriniais laikais, kaip ir istorinių laikų pradžioje, būta „šventų miestų“ — svarbių religinių centrų, į kuriuos apeigoms rinkdavosi žmonės iš plačių apylinkių.

Viena iš geriausiai ištirtų šventovių yra Tušemlios piliakalnyje, 50 km į pietus nuo Smolensko, prie Tušemlios upelio — Sožo intako. Jo apatiniame, V—VI a. pr. m. e., sluoksnyje rasta daug stulpaviečių, bet pastatų neįmanoma rekonstruoti. Antrame sluoksnyje, priklausančiame III m. e. a., aptikta apskrito 6 m skersmens pastato liekanų. Jis pastatytas iš stačių 20 cm skersmens stulpų. Visame to sluoksnio paviršiuje rasta labai daug stulpaviečių — įvairių pastatų liekanų, o centre aptikta net 50 cm pločio ir 70 cm gylio duobė, kurioje, manoma, stovėjo stabas (stulpas su dievo skulptūra). Virš šio sluoksnio buvo kitas, datuojamas VI—VII a., kuriame piliakalnio pakraščiais irgi pastebėta pastatų liekanų, o šiauriniame gale stovėjo apskrita vertikalių rąstų 5,5 m skersmens šventykla. Jos viduryje buvo didžiulė duobė — stulpinės skulptūros liekana. Piliakalnis apjuostas 3 m aukščio smėlio pylimu. Maži panašūs į kambarius su akmenų židiniais mediniai pastatai vienas greta kito juosė pylimą iš vidaus (pav., 91, 92). Toliau ėjo vidinė ovali stulpų eilė, iš kurios matyti, jog stovėjo 20×30 m dydžio pastatas dengtu stogu, palaikomu dviejų eilių rąstų.

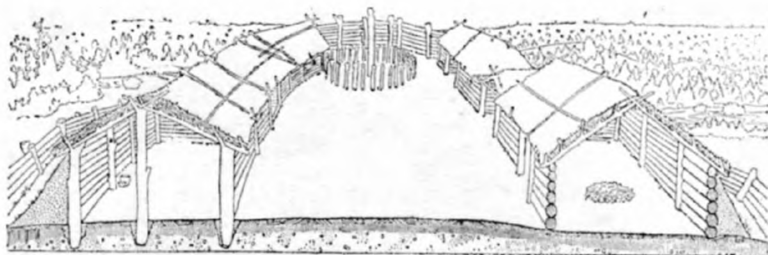
Dar keletas stulpaviečių ir sudegusių sijų tarp stulpų eilių liekanos rodo buvus vidines sienas (bendras rekonstruotas vaizdas matyti iš pav. 93).

Gorodoke, 12 km nuo Tušemlios, buvo rasta beveik tokia pat šventovė. Jos ankstyviausios kultūrinės liekanos datuojamos I a. pr. m. e., vėlyviausios — tuo pačiu amžiumi kaip ir Tušemlios viršutinis sluoksnis. Čia irgi aptikta apskritos 5 m skersmens šventyklos liekanų. Jos viduje rasta meškos kaukolė ir taip pat stulpavietė. Smolensko, Mogiliovo ir Minsko apylinkėse žinoma dar keletas panašaus tipo šventovių.

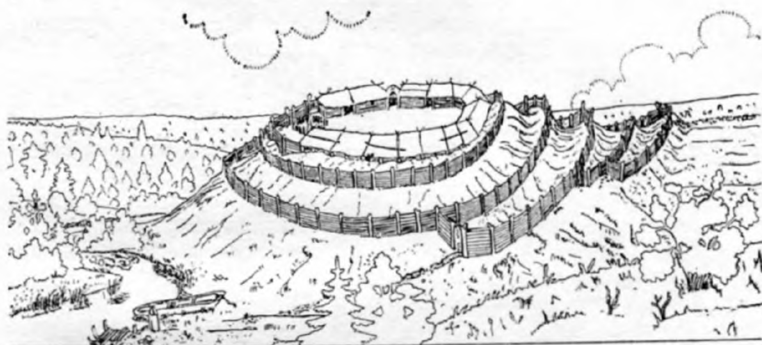
Rytų baltų didžiulės šventovės ir mažos apskritos šventyklos, taip pat panašios rytų bei šiaurės vakarų slavų XI ir XII a. šventyklos ir šventovės rodo buvus ilgai trukusią ir labai paplitusią šventyklų statymo tradiciją. Dauguma vakarų slavų šventyklų buvo keturkampės (pvz., XII a. Arkonos šventykla Riūgeno saloje,

91. Tušemlios VI—VII a. piliakalnio šventovė su apskrito plano šventyklėle šiaurės rytuose: *1* — duobės; *2* — akmenys aplink židinius; *3* — puodų šukės, girnos ir kitokie radiniai; *4* — pylimas

92. Rekonstruotas medinis pastatas aplink Tušemlios piliakalnio šventovę ir šventykla

93. Bendras Tušemlios piliakalnio vaizdas

viduryje su dideliu stulpu — skulptūra, vaizduojančia dievą Svantevitą). Svarbiausios baltų šventovės piliakalniuose galėjo būti skirtos Dievui, Velinui arba Perkūnui.

Šventoves buvus liudija ir kalbos paminklai. Jau XIX a. Latvijoje pastebėta, kad bažnyčios kalnas *(baznīcas kalns)* ir alkakalnis *(elka kalns)* yra netoli svarbių piliakalnių*.

Pagoniškąjį baltų tikėjimą krikščionių misionieriai vadino idolatrija (stabmeldyste). Idolų (stabų) istorijos šaltiniuose aptinkama nuo 1240 m. Christburgo sutarties**. Dažnas stabų ir stabmeldybės minėjimas liudija buvus dievų skulptūrų. Tūkstančių dievukų egzistavimas Lietuvoje iki mūsų dienų kalba apie labai gilią skulptūros tradiciją. Dievukų drožimas, mano įsitikinimu,— ne krikščionybės atnešta, o vietoje gimusi tradicija ir turėjusi trukti penkis ar daugiau tūkstančius metų. Skulptūros temos kito su kiek-

* XIX a. pastebėjo A. Bylenšteinas, žr. *Šturms E.* Baltische Alkhügel, S. 116—132.

** Christburgo sutartyje (*213,* p. 41) sakoma: „Ydolo, quem semel in anno, collectis frugibus, consueverunt confingere et pro deo colere, cui nomen Curche imposuerunt, vel aliis diis. . .“

viena nauja epocha, panašiai kaip kinta pasakojamosios tautosakos temos, bet išliko senoji dvasia. Tokie yra, pvz., Dievo motina—Žemė motina ir Rūpintojėlis — susirūpinęs mirštantis dievas, augalijos dvasia, Vaižganto palikuonis.

Žynių, vaidilų, atliekančių ir tvarkančių apeigas šventyklose bei namuose, buvimą rodo rašytiniai šaltiniai. Lotyniškuose tekstuose jie vadinami *„sancti viri"*, *„auguri"*, *„nigromantici"*, *„sacerdotes"* (šventi vyrai, pranašai, burtininkai, kunigai). 1075 m. Adomas Brėmenietis, rašydamas apie kuršius, sako: „Jų namai pilni pagonių žynių, pranašų, kurie netgi apsirengę vienuolių drabužiais. Pranašysčių čia ieško iš viso pasaulio, ypač ispanai ir graikai" (*1*, p. 197). Žyniai buvo išmintingi seniai, renkami ir didžiai gerbiami kaip dieviški žmonės, panašiai kaip krikščionių vyskupai (*213*, p. 244). P. Dusburgas 1326 m. rašė, jog Nadruvos krašte, Romuva vadinamoje vietoje, buvo žynys, vardu Krivė. Kilmingieji ir paprasti žmonės jį gerbė kaip popiežių. Jo valdžiai per karus su Kryžiuočių ordinu priklausė ne tik Nadruva, bet ir Lietuva, Kuršas bei Žiemgala — beveik visos baltų žemės (*213*, p. 88). Šis aprašymas sugestionuoja hierarchinę žynių sistemą. Kokio ji senumo, deja, negalime pasakyti, bet aišku, kad susikūrusi ne istorinių laikų pradžioje, o daug anksčiau. Vyrai žyniai vadovavo apeigoms ir aukojo vyriškiesiems indoeuropiečių dievams. Šalia „šventų vyrų" buvo ir „šventų moterų" — žynių, burtininkių, kurios tvarkė apeigas ir aukojo deivėms, ypač Žemynai ir Laimai. Jos minimos visais istoriniais laikais, jų buvo dar ir XIX a.—XX a. pradžioje.

Svarbiausias „šventų moterų" ir „šventų vyrų" uždavinys buvo žinoti, kaip elgtis per kiekvieną šventę, bet kuriuo metų laiku, ir tarpininkauti tarp dievų ir žmonių, kad laimingai klostytųsi gyvenimas. Pagrindinės funkcijos — aukojimas ir pranašavimas. Ir archeologijos, ir istorijos šaltiniai liudija ypač intensyvų gyvulių aukojimą svarbiausiems vyriškiesiems dievams: Perkūnui, Dievui, Velinui. Perkūnui buvo aukojami ožiai ir buliai, kitiems dievams — žirgai, galvijai ir net žmonės. Moteriškosioms deivėms ir chtoninėms dievybėms aukota maistas, grūdai, linai, audiniai, gaidžiai ir vištos. Archeologai yra radę ne tik priešistorinių laikų, bet ir XV—XVII a. aukurų ir aukų duobių su gyvulių kaulais (*228*, p. 330; *225*, p. 79—88). Ilgiausiai, beveik iki XX a., buvo aukota Laimai ir Žemynai.

3. Laidojimo papročiai ir tikėjimas pomirtinį gyvenimą

Deginimo paprotys, rytų baltų žemėse įsigalėjęs nuo V—VI a., o kuršių — tik nuo X a., laikėsi ir įvedus krikščionybę. Lietuvos didieji kunigaikščiai labai iškilmingai buvo deginami iki XIV a. pabaigos. Antai Algirdas sudegintas su 18 karo žirgų 1377 m. miške į šiaurę nuo Vilniaus: „Jis buvo sudegintas su geriausiais žirgais, drabužiais, išpuoštais auksu, sujuostas pasidabruotu diržu,

apsiaustas-mantija padabinta karoliais ir brangakmeniais". Algirdo brolis Kęstutis panašiai palaidotas 1382 m.: ...„ ir buvo matoma žmogaus ūgio duobė, pilna pelenų... ir niekas neišvengė žuvimo: žirgai, drabužiai, ginklai ir visa kita. Su juo buvo sudeginta visa: medžioklės paukščiai ir šunys"*. J. Dlugošas, rašęs XV a. pirmojoje pusėje, mini, kad kiekviena lietuvių šeima šventuosiuose miškuose turėjusi savo aukurą; ten degindavusi mirusius šeimos narius ir artimuosius su žirgais, balnais, brangiais drabužiais (*213*, p. 142). Prancūzų pasiuntinys Žilberas de Lanua (Ghillebert de Lanoy), keliavęs po Kuršą 1413 m., mini buvus sektą, kurios nariai mirusiuosius degino ant ąžuolinių rąstų piramidžių netoli miškų su visais drabužiais, vertingiausiais papuošalais (*213*, p. 175). Taigi dar XV a. pagoniški deginimo papročiai nebuvo išnaikinti. Archeologai, tyrinėdami kalvas ir miškelius, vadinamuosius alkus, duobėse ir židiniuose rado daug medžio anglių bei pelenų, o tarp jų — žmonių ir gyvulių kaulų, kalavijų ir kitų ginklų fragmentų, įrankių bei apdegusių papuošalų (*223*).

Anglosaksų keliautojas Vulfstanas, keliavęs po aisčių (prūsų) žemes apie 880—890 m., paliko labai įdomų laidojimo papročių aprašymą. Jame minimas ilgas mirusiųjų laikymas iki deginimo. Pacituosime visą tekstą: „Aisčiai turi paprotį mirusį žmogų apie mėnesį ar du laikyti nedegintą, apsuptą giminių ir draugų. Karaliai ir kiti kilmingieji laikomi tuo ilgiau, kuo turtingesni, kartais namie jie guli nedeginti pusę metų. Ir visą laiką, kol kūnas yra namie, geriama ir linksminamasi bei žaidžiama. Nunešę kūną ant laužo, tą pačią dieną padalija likusį turtą į penkias ar šešias dalis, o kartais ir į daugiau, priklausomai nuo mirusiojo turtingumo. Tada padeda didžiausią jo dalį apie mylią nuo miesto, paskui kitą, trečią dalį, kol visas turtas išdėstomas mylios atstumu. Paskutinė dalis padedama arčiausiai miesto, kuriame guli mirusysis. Tuomet už penkių ar šešių mylių nuo turto sušaukiami vyrai, turintys greičiausius žirgus. Eikliausio žirgo šeimininkas pirmas pasiekia didžiausią dalį. Paskutiniajam paėmus mažiausią turto dalį, esančią arčiausiai miesto, visi išsiskirsto su turtais ir gali juos turėti. Todėl greiti žirgai yra labai vertinami. Išsidaliję visą turtą, nuneša mirusįjį ir sudegina drauge su ginklais ir drabužiais. Beveik visas turtas būna išeikvojamas, kol mirusysis taip ilgai laikomas namie. Ir dar aisčiai turi paprotį būtinai sudeginti žmones; jei kas randa nesudegusį kaulą, reikia mokėti didelę išpirką (gali būti sunku išsipirkti). Tarp aisčių yra gentis, mokanti daryti šaltį, todėl užšaldytas lavonas gali ilgai gulėti ir negesti. Jei kas atneša du indus, pilnus alaus ar vandens, jie padaro, kad užšaltų, ar tai būtų vasara ar žiema" (*12*, p. 54—56).

Sermenų lenktynės minimos ir vėliau, bet Vulfstano aprašymas yra ir ankstyviausias, ir smulkiausias. Ilgai išlaikyti nepalaidotą kilmingą mirusįjį yra bendras indoeuropiečių paprotys. Jį rodo ir

* Mini Hermanas Vartbergė ir Vygandas Marburgietis (*213*, p. 123, 124).

musių lervų žymės ant Vidurio Europos kilmingųjų skeletų (*193*, p. 104). Įvairūs lavonų išlaikymo ir balzamavimo būdai, žinomi baltų gentims istoriniais laikais, sugestionuoja gilesnes šio papročio šaknis.

Šermenims pjaudavo jaučius. Per ilgas laidojimo apeigas buvo raudama. Raudos, be abejonės, siekia priešistorinius laikus. Istorijos šaltiniuose jos minimos nuo XIII amžiaus. Per karus baltams reikėjo daug laiko apraudoti žuvusius karžygius ir sudeginti juos. 1210 m. per karą su Kalavijuočių ordinu kuršiai prie Rygos sustabdė mūšį trim dienoms „žuvusiems sudeginti ir apraudoti" (*199*; *213*, p. 33).

Apie ūkininko mirtį pirmiausia turi sužinoti jo arkliai ir galvijai, o apie bitininko — bitės. Jei jiems nepranešama, arkliai ir bitės taip pat žus. Be to, arklys negali vežti savo šeimininko į kapines, nes tada pats mirtų ar susirgtų. Šie tikėjimai, išlikę iki XX a., yra paskutinieji žmogaus ir jo gyvulių gilaus ryšio liudininkai, o priešistoriniais laikais tikėta, kad gyvuliai keliauja į kitą pasaulį tarnauti savo šeimininkui. Pirmaisiais m. e. amžiais prūsų žirgai buvo laidojami stati su visa apranga, paruošti joti. P. Dusburgas, 1326 m. kalbėdamas apie prūsų tikėjimus, mini, kad notangai, viena didžiausių prūsų genčių, buvo deginami pasodinti ant žirgų *„in equo crematus"* arba *„ligatus super equum suum est crematus"*, t. y. „pririštas ant žirgo ir sudegintas" (*213*, p. 85). Žirgus laidota gyvus. Tai rodo kai kurių virvėmis surištos kojos, užrištos akys, avižojų pilnos šnervės. Iš to paties P. Dusburgo dar sužinome, jog prieš laidojimą žirgas varinėjamas ir nuvarginamas taip, kad vos pastovi ant kojų. Buvo manoma, jog kariai raiti joja į mirusiųjų karalystę. Dar ne taip seniai tikėta, kad mirusieji raiti atjoja aplankyti savo šeimų ir dalyvauti mirusiųjų šventėje bei daugelyje kitų švenčių. XVII a. rašytiniai šaltiniai mini, jog per mirusiųjų šventę prie kapo atvežamos arklio žarnos ir oda, kad tai padėtų mirusiajam parjoti namo (*206*, p. 479).

Metraštininkai aprašė žiaurias kovas, apgulimus Lietuvoje per užtrukusius Kryžiuočių ordino ir lietuvių karus ir dažnai stebėjosi, kaip lietuviai įstengia lengvai mirti. Pats siaubingiausias įvykis buvo 1336 m. Pilėnų pilyje prie Nemuno. Kai lietuviai suprato, jog neišlaikys apgulimo, uždegė didelį laužą, sumetė į jį visus turtus ir brangenybes, nužudė savo žmonas ir vaikus, paskui kreipėsi į kunigaikštį Margirį, kad juos nužudytų. Per apgulimą sena moteris kirviu nužudė šimtą vyrų, o kai priešai įsiveržė į pilį, ir pati nusižudė. Vygandas Marburgietis, aprašinėdamas šią sceną 1393—1394 m. Eiliuotojoje kronikoje, vertina tai kaip antžmogišką aktą ir baigia žodžiais: „Tačiau tai nenuostabu, nes jie tai padarė, vadovaudamiesi savo tikėjimu, ir dėl to sutiko mirtį daug lengviau..." (*213*, p. 120). Po nepasisekusio lietuvių puolimo Estijoje 1205 m. keturiasdešimt žuvusių karių našlių pasikorė. Henrikas Latvis Livonijos kronikoje rašo: „Tai nenuostabu, nes jos tikėjo, kad labai greitai vėl bus su savo vyrais" (*213*, p. 30).

Daugelis priešistorinių kapų, kuriuose randama tuo pačiu metu palaidotus vyrą ir moterį, gali būti aiškinami kaip savanoriškas žmonos palaidojimas, mirus vyrui (Indijoje šis paprotys žinomas beveik iki XX a.). Mirusio karaliaus ar žemvaldžio buvo laidojama ne tik žmona, kiti šeimos nariai, bet ir tarnai bei mylimi vergai. Krikščionybės platintojai draudė „laidojimą su žmonėmis". Panašaus tikėjimo atgarsių yra išlikusių iki XX a.: mirus susižiedavusiai merginai ar vaikinui, laidojimo ceremonija būdavo lyg ir vestuvės, buvo dainuojamos vestuvinės dainos, net šokami šokiai, o miręs ir gyvas sužieduotiniai aprengiami vestuviniais drabužiais. Buvo tikima, jog mirę giminės ir draugai taip pat dalyvauja vestuvėse. Mirusiojo apvesdinimas po mirties susijęs su tikėjimu, kad miręs nevedęs neišgyveno jiems skirto laiko ir dalios, panašiai kaip nenatūralia mirtimi mirę žmonės. Kadangi jie neišgyveno, kiek jiems skirta, grįžta, vaidenasi ir kenkia gyviesiems. Sugrįžtančių nusižudėlių buvo labai bijomasi, dėl to jiems paprastai nukirsdavo galvas ar juos persmeigdavo šermukšnine lazda.

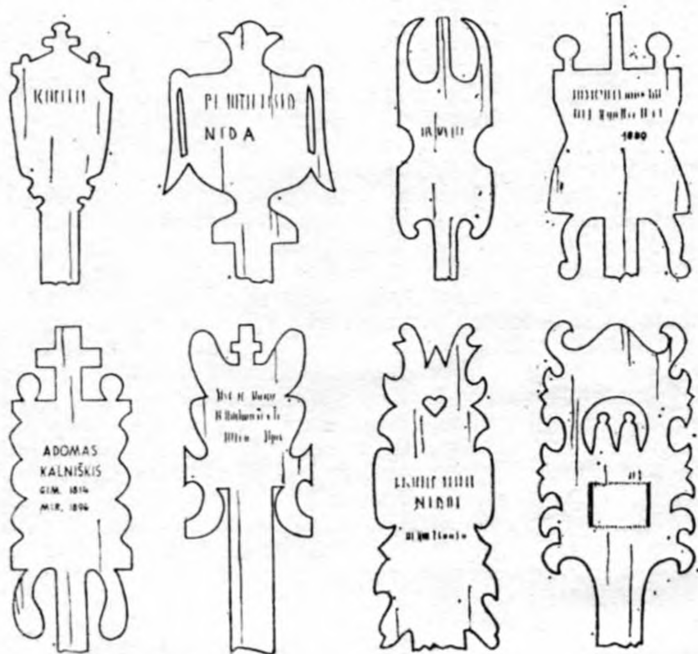
Mirusiųjų vėlės toliau gyvena šeimos ir kaimo bendruomenės gyvenimą smėlio kalneliuose, „vėlių kalneliuose", kur turi savo namus, stalelius, uždengtus lininėmis staltiesėmis, ir suolelius. Į tą karalystę reikia įeiti pro vartelius: „Atkelk vėlių vartelius, atdaryk vėlių dureles",— sakoma raudoje (*204*, p. 144). Prie vartų yra vartininkė, kuriai reikia duoti maisto, kad atkeltų vartelius (*213*, p. 62). Lietuvių ir latvių raudose bei mitologinėse dainose išlikę vaizdai rodo persikėlimą į gražų aptvertą dvarelį su varteliais, į švarią seklyčią, kur stovi stalelis ir suoleliai. Priešistoriniai pilkapiai su akmenų ar medžio konstrukcijomis galbūt ir yra tie smėlio kalneliai su kambariais. Daugelyje latvių dainų kalbama apie kapus mažoje smėlio kalvoje, kartais tokioje pilnoje, jog nebėra kambarių naujai atvykstantiesiems (*221*, p. 132). Kai kurie žalvario amžiaus pilkapiai iš tikro yra perpildyti kapų.

Greta mažybiškai apdainuoto smėlio kalnelio buvo tikima ir statų, aukštą kalną, į kurį mirusysis turi įkopti. Dėl to turi pasirūpinti į kapą pasiimti gerus nagus arba pasinaudoti žvėrių nagais*. Ant šio stataus kalno gyvena dievas, kuris susikviečia vėles. Toliau iš mitologinių dainų sužinome, kad pomirtinė karalystė iš tikrųjų yra ne tiek kalnas, kiek vieta už kalno: „Už kalno yra mano motulė, ten, kur saulelė", už matomo pasaulio krašto, dausose.

Vėlės atsiskyrimas nereiškia mirusiojo ir gyvųjų fizinių ryšių nutraukimo. Vėlė toliau gyvena tą patį gyvenimą ir periodiškai lanko gyvuosius, o gyvieji palieka jai vietą prie stalo ir maitina. Tačiau baltų tikėjimuose, be vėlės, dar yra siela — amžinoji gyvybės jėga, kuri neišeina iš žemės, neišskrenda paukščių taku į dausas, o persikūnija į medžius, gėles, gyvulius ar paukščius. Iš mirš-

* M. Strijkovskis „Kronikoje" (1582 m.), aprašydamas kunigaikščio deginimą 1271 m. ties Neries ir Vilnios santaka, mini, jog bajorai metė į laužą lūšies ir meškos nagus, nes tikėjo, kad jie padės mirusiajam įkopti į statų kalną (*213*, p. 335).

tančio kūno ji išeina su kvapu, atodūsiu ir tučtuojau pereina į kitą gyvą kūną. Vyrų dvasia dažniausiai persikūnija į ąžuolus, beržus, uosius, moterų — į egles ir liepas. Ligi šio šimtmečio senose kapinaitėse augančių medžių nelietė medkirčio ranka: medžiuose ir kapinių žolėje teka mirusiųjų kraujas. Be augalų, siela taip pat per-

94. XIX a. pabaigos Nidos kapinių mediniai paminklai

eina į paukščius: moters — į gegutę ar antį, vyro — į sakalą, balandį, varną ar gaidį. Antkapiniuose paminkluose atsispindi tikėjimas persikūnijimą. Nidos kapinėse iki dabar buvo išlikusių medinių paminklų, kuriuose galime atpažinti rupūžės pavidalą ar kojas, paukščius ir augalinius motyvus (pav. 94).

Požiūris į mirtį ir pomirtinį gyvenimą aiškiai dualistinis. Vėlė ir siela — labai skirtingos substancijos: vėlė — bekūnė, bekraujė, o siela — amžinoji gyvybės jėga, energija. Dualizmas aiškintinas tuo, kad šitos sąvokos paveldėtos iš skirtingų religijų: vėlė — iš indoeuropiečių, o siela — iš priešindoeuropietiškosios Senosios Europos.

Baigiamosios pastabos

1. Baltų kultūrą sudaro du pagrindiniai komponentai: priešindoeuropinis, arba Senosios Europos, ir indoeuropietiškasis, išsirutuliojęs iš Eurazijos stepių (kurganų) kultūros. Indoeuropiečių kalbą ir visuomeninę patriarchalinę, patrilinearinę ir trijų klasių struktūrą į Rytų Pabaltijį, Baltarusiją ir Vidurio Rusiją apie 2500 m. pr. m. e. atnešė virvelinės keramikos kultūros žmonės, suindoeuropietinti Vidurio Europos gyventojai.

2. Baltų kultūrinės grupės susidarė tuoj po indoeuropiečių atėjimo, apie 2500—2000 m. pr. m. erą. Jau tada jos buvo nevienalytės, skyrėsi trys pagrindiniai arealai: 1) Rytų Pabaltijo, 2) Dnepro aukštupio ir 3) Okos ir Volgos aukštupio sritys. Skirtumai aiškintini kultūros substrato ir gamtos sąlygų nevienodumu.

3. Didelėje Šiaurės rytų Europos teritorijoje tarp Berlyno ir Maskvos buvo baltiškų sričių. Tai įrodoma baltiškų indoeuropietiškos kilmės vandenvardžių paplitimu. Kiek kuri kultūra išsilaikė, archeologai sprendžia iš kiekvienos srities laidosenos specifikos ir piliakalnių kultūrinių sluoksnių, be to, iš baltams būdingo papuošalų stiliaus nuo žalvario amžiaus iki istorinių laikų pradžios. Nuo kitų tautų stiliaus šis skiriasi smulkiu geometriniu raštu, kuris metalo dirbiniuose atspindi medžio dekoravimo ir audinių raštus.

Daug baltiškų žemių prarasta dėl VI—VII a. prasidėjusio rytų slavų veržimosi į Desnos baseiną. Dnepro aukštupio baseino baltiškumas archeologiniais radiniais įrodomas iki IX—X a. (Bancerovščinos kultūra). XI—XII a. į pietvakarius nuo Maskvos minimi galindai. Jų kilmė sietina su prūsų galindais, kurie į rytų baltų žemes atėjo pirmaisiais m. e. amžiais (Zarubincų kultūros žmonių ekspansija).

4. Vakarų baltų (prūsų ir kuršių) žemės buvo artimai susijusios su Vidurio ir Šiaurės vakarų Europa. Materialinės kultūros atžvilgiu Rytų Pabaltijys buvo viduryje tarp Vidurio Europos žalvario amžiaus kultūros (Ūnetičės — lužitėnų), vėliau Romos imperijos provincijų ir vakarų finougrų žemių. Kultūros naujovės į šiaurę buvo perduodamos per baltų žemes. Tai liudija metalo dirbinių paplitimas bei baltiški skoliniai finougrų kalbose. Gintaras buvo vienas iš svarbiausių mainų objektų su Vidurio ir Pietų Europa. II a. jau pasirodo kai kurių prūsų genčių vardai: Ptolemėjo žemėlapyje pažymėti galindai ir sūduviai.

5. Rytų baltų (lietuvių, latgalių, žiemgalių, sėlių ir ryčiausių — budinų bei neurų) sritys rečiau gyvenamos ir labiau izoliuotos.

Kraštinių sričių kaimynai buvo Volgos vidurupio finougrų gentys, pietuose — skitų protėviai ir skitai, o pirmaisiais m. e. amžiais — gotai. Herodoto V a. pr. m. e. minimi neurai ir budinai sietini su Milogrado kultūra Pripetės — Dnepro vidurupio baseine ir su nedekoruotosios keramikos kultūra Desnos, Okos ir Volgos aukštupio baseine.

6. Gerovės ir tikro kūrybingumo baltai pasiekė Romos imperijos laikais. Tada ypač išaugo metalo kultūra. Dainose minimos aukso, sidabro, vario metaforos greičiausiai siekia tuos laikus. Antrasis ryškus materialinės kultūros pakilimo laikotarpis — VIII—XI a., kai išaugo amatai ir išsiplėtė prekyba su Skandinavija, Vakarų ir Vidurio Europa, arabų kraštais, o XI—XIII a.— su Kijevo Rusia.

7. Pusiau istoriniai laikai prasidėjo nuo IX a., kai istorijos šaltiniuose pasirodė žinių apie administracinę kuršių ir prūsų genčių struktūrą bei papročius. Baltų žemės buvo susiskirsčiusios į karalystes, o šios — į daugelį sričių, tarp kurių buvo konfederacija ir hierarchija. Karalystėje laikytasi bendrų įstatymų. Panašiai tvarkėsi graikų, keltų, germanų, slavų ir kitos indoeuropiečių tautos.

8. Mitologija, kurią galime pavadinti kultūros archeologija, atspindi tuos pačius pagrindinius baltų kultūros bruožus kaip ir archeologijos paminklai. Deivės, dievai ir simboliai paveldėti iš dviejų labai skirtingų ideologijų: matricentrinės, matrilinearinės Senosios Europos ir patriarchalinės indoeuropietiškosios. Chtoninė ir lunarinė simbolika bei visa kuriančios deivės yra iš Senosios Europos, būdingos žemdirbių kultūrai, o vyriškieji dievai, žirgai, ginklai, dviejų polių simbolių (šviesos—tamsos, gėrio—blogio) sistema, dangaus šviesos ir dangaus kūnų simboliai būdingi karingai gyvulių augintojų kultūrai. Abiejų struktūrų elementai, laikui bėgant, susikryžiavo, išlaikė ir žemdirbiui, ir piemeniui-kariui būdingus psichikos bruožus. Baltų mitologijai labai tipiškas žemės, vandenų, miškų, augalų, taip pat ir dangaus šviesos, ugnies, saulės, mėnulio, žirgo gerbimas. Priešistorinių laikų religija buvo politeistinė. Prieš krikščionybės įvedimą vyravo oficialioji indoeuropietiška religija, buvo statomos medinės šventyklos, skirtos svarbiausiems vyriškiesiems dievams.

9. Istorinę Lietuvą sudarė centrinis baltų kultūros branduolys, dar nepažeistas vokiečių iš vakarų ir slavų — iš rytų.

Baltų, ypač lietuvių, kalbos ir mitologijos konservatyvumas — gilios senovės išlaikymas — aiškintinas tuo, kad keturis tūkstančius metų miškinguose plotuose išsilaikė ta pati kultūra, svetimos įtakos jos beveik nepalietė, nekalbant apie kraštines sritis.

Sutrumpinimai

Congressus — Congressus secundus archaeologorum balticorum Rigae 1930.

ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua. Zeitschrift für Erforschung der osteuropäischen und nordasiatischen Archäologie und Etnographie. Helsinki.

IPEK — Jahrbuch für prähistorische und etnografische Kunst. Berlin.
LTA — Lietuvių tautosakos archyvas. Vilnius.
LTR — Lietuvių tautosakos rankraštynas. Vilnius.
MA — Materialy archeologiczne. Kraków.
MSt — Materialy starożytne. Warszawa. Państwowe muzeum archeologiczne.
PA — Przegląd archeologiczny. Poznań. Muzeum archeologiczne.
Prussia — Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia. Königsberg.
PZ — Prähistorische Zeitschrift. Berlin. Akademie der Wissenschaften.
Reallexicon — Reallexicon der Vorgeschichte. Berlin. 1924—1932.
SMYA — Suomen Muinaismuistoyhduiistyksen Aikakauskirja. Helsinki.
Verhandlungen — Verhandlungen der Gelehrter estnischen Gesellschaft Tartu.
WA — Wiadomości archeologiczne. Warszawa.
АН — Академия наук СССР.
ДИБН — Из древнейшей истории балтских народов по данным археологии и антропологии. Рига, 1980.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН Украинской ССР. Киев.
КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Москва.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.
СА — Советская археология. Москва. Академия Наук СССР.
Труды ПОКЭ — Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. Москва. Академия Наук СССР.
ЭЛАБ — Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980.

Literatūra

I

1. *Adam of Bremen*. History of the Archbishops of Hamburg — Bremen / Vertė Francis J. Tschan.— New York, 1959.
2. *Breidaks A*. Über das ostseefinnische Sprachsubstrat in Ostlettland.— Baltistica. V., 1978, 14, 2.
3. *Būga K*. Die Vorgeschichte der aistischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung.— In: Streitberg Festgabe. Leipzig, 1924.
4. *Gerullis G*. Die altpreussischen Ortsnamen.— Berlin; Leipzig, 1922.
5. *Gimbutas M*. The Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe.— The Hague; Paris; New York, 1965.
6. *Gimbutas M*. The Slavs.— London, 1971.
7. *Kalima J*. Itämerensuomalaisten kilten balttilaiset lainasanat.— Helsinki, 1936.
8. *Kamiński A*. Jaćwież: Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne.— Societas Scientiarum Lodziensis, Łódź. 1953, Sectio II, N 14.
9. *Kilian L*. Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel.—Altpreussen, 1939, 4, 3.
10. *Krahe H*. Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel? — Altpreussen, 1943, 1.
11. *Krahe H*. Einleitung in das vergleichende Sprachstudium.— Innsbruck, 1970.
12. *Orosius*. King Alfred's Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World.— London, 1959.
13. *Posti L*. Some New Contributions to the Stock of Baltic Loanwords in Finnish languages.— Baltistica. V., 1977, 13.
14. *Rudzīte M*. Somugriskie hidronimi Latvijas PSR teritorijā.— In: Latviešu leksikas attīstība. Rīga, 1968.

15. *Sabuliauskas A.* Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai.— Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1963.
16. *Salys A.* Prūsai.— Kn.: Lietuvių enciklopedija. Bostonas, 24.
17. *Schall H.* Baltische Gewässernamen im Flußsystem „Obere Havel" (Südost-Mecklenburg).— Baltistica. V., 1966, 2.
18. *Schmid W. P.* Baltische Gewässernamen und das vorgeschichtliche Europa.— Indogermanische Forschungen, 1972, 77, 1.
19. *Tacitus.* Germania.
20. *Thomsen V.* Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog.— København, 1890.
21. *Vanagas A.* Lietuvių onomastikos tyrinėjimai.— Kn.: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1981, 21.
22. *Vasmer M.* Über die Ostgrenze der baltischen Stämme: Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas.— Sitzungsberichte der Preuss. Akad. Berlin, Phil.-Hist. Klasse, 1932.
23. *Ванагас А. П.* Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов.— В кн.: ЭЛАБ.
24. *Вишняускайте А. И.* Литовский льноводческий инвентарь как источник изучения этнических контактов.— В кн.: ЭЛАБ.
25. *Непокупный А. П.* К поискам языковых следов ятвягов к востоку от Немана.— В кн.: ЭЛАБ.
26. *Полное* собрание русских летописей.— Спб., 1908, 1.
27. *Седов В. В.* Балты и славяне в древности (по данным археологии).— В кн.: ДИБН.
28. *Седов В. В.* Балтская гидронимика Волго-Окского междуречья.— В кн.: Древние поселения в Подмосковье. М., 1971.
29. *Седов В. В.* Гидронимия голяди.— В кн.: Питання гідроніміки.— Київ, 1971.
30. *Серебренников Б. А.* О некоторых следах исчезнувшего индоевропейского языка в центре Европейской части СССР, близкого к балтийским языкам.— LTSR MAD, A. V., 1957, 1, 2.
31. *Топоров В. Н.* Две заметки из области балтийской топонимии.— In: Rakstu krājums. Rīga, 1959.
32. *Топоров В. Н.* Галиндай — Galindite — голядь (Балт.* Galind- в этнолингвистической и ареальной перспективе).— В кн.: ЭЛАБ.
33. *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.
34. *Шноре Э., Цимермане И.* Поселение и могильник в Кивты (восточная Латвия).— В кн.: От эпохи бронзы до раннего феодализма. Таллин, 1966.

II

35. *Bopp F.* Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Slavischen, Gotischen und Deutschen.— Berlin, 1833—1852.
36. *Brandenstein W.* Die erste indogermanische Wanderung.— Wien, 1936, 2.
37. *Feist S.* Europa im Lichte der Vorgeschichte.— Berlin, 1910.
38. *Gimbutas M.* Old Europe.— The Journal of Indo-European Studies, 1, 1.
39. *Gimbutas M.* Old Europe and Its Indo-Europeanization.— Washington: (History of East Central Europe), 1.
40. *Gimbutas M.* The Balts.— London, 1963.
41. *Gimbutas M.* The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-European Studies, 1973, 1, 2.
42. *Gimbutas M.* The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe.— The Journal of Indo-European Studies, 1977, 5, 4.
43. *Gimbutas M.* The Goddesses and Gods of Old Europe.— London, 1974, 1982.
44. *Gimbutas M.* The Indo-Europeans: Archaelogical Problems.— American Anthropologist, 1963, 65, 4.

45. *Gimbutas M.* The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennium B. C.— Karonia Poul, 1982.
46. *Gimbutas M.* The Kurgan Wave, N 2 3400—3200, into Europe and the Following Transformation of Culture.— The Journal of Indo-European Studies, 1980, 8, 3—4.
47. *Gimbutas M.* The Prehistory of Eastern Europe.— Cambridge, 1956.
48. *Gimbutas M.* The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500—2500 Millenium B, C.— Archives suisses d'anthropologie générale. Genève, 1979, 43, 2.
49. *Güntert A.* Zur Frage nach der Urheimat der Indogermanen.— Beiträge zur neueren Literaturgeschichte. Heidelberg, 1930, 16.
50. *Hirt H.* Die Indogermanen, ihre Heimat und ihre Kultur.— Straßburg, 1905, 1907.
51. *Hirt H.* Die Urheimat der Indogermanen.— Indogermanische Forschungen, 1892, 1.
52. *Koppers W.* Die Indogermanenfrage im Lichte der historischen Völkerkunde.— Anthropos. St. Gabriel-Mödling, 1935, 30.
54. *Krahe H.* Alteuropäische Flußnamen.— Beiträge zur Namenforschung, 1949/ /50, 1, 6.
55. *Krahe H.* Indogermanisch und alteuropäisch.— In: Die Urheimat der Indogermanen. Darmstadt, 1968.
56. *Krahe H.* Ortsnamen als Geschichtsquelle.— Schriften der Universität Heidelberg, 1950, 4.
57. *Loze I.* Akmens laikmets Lubāna klanos.— Rīga, 1979.
58. *Loze I.* Neolithic Amber Ornaments in the Eastern Part of Latvia.— Przegląd Archeologiczny. Wroclaw; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975, 23.
59. *Mark K.* Zur Entstehung der gegenwärtigen Rassentypen im Ostbaltikum.— SMYA, 1954, 59, 4.
60. *Menck R.* A Synopsis of the Physical Anthropology of the Corded Ware Complex on the Background of the Expansion of the Kurgan Cultures.— The Journal of Indo-European Studies, 1980, 8, 3—4.
61. *Nehring A.* Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat.— In: Die Indogermanen und Germanenfrage / W. Koppers Festschrift. Salzburg; Leipzig, 1936.
62. *Pokorny J.* Substrattheorie und Urheimat der Indogermanen? — In: Die Urheimat der Indogermanen. Darmstadt, 1968.
63. *Rimantienė R.* Pirmieji Lietuvos gyventojai.— V., 1972.
64. *Rimantienė R.* Šventoji. I: Narvos kultūros gyvenvietės.— V., 1979.
65. *Rimantienė R.* Šventoji. II: Pamarių kultūros gyvenvietės.— V., 1980.
66. *Rimantienė R.* The Narva and the Baltic Haff (Corded) Cultures: The Neolithisation of the East Baltic Area.— The Journal of Indo-European Studies. Washington, 1980, 8, 3—4.
67. *Schmid W. P.* Alteuropäische und Indogermanische.— Abhandlungen der Akademie der Wiss. u. Lit. Geistes-u. sozialwissenschaftliche Klasse. Wiesbaden, 1968.
68. *Schrader O.* Sprachvergleichung und Urgeschichte.— Jena, 1890.
69. *Schwidetzky I.* Anthropologie der Schnurkeramik und Streitaxtkulturen: Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa.— Anthropologie. Köln; Wien, 1978, 8.
70. *Thieme P.* Die Heimat der indogermanischen Gemeinsprache.— Abhandlungen der Akademie der Wiss. u. Lit. Geistes-u. sozialwissenschaftliche Klasse. Wiesbaden, 1953.
71. *Vėlius N.* Trys baltų mitologijos atmainos.— Кн.: Laikas ir idėjos. V., 1980.
72. *Watkins C.* Indo-European Languages.— In: Encyclopaedia Britannica, 1975, 9.
73. *Артеменко И. И.* Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской обл. БССР.— В кн.: Памятники каменного и бронзового веков Евразии. М., 1964.
74. *Бадер О. Н.* Балановский могильник.— В кн.: Из истории лесного Поволжья в эпоху бронзы. М., 1963.

75. *Бадер О. Н., Халиков А. Х.* Памятники балановской культуры.— В кн.: Археология СССР: Свод археологических источников. М., 1976, вып. В 1—25.
76. *Ванкина Л. В.* Торфяниковая стоянка Сарнате.— Рига, 1970.
77. *Ванкина Л. В.* Шнуровая керамика на территории Латвии.— В кн.: ДИБН.
78. *Денисова Р. Я.* Антропология древних балтов.— Рига, 1975.
79. *Исаенко В. Ф.* Неолит Припятского Полесья.— Минск, 1976.
80. *Крайнов Д. А.* Древнейшая история Волго-Окского междуречья: Фатьяновская культура II тысячелетия до н. э.— М., 1972.
81. *Крайнов Д. А.* Фатьяновская культура в этногенезе балтов.— В кн.: ДИБН.
82. *Лозе И. А.* Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины.— Рига, 1979.
83. *Римантене Р.* Палеолит и мезолит Литвы.— Вильнюс, 1971.
84. *Чарняўскі М. М.* Неаліт Беларускага панямоння.— Мінск, 1979.

III

85. *La Baume W.* Der Moorleichenfund von Dröbnitz, Kr. Osterode, Ostpreussen.— Altpreussen, 1940, 5, 2.
86. *Bezzenberger A.* Analysen der altpreussischen Bronzen.— Königsberg, 1904.
87. *Bezzenberger A., Peiser E. F.* De Bronzefigur von Schernen, Kr. Memel.— Prussia, 1909, 22.
88. *Engel C.* Vorgeschichte der altpreussischen Stämme: Untersuchungen über Siedlungsstetigkeit und Kulturgruppen im vorgeschichtlichen Ostpreussen.— Königsberg, 1935.
89. *Engel C., La Baume W.* Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande.— Königsberg, 1937.
90. *Gaerte W.* Das Hügelgrab von Workeim, Kreis Heilsberg.— Prussia, 27.
91. *Gardawski A.* Plemiona kultury trznieckiej w Polsce.— Materiały starożytne. Warszawa, 1959.
92. *Grigalavičienė E.* Egliškių pilkapiai.— Kn.: Lietuvos archeologija. V., 1979, 1.
93. *Heydeck J.* Pfahlbau in Ostpreussen.— Prussia. Königsberg, 1909, 22.
94. *Helm O.* Mitteilungen über Bernstein.— Schriften der Naturforschenden Gesellschaft. Danzig, 1885, 6, 2.
95. *Homeras.* Odisėja.
96. *Jonas L.* Bernsteinperlen aus einem mykenischen Kuppelgrabe und die Identifizierung ihrer Substanz mit Succinit.— Schriften der Physikalisch-Oekonomischen Gesellschaft. Königsberg, 1908, 49.
97. *Krzywicki L.* Grodziska górno-litewskie: Grodzisko w Duksztach.— Pamiętnik Fizyjograficzny. Warszawa, 1914, 22.
98. *Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A.* Lietuvos archeologijos bruožai.— V., 1961.
99. *Okulicz L.* Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza.— Ossolineum, 1970.
100. *Puzinas J.* Ankstyvojo geležies amžiaus kapas, surastas Kurmaičiuose, Kretingos vls.— Kn.: Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis. K., 1941.
101. *Puzinas J.* Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys.— Senovė. K., 1938, 4.
102. *Spekke A.* The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic.— Stockholm, 1957.
103. *Sturms E.* Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum.— 1936, 10. (Vorgeschichtliche Forschungen).
104. *Wiesner J.* Die Bronzefigur von Schernen, Kr. Memel.— Altpreussen, 1941, 2.
105. *Березанская С. С.* Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма.— КСИИМК, 1957, 67.

106. *Березаньска С. С.* Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі.— Археологія, Київ, 1957, 11.
107. *Воеводский М. В.* Городища верхней Десны.— КСИИМК, 1949, 24.
108. *Граудонис Я. Я.* Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа.— Рига, 1967.
109. *Григалавичене Э., Мяркявичюс А.* Древнейшие металлические изделия в Литве.— Вильнюс, 1980.
110. *Ильинская В. А.* Бондарихинская культура бронзового века.— СА, 1961, 1.
111. *Кухаренко Ю. В.* К вопросу происхождения зарубинецкой культуры.— СА, 1960, 1.
112. *Кухаренко Ю. В.* Памятники железного века на территории Полесья.— В кн.: Археология СССР: Свод археологических источников. М., 1961, Д 1—29.
113. *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура: Свод археологических источников. М., 1964, Д И—19.
114. *Левенок В. П.* Городища Юхновской культуры.— КСИА, 1957, 7.
115. *Мельниковская О. Н.* Древнейшие городища южной Белоруссии.— КСИИМК, 1957, 10.
116. *Никольская Т. Н.* Культура племен бассейна верхней Оки в I тысячелетии н. э.— МИА, 1959, 72.
117. *Памятники* зарубинецкой культуры / Под ред. П. Н. Третьякова.— МИА, 1959, 70.
118. *Римантене Р.* Стоянки каменного и бронзового веков в Самантонис.— СА, 1960, 2.
119. *Седов С. С.* Происхождение славян.— М., 1979.

IV

120. *Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J.* Badania kurhanów z okresu rzymskiego dokonane w 1957 r. w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwalki.— Wiadomości Archeologiczne, 1961, 27, 1.
121. *Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J.* The Sudovians.— Bialystok, 1962.
122. *Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J.* Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Szwajcaria, pow. Suwalki.— Wiadomości Archeologiczne, 1958, 26, 1—2.
123. *Atgāzis M.* Olinkalna un Lokstenes pilsnovadi. 3.— 15. gs. arheoloģiskie pieminekli.— Riga, 1977.
124. *Gaerte W.* Urgeschichte Ostpreussens.— Königsberg, 1929.
125. *Gimbutienė M.* (Alseikaitė-Gimbutienė). Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit.— Tübingen, 1946.
126. *Kulikauskas P.* Užnemunės piliakalniai I—XIII amžiuje.— V., 1982.
127. *Kulikauskienė R., Rimantienė R.* Lietuvių liaudies menas: Senovės lietuvių papuošalai.— V., 1958, I.
128. *Lietuvos* pajūrio I—VII a. kapinynai.— Kn.: Lietuvos archeologijos paminklai. V., 1968.
129. *Moora H.* Die Eisenzeit in Lettland.— Tartu, 1938, 2.
130. *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.— Ossolineum, 1973.
131. *Pliny.* The Natural History of Pliny, 4, 6.
132. *Przewożna K.* Gesellschaftliche Probleme in der Spätlatène und Kaiserzeit in Ostpommern.— In: Archaeologia Baltica. Łódź, 1974. Symposium.
133. *Stankus J.* Juodoji metalurgija.— Kn.: Lietuvių materialinė kultūra. V., 1978, 1.
134. *Tischler O., Kemke H.* Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Chr. Geb.— Königsberg, 1902.
135. *Vaitkunskienė L., Merkevičius A.* Spalvotųjų metalų dirbiniai ir jų gamyba.— Kn.: Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. V., 1978, 1.

136. *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Lietuviai IX—XIII amžiuje.— V., 1970.
137. *Из древнейшей* истории балтских народов по данным археологии и антропологии.— Рига, 1980.
138. *Митрофанов А. Г.* Банцеровское городище.— В кн.: Белорусские древности. Минск, 1967.
139. *Таутавичюс А. З.* Балтские племена на территории Литвы в I тысячел. н. э.— В кн.: ДИБН.

V

140. *Anteins A.* Im Ostbaltikum gefundene Schwerter mit damaszierten Klingen.— In: Waffen und Kostümkunde. München; Berlin, 1966.
141. *Arbusow L.* Die mittelalterliche Schriftüberlieferung als Quelle für die Frühgeschichte der ostbaltischen Völker.— In: Baltische Lande: Ostbaltische Frühzeit. Leipzig, 1939, 1.
142. *Balodis F.* Jersika un tai 1939. gadā izdarītie izrakumi.— Rīga, 1940.
143. *Bielenstein A.* Über eine Expedition nach Rakten und Sagare und über Burgberge an der Düna zwischen Stockmannshof und Friedrichstadt.— Mag. lett., 1885, 17, 2.
144. *Daugudis V.* Gyvenvietės ir pastatai.— Kn.: Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. V., 1978, 1.
145. *Die Kultur* der Wikinger in Ostpreussen.— Bonn, 1975.
146. *Hodgins T.* The Letters of Cassiodorus.— London, 1886.
147. *Kuncienė O.* Prekybiniai ryšiai IX—XIII amžiais.— Kn.: Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a. V., 1972.
148. *Mažiulis V.* Prūsų kalbos paminklai.— V., 1966, 1.
149. *Nagevičius V.* Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra.— Senovė. K., 1935, 1.
150. *Nerman B.* Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit.— Stockholm, 1929.
151. *Nerman B.* När Seeburg upptäcktes, fynd och utgrävningar i Grobin.— Jorden Ger. Stockholm, 1931.
152. *Ozols J.* Die vor- und frühgeschichtlichen Burgen Semgallens.— Commentationes Balticae. Bonn, 1971, 14/15, 3.
153. *Puzinas J.* Įpiltis istorinių šaltinių šviesoje.— Tautos mokykla, 1934, 19, 20.
154. *Rimbert.* Vita sancti Anscharii per s. Rembertum.— In: Scriptores Rerum Svevicarum. Uppsala, 1828, 2.
155. *Roman F.* Magnus Aurelius Cassiodorus. Variae, AD 537, 5.
156. *Scriptores* Rerum Prussicarum.— Leipzig, 1861, 1.
157. *Sturms E.* Die ethnische Deutung der „masurgermanischen „Kultur".— Contributions of Baltic University. Pinneberg, 1947, 31.
158. *Tautavičius A.* Prekybiniai kultūriniai ryšiai V—VIII amžiais.— Kn.: Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a. V., 1972.
159. *Tautavičius A.* Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai.— Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis, 1960, 2.
160. *Vaitkunskienė L.* Sidabras senovės Lietuvoje.— V., 1981.
162. *Volkaitė-Kulikauskienė R.* Žemdirbystė, gyvulininkystė ir medžioklė.— Kn.: Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. V., 1978, 1.
163. *Werner J.* Neues zur Frage der slavischen Bügelfibeln aus südeuropäischen Ländern.— Germania, Berlin, 38.
164. *Werner J.* Slavische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts.— In: Reinecke Festschrift. Mainz, 1950.
165. *Антейнс А.* Дамасская сталь в странах бассейна Балтийского моря.— Рига, 1973.
166. *Артишевская Л. В.* Разведка в верховьях Десны.— КСИИМК, 1957, 68.
167. *Атгазис М. К.* Вопросы этнической истории земгалов.— В кн.: ДИБН.
168. *Земзарис И. К.* Метрология Латвии в период феодальной раздробленности и развитого феодализма (XIII—XVI).— В кн.: Проблемы источниковедения. М., 1955, 4.

169. *Летопись* по Ипатьевсому списку.— Спб., 1871, 2.
170. *Мугуревич Э. С.* Восточная Латвия и соседние земли X—XIII вв.— Рига, 1965.
171. *Сыманович Е. А.* Городище на Гомельщине.— МИА, 1963, 108.
172. *Тарасенко В. Р.* Раскопки на городище Барсучья горка.— КСИИМК, 1947, 15.
173. *Таутавичус А. З.* Восточнолитовские курганы.— В кн.: Вопросы этнической истории народов Прибалтики. М., 1959.
174. *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л., 1966.
175. *Третьяков П. Н., Шмидт Е. А.* Древние городища Смоленщины.— М.; Л., 1963.
176. *Шмидт Е. А.* Балтийская культура в верховьях Днепра во второй половине I-го тысячелетия н. э.— Acta Baltico-Slavica. Bialystok, 1969, 6.
177. *Шмидт Е. А.* Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тысячелетия н. э.— МИА, 1963, 108.
178. *Шмидт Е. А.* Поле погребений и курганы у дер. Акатово Смоленской области.— СА, 1962, 4.
179. *Шноре Э. Д.* Латгало-славянские контакты на территории восточной Латвии во второй половине I-ого и начале II-ого тысячелетия н. э.— Acta Baltico-Slavica. Bialystok, 1969, 6.

VI

180. *Balys J.* Lietuvių liaudies sakmės.— Lietuvių tautosaka. A ser. K., 1940.
181. *Balys J.* Lietuvių tautosakos skaitymai.— Tübingen, 1948, 2.
182. *Barons K., Wissendorfs H.* Latvju dainas.— Jelgava; Pēterburga, 1894—1915, 1—6.
183. *Basanavičius J.* Iš gyvenimo vėlių bei velnių.— Cikaga, 1903.
184. *Biezais H.* Baltische Religion.— In: Germanische und baltische Religion. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz, 1975.
185. *Biezais H.* Die Gottesgestalt der lettischen Volksreligion.— Stockholm; Göteborg; Uppsala, 1961.
186. *Biezais H.* Die Hauptgöttinen der alten Letten.— Uppsala, 1955.
187. *Biezais H.* Die himmlische Götterfamilie der alten Letten.— Uppsala, 1972.
188. *Biezais H.* Der Lichtgott der alten Letten.— Scripta Institut Donneriani Aboensis. Stockholm, 1976, 8.
189. *Binkis K.* Dainos.— K., 1928.
190. *Brandt J.* Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Piesscovien, Gross-Naugardien, Tweerien und Moscovien.— Wesel, 1701.
191. *Dundulienė P.* Medžiai senovės lietuvių tikėjimuose.— V., 1979.
192. *Dundulienė P.* Žaltys ir jo simboliai lietuvių liaudies mene ir žodinėje kūryboje.— V., 1979.
193. *Feustel R.* Bronzezeitliche Hügelgräberkultur im Gebiet von Schwarza, Südthüringen.— Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens, 1958, 1.
194. *Gimbutas M.* Ancient Symbolism in Lithuanian Folk Art.—American Folklore Society, Memoir Series. Philadelphia, 1958, 49.
195. *Gimbutas M.* Perkūnas / Perun — the Thunder God of the Balts and Slavs.— The Journal of Indo-European Studies, 1973, 1, 4.
196. *Gimbutas M.* The Lithuanian God Velnias.— In: Myth in Indo-European Antiquity. Berkeley; Los Angeles; London, 1974.
197. *Greimas A. J.* Apie dievus ir žmones.— Cikaga, 1979.
198. *Greimas A. J.* Dievai viešpačiai.— Metmenys, 1983, 46.
199. *Heinrici* Chronicon Livoniae, 1225/1227.— In: Scriptores Rerum Germanicarum Monumentis Germaniae Historicis. Hanover, 1955.
200. *Hupel W.* Topographische Nachrichten von Lief-und Ehstland, 1877.

201. *Ivanov V. V., Toporov V. N.* A Comparative Study of the Group of Baltic Mythological Terms from the Root *vel-.— Baltistica. V., 1973, 12.
202. *Jakobson R.* The Slavic God Veles and His Indo-European Cognates.— In: Studi linguistici in onore di Vittore Pisani. Brescia, 1969.
203. *Jucewicz A. (Jucevičius).* Kamienie litewskich bogiń.— Tygodnik Peterburski, 1836, 17.
204. *Juška A.* Lietuvių dainos.— Kazanė, 1882, 3.
205. *Kerbelytė B.* Lietuvių liaudies padavimų katalogas.— V., 1973.
206. *Kleijntjenss J.* Fontes historiae Latviae Societatis Jesu. Rīga, 1940, 1.
207. *Kraštotyra.*— V., 1980, 10.
208. *Lange-Stender.* Lettisches Lexicon, 1789.
209. *Lasickis J.* Apie žemaičių dievus.— V., 1969.
210. *Lettische Volkslieder.*— Rīga, 1874, N 435.
211. *Lietuvių* kalbos žodynas.— V., 1962, 6.
212. *Litterae* annuae societatis Jesu 1605, 1606.— Antwerpen, 1618.
213. *Mannhardt W.* Letto-preussische Götterlehre.— Rīga, 1936.
214. *Mažiulis V.* Prūsų kalbos paminklai.— V., 1981, 2.
215. *Misevičienė V.* Darbo ir kalendorinių apeigų dainos.— Kn.: Lietuvių liaudies dainų katalogas. V., 1972.
216. *Ogibenin B. L.* Baltic Evidence and the Indo-Iranian Prayer.— The Journal of Indo-European Studies, 2, 1.
217. *Enea Silvio Piccolomini.* Historia de Europa: Cap. XXVI „De Lithuania".
218. *Praetorius M.* Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne.— Berlin, 1871.
219. *Puhvel J.* Meadow of the Otherworld in the Indo-European Tradition.— Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 1969, 83, 1.
220. *Scriptores* Rerum Prussicarum, 1861—1874, 4.
221. *Straubergs.* Lettisk folktro om de döda.— Nordiska Museets Handlingar. Stockholm, 1949, 32.
222. *Stryjkowski M.* Kronika polska, litevska, 1582.
223. *Sturms E.* Baltische Alkhügel.— In: Conventus primus historicorum Balticorum Rigae. Rīga, 1938.
224. *Tetzner F.* Alte Gebräuche, Kleidung und Geräte der Litauer.— Globus, Braunschweig, 73.
225. *Urbanavičius V.* Senųjų tikėjimų reliktai Lietuvoje XV—XVII amžiais: Keturios pagoniškos šventvietės XVI—XVII a.— LTSR MA Darbai. A ser., 1977, 3(60).
226. *Vėlius N.* Mitinės lietuvių sakmių būtybės.— V., 1977.
227. *Ward D.* Solar Mythology and Baltic Folksongs.— In: Folklore International: Waylands D. Hand Festschrift, 1967.
228. *Римантене Р., Урбанавичюс В.* Языческое святилище в Жемайтии.— В кн.: Археологические открытия 1970 года. М., 1971.
229. *Третьяков П. Н.* Городища—светилища левобережной Смоленщины.— СА, 1958, 4.

Iliustracijų šaltiniai

1. *Būga K.* Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje.— Kn.: Rinktiniai raštai. V., 1961, 3.
2. Pagal K. Būgą, M. Fasmerį, V. Toporovą, O. Trubačiovą, L. Kilianą, H. Krahę, H. Šalį.
3. *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов как источник изучения этнических контактов.— В кн.: ЭЛАБ.
4. *Седов В. В.* Балтская гидронимика Волго-Окского междуречья.— В кн.: Древние поселения в подмосковье. М., 1971.
5. *Rimantienė R.* Pirmieji Lietuvos gyventojai.— V., 1972.
7. *Чарняўскі М.* З глыбінь тысячагоддзяу.— Минск, 1978; *Ванкина Л. В.* Торфяниковая стоянка Сарнате.— Рига, 1970.
8. *Rimantienė R.* Šventoji. I: Narvos kultūros gyvenvietės.— V., 1979.
9. *Лозе И. А.* Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины.— Рига, 1979.
10. *Klebs R.* Der Bernsteinschmuck der Steinzeit.— Königsberg, 1882; *Rimantienė R.* Šventoji. I: Narvos kultūros gyvenvietės.— V., 1979.
11. *Ванкина Л. В.* Торфяниковая стоянка Сарнате.— Рига, 1970; *Лозе И. А.* Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины.— Рига, 1979; *Rimantienė R.* Šventoji. I: Narvos kultūros gyvenvietės.— V., 1979.
12. *Loze I.* Neolithic Amber Ornaments in the Eastern Part of Latvia.— Przegląd Archeologiczny. Wroclaw; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975, 23.
13. *Ванкина Л. В.* Торфяниковая стоянка Сарнате.— Рига, 1970; *Sandars N. K.* Prehistoric Art in Europe.— Harmondsworth; Baltimore, 1968; *Schliemann H.* Ilios.— New York, 1976.
14. *Rimantienė R.* The Narva and the Baltic Haff (Corded) Cultures: The Neolithisation of the East Baltic Area.— The Journal of Indo-European Studies. Washington, 1980, 8, 3—4.
17. *Kilian L.* Haffküstenkulturen und Ursprung der Balten.— Bonn, 1955.
18. *Ehrlich B.* Ein jungsteinzeitliches Dorf der Schnurkeramiker in Succase, Kr. Elbing.— Altschlesien, 1934, 5.
19. *Rimantienė R.* Šventoji. II: Pamarių kultūros gyvenvietės.— V., 1980.
21—23. *Бадер О. Н., Халиков А. Х.* Памятники балановской культуры.— В кн.: Археология СССР: Свод археологических источников. М., 1976, вып. В 1—25.
24. *Sturms E.* Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum.— Berlin; Leipzig, 1936.
25. *Sturms E.* Der ostbaltische Bernsteinhandel.— Commentationes Balticae. Bonn, 1953, 1.
26—28. *Bezzenberger A.* Analysen der altpreussischen Bronzen.— Königsberg, 1904; *Граудонис Я. Я.* Латвия в эпоху поздней бронзы и раннего железа.— Рига, 1967.
29. *Lietuvos* TSR archeologijos atlasas. I: Akmens ir žalvario amžiaus paminklai.— V., 1974; *Bezzenberger A.* Litauische Gräberfelder: Das Gräberfeld bei Schernen, Kr. Memel.— Prussia, Königsberg, 1892, 17.
30, 31. *Асотское* городище.— Рига, 1961.
33. *Никольская Т. Н.* Культура племен бассейна верхней Оки в I тысячелетии н. э.— МИА, 1959, 72.
34. *Heym W.* Eine baltische Siedlung der frühen Eisenzeit am Kleinen See bei Kl. Stärkenau (Westpreussen).— Mannus, Leipzig, 1937, 29.

35. *Sturms E.* Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum.— Berlin; Leipzig, 1936.
36. *Gaerte W.* Urgeschichte Ostpreussens.— Königsberg, 1929.
37. *Puzinas J.* Ankstyvojo geležies amžiaus kapas, surastas Kurmaičiuose, Kretingos vls.— Kn.: Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis. K., 1941.
38. *Puzinas J.* Ankstyvojo geležies amžiaus kapas, surastas Kurmaičiuose, Kretingos vls.— Kn.: Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis. K., 1941; *Grigalavičienė E.* Egliškių pilkapiai.— Kn.: Lietuvos archeologija. V., 1979, 1.
39. *Engel C.* Die kaiserzeitlichen Kulturgruppen zwischen Weichsel und finnischem Meerbusen und ihr Verhältnis zueinander.— Prussia, Königsberg, 1933, 30: 1.
40. *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.— Wrocław; Warszawa, 1973.
41. *Bezzenberger A.* Litauische Gräberfelder: Das Gräberfeld bei Schernen, Kr. Memel.— Prussia, Königsberg, 1892, 17.
42, 43. *Bezzenberger A.* Analysen der altpreussischen Bronzen.— Königsberg, 1904.
44. *La Baume W., Seger E.* Gesichtsurnenkultur.— In: Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, 1926, 4.
45. *Petersen E.* Eine gotische Kanne aus dem Weichselmündungsgebiet.— Gothiskandza, 1939, 7.
46. *Engel C., La Baume W.* Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande.— Königsberg, 1937.
47. *La Baume W.* Bildliche Darstellungen.— IPEK, 1928, 3; *Gimbutas M.* The Balts.— London, 1963.
48. *Gimbutas M.* The Balts.— London, 1963.
49, 50. *Kulikauskienė R., Rimantienė R.* Lietuvių liaudies menas: Senovės lietuvių papuošalai.— V., 1958, 1.
51. *Gaerte W.* Urgeschichte Ostpreussens.— Königsberg, 1929.
52. *Bezzenberger A.* Analysen der altpreussischen Bronzen.— Königsberg, 1904; *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.— Wrocław; Warszawa, 1973.
53. *Vaitkunskienė L.* Sidabras senovės Lietuvoje.— V., 1981; *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.— Wrocław; Warszawa, 1973.
54. *Kulikauskienė R., Rimantienė R.* Lietuvių liaudies menas: Senovės lietuvių papuošalai.— V., 1958, 1.
55. *Moora H.* Eisenzeit in Lettland.— Tartu, 1938, 2.
56. *Kulikauskas P.* Emaliuoti dirbiniai Lietuvoje.— Kn.: Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis. K., 1941.
57. *Фролов И. К.* Лунницы с выемчатой эмалью.— В кн.: ДИБН. Рига, 1980.
58—60. *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.— Wrocław; Warszawa, 1973.
61, 62. *Antoniewicz J.* Odkrycie grobu rolnika jaćwieskiego z narzędziami produkcii z okresu rzymskiego.— Rocznik Białostocki. Białystok, 1962, 3.
63. *Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J.* Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Szwajcaria, pow. Suwałki.— Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 1958, 25, 1—2.
65. *Шмидт Е. А.* Балтийская культура в верховьях Днепра во второй половине I-го тысячелетия н. э.— Acta Baltico-Slavica. Białystok, 1969, 6.
66. *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л., 1966.
67. *Engel C., La Baume W.* Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande.— Königsberg, 1937; *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.— Wrocław; Warszawa, 1973.
68. *Daugudis V.* Gyvenvietės ir pastatai.— Kn.: Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje.— V., 1978, 1.
69. *Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A.* Lietuvos archeologijos bruožai.— V., 1961.
70, 71. *Ozols J.* Die vor- und frühgeschichtlichen Burgen Semgallens.— Commentationes Balticae. Bonn, 1971, 14—15, 5.

72, 74. *Mugurēvičs E.* Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi. 3.— 15. gs. arheoloģiskie pieminekli.— Rīga, 1977.
73. *Balodis F.* Jersika un tai 1939. gadā izdaritie izrakumi.— Rīga, 1940.
75. *Daugudis V.* Gyvenvietės ir pastatai.— Kn.: Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje.— V., 1978, 1.
76. *Okulicz J.* Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.— Wrocław; Warszawa, 1973.
77—80, 82—87. *Vaitkunskienė L.* Sidabras senovės Lietuvoje.— V., 1981.
81. *Mugurēvičs E.* Oliņkalna un Lokstenes pilsnovadi. 3.— 15. gs. arheoloģiskie pieminekli.— Rīga, 1977.
88—90. *Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A.* Lietuvos archeologijos bruožai.— V., 1961.
91—93. *Третьяков П. Н.* Древние городища Смоленщины.— М.; Л., 1963; *Шмидт Е. А.* Балтийская культура в верховьях Днепра во второй половине I-го тысячелетия н. э.— Acta Baltico-Slavica. Białystok, 1969, 6.
I. *Dobrzeniecki T.* Drzwi Gnieznieńskie.— Kraków, 1953.
III. *Rimantienė R.* Šventoji. I: Narvos kultūros gyvenvietės.— V., 1979.
VII. *Boulitchov de N.* Kourgans et gorodietz: Fonilés de la Rusie Central. . Recherches archéologiques sur la ligne de partage des eaux de la Volga et du Dnieper.— M., 1900.
IX, X. *Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J.* Badania kurhanów z okresu rzymskiego dokonane w 1957 r. w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki.— Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 1961, 27, 1.
XIV. *Tautavičius A.* Taurapilio „kunigaikščio" kapas.— Kn.: Lietuvos archeologija. 2: Pirmykštės bendruomenės irimas. V., 1981.
II, IV, VI, XIV, XIII, XVI—XIX, XXI—XXIV, XXVII—XXIX. *Kulikauskienė R., Rimantienė R.* Lietuvių liaudies menas: Senovės lietuvių papuošalai.— V., 1958, 1.
XXIII. *Kulikauskienė R., Rimantienė R.* Lietuvių liaudies menas: Senovės lietuvių papuošalai.— V., 1966, 2.

Gimbutienė M.

Gi 216 Baltai priešistoriniais laikais: Etnogenezė, material. kultūra ir mitologija.— V.: Mokslas, 1985.— 192 p., iliustr.

Bibliogr.: p. 181—188 (229 pavad.), 189—191.

Autorė — Kalifornijos universiteto (JAV) profesorė — knygoje apibendrina daugelio archeologų, kalbininkų, mitologų tyrinėjimus. Leidinyje atskleidžiami baltų (nuo Vyslos iki Okos) viso priešistorinio periodo (nuo seniausių laikų iki XII a.) kultūros bruožai, gvildenami etnogenezės klausimai, apžvelgiama teritorinis paplitimas ir susiskaldymas į kultūrines grupes, santykiai su kaimynais, prekyba, ekonominė ir socialinė raida, religija ir mitologija. Skiriama istorikams, kalbininkams, tautosakininkams, kraštotyrininkams, visiems, kas domisi Lietuvos istorija.

G $\frac{0504010000-136}{M\,854(08)-85}$ 58—85

BBK 63.3(0)2
9(P)01

Мария Данелевна Гимбутене. БАЛТЫ В ДОИСТОРИЧЕСКИЕ ВРЕМЕНА. Этногенез, материальная культура и мифология. На литовском языке. Вильнюс, «Мокслас», 1985.

Marija Gimbutienė. BALTAI PRIEŠISTORINIAIS LAIKAIS. Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija.

Redaktorė D. Leščinskienė. Dailininkas ir meninis redaktorius I. Zibucas. Techninė redaktorė E. Verbel. Korektorės G. Zaščižinskienė, A. Juruševičiūtė.

ИБ № 2428

Duota rinkti 1985.02.05. Pasirašyta spausdinti 1985.05.14. LV 05965. Formatas $60 \times 90^{1}/_{16}$. Popierius — spaudos Nr. 1. Garnitūra — literatūrinė, 10 punktų. Iškilioji spauda. 12 sąl. sp. l.— 1,5 l. įkl. 13,87 sąl. spalv. atsp. 14,29 apsk. leid. l.— 1,33 l. įkl. Tiražas 7000 egz. Užsakymas 689. Kaina 1 rb 30 kp. Leidykla „Mokslas", 232050 Vilnius, Žvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Šumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1. Įklijas spaudė K. Poželos spaustuvė, 233000 Kaunas, Gedimino 10.